

Tanulmányok a ferences rend történetéből

Pázmány Irodalmi Műhely
Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés, 2009
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek, 2011
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok, 2012
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon, 2013
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon, 2013
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség, 2013
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében, 2014
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról, 2014
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükör* cseh forrásai, 2014
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság, 2015
11. Régi magyar népelemek és imádságok, 2015
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon, 2016
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi műről, 2016
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauz*járól, 2016
15. Barokk vallásos közösségek, 2017
16. Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon, 2017
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére, 2017
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon, 2018
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben, 2019
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről, 2018
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon, 2018
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban, 2019
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban, 2019
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században, 2019
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon
(Kézírtas kötetek), 2020

(folytatás a kötet végén)

Tanulmányok
a ferences rend történetéből

Szerkesztette
Szádoczki Vera

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2025

Lektorálta

Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Szelestei N. László

A szerkesztő

a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
munkatársa.

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
műhelykonferenciájának
(Budapest, 2025. január 18.) előadásait tartalmazza.

A borítón elől:

Nikolaus Glassberger OFM, *Ferences családja*, (1484).

ISBN 978-963-308-536-3

ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2025

© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo

Tördelte: Szádoczki Vera

A sorozat címlapterve: Szentés Éva

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2025. január 18-án tartott <i>Előadások a ferences rend történetéből</i> című műhelykonferenciájának programja	6
VARGA KAPISZTRÁN OFM Szent Ferenc grecciói karácsonyának spirituális háttere és tartalma Szent Bonaventura szerint.....	7
FALVAY DÁVID Szent Ferenc alakja a középkori olasz és magyar nyelvű irodalomban	21
KORONDI ÁGNES Michael de Hungaria prédikációi és a középkori magyar passióhagyomány	39
TORNAY KRISZTINA SSND Assisi Szent Klára tisztelete és ikonográfiája a 13–17. századi Magyarországon	63
LAUF JUDIT Újfalusi Judit rendtársai és rokonai „kapcsolati hálója”. Lehetséges magyar nyelvűség a középkori nagyszombati klarissz kolostorban	87
SZOLIVA GÁBRIEL OFM Az erdélyi ferences Róka Márton és elfeledett kéziratosa énekeskönyve (1689)	99
MEDGYESSY S. NORBERT Színpadra állított anyanyelvű teológia – a nCsíksomlyó-iskola módszere a 18. században és annak tanulságai.....	115
MACZÁK IBOLYA A „Seraphicus Patriárka” – Assisi Szent Ferenc alakja a régi magyarországi prédikációkban	137
SZELESTEI N. LÁSZLÓ „Téli szent gyümölcsök” – Ferences (?) ima- és énekeskönyv a 18. századból	147
Szeménynévmutató	162

*A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2024. január 18-án tartott Előadások a ferences rend történetéből
műhelykonferenciájának programja*

VARGA KAPISZTRÁN OFM

*Újszerű ünneplés – „újyszerű vizsgáztatás”: Szent Ferenc grecciói karácsonyának
spirituális háttere és tartalma*

FALVAY DÁVID

Szent Ferenc alakja a középkori olasz és magyar nyelvű irodalomban

KORONDI ÁGNES

Michael de Hungaria prédikációi és a középkori magyar passióhagyomány

TORNAY KRISZTINA SSND

*Adalékok a magyarországi Assisi Szent Klára-ábrázolások ikonográfiájához a
13–18. században*

LAUF JUDIT

*Újfalusi Judit rendtársai és rokonai „kapcsolati hálójá”: Lehetséges magyar
nyelvűség a középkori nagyszombati klarissza kolostorban*

MOLNÁR ANTAL

*Ismeretlen forrás a moldvai katolikusok 17. századi történetéhez: Bartolomeo Bassetti
OFMCom Speculum ordinis című kézírata (1642)*

SZOLIVA GÁBRIEL OFM

Az erdélyi ferences Róka Márton és elfeledett kézíratos énekeskönyve (1689)

MEDGYESSY S. NORBERT

*Színpadra állított anyanyelvű teológia – a nCsíksomlyó-iskola módszere a 18.
században és annak tanulságai*

MACZÁK IBOLYA

*A „Seraphicus Patriárka” – Assisi Szent Ferenc alakja a régi magyarországi
prédikációkban*

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

„Téli szent gyümölcsök” – Ferences (?) ima- és énekeskönyv a 18. századból

FÁY ZOLTÁN

A ferences könyvtárak háromszáz éve

VARGA KAPISZTRÁN OFM

Szent Ferenc grecciói karácsonyának spirituális háttere és tartalma Szent Bonaventura szerint

Lehet, hogy lesznek, akik a téma kidolgozását hiányosnak találják, mert tanulmányomban csak Szent Bonaventura leírását elemzem. Azonban meg szeretném említeni, hogy a ferences jubileumi év kapcsán Szent Ferenc grecciói karácsonyáról már elég sok fórumon beszéltem, illetve jelent meg írásom is,¹ s ezekben – főleg Celanói Tamás leírása nyomán – annak eredtem nyomába, hogy valójában mit is tett Szent Ferenc 1223 karácsonyán Greccióban. Ezért Celanói és az ő beszámolóján alapuló leírások elemzését most elhagyom, és Szent Bonaventura leírására fókuszálva megpróbálom felfejteni, hogy ő milyen spirituális és lelkiéleti tartalmat fedezett fel és látott meg Ferenc emlékezetes ünneplésében.

Mielőtt azonban ezt elkezdenénk, érdemes elhelyeznünk Bonaventura legendáját a többi Ferenc-életrajz között. A legkorábbiak Celanói Tamás életrajzi írásai (összesen három; a továbbiakban CÉ1–3.). Őt követik, illetve írásain alapulnak Speyeri Julián (Iulianus de Spira) *Vita Sancti Francisci* című munkája és *Officium rhythmicum*, Henricus de Abrincensis *Legenda versificata S. Franciscę*, valamint *A három társ legendája*. Celanóiból merít, és a későbbi legendákat is ismeri, de szinte teljesen különálló Szent Bonaventura *Legenda maior B. Franciscę* (a továbbiakban: LM).²

Bonaventura leírásának és szándékának megértéséhez és helyes értelmezéséhez érdemes néhány kérdést megválaszolni. Ezek a következők:

- Manipulálta-e Bonaventura a történetek leírását? Mik Bonaventura Legendájának sajátosságai?
- Mi a grecciói karácsony leírásának kontextusa a *Legenda maior*-ban?

¹ VARGA Kapisztrán OFM, *Grecciói karácsony 1223-ban*, Országút, 2023, december 15, IV/25-26, 46–47; UÓ, „Új misztérium – új öröm.” *Greccio 1223–2023 (a CÉ1 alapján)*, Acta Pintériána, 2024/10, 23–34.

² Ez utóbbi kiadása, amelyből idézeteinket vesszük: *Szent Bonaventura Szent Ferenc élete*, ford., kísérő tanulmány BERHIDAI Piusz OFM, Budapest, Szent István Társulat, 2015 (Középkori keresztény írók 7).

- Mi volt Bonaventura szerint Ferenc célja az ünnepléssel? – Mit jelent az „ad devotionem excitandam”?

Manipulálta-e Bonaventura a történetek leírását? Bonaventura Legendájának sajátosságai

Ha összevetjük Bonaventura és más források beszámolóját a greccioi karácsonyról, azt találjuk, hogy Celanói és Speyeri Julián érzelmdús leírását drasztikusan lecsökkenti. Megmaradnak ugyan bizonyos mondatok, főleg a CÉ1-ből, de a rövidítés ellenére Bonaventurának sikerül megőriznie forrásai érdelemgazdagságát és dinamikus, harmonikus összefoglalót adnia a történetekről.³ Persze Bonaventura nemcsak függ forrásaitól, hanem új elemeket is bevon (pápai engedély, János úr kiléte, fáklyák és mécsesek stb.).⁴

Emiatt sokan úgy gondolják, hogy Bonaventura hasznavehetetlen a kutatás szempontjából, hogy manipulálta a történeti elbeszélést, és ezért amit Bonaventura művéből ki lehet hámozni, az maximum annyi, hogy miben egyezik és miben különbözik Celanóitól és az azt követő forrásoktól, amelyek Celanóiból merítenek.⁵ Valójában ennél sokkal többről van itt szó, de maradjunk még az eltéréseknél.

Ez a különbözőség, eltérés azt is jelenti, hogy Bonaventura olyan merészen és újszerűen értelmezte és értékelte újra Szent Ferenc személyét és tetteit, mint előtte addig egyetlen más életrajzírója sem. Márpedig a ferences karizma aktualizálásának szempontjából az ilyen újraértelmezések alapvető fontosságúak.

Bonaventura és Celanói leírása azért is különbözik, mert Celanói szemtanú volt, Bonaventura azonban nem. Ezért más hatott az újdonság erejével Celanói Tamásra és más Bonaventurára, más volt a fontos Celanóinak és más Bonaventurának. Továbbá Bonaventura „a szent első olyan életrajzírója, aki

³ Fernando URIBE, *Il Francesco di Bonaventura, Lettura della Leggenda Maggiore*, Edizioni Porziuncola, 2003, 367.

⁴ URIBE, *Il Francesco...*, 3. j. i. m., 368.

⁵ Felice ACCROCCA, *Il Natale di Greccio nella testimonianza delle Fonti = Il Natale di Francesco a Greccio* ed. Alvaro CACCIOTTI, Milano, Edizioni Biblioteca Francescana, 2022, 9–36. Bonaventuráról „Le manipolazioni di Bonaventura” fejezetcímmel 29–35.

már nem ismerte személyesen Assisi Ferencet, akinek halála óta (1226) több mint három évtized telt el”.⁶

Annak, hogy miért kell Bonaventura leírásával foglalkoznunk, az az oka, hogy az ő életrajza „évszázadokra meghatározta a Szent Ferencről alkotott elképzelést”.⁷

Ahhoz, hogy Bonaventura legendáját és benne a karácsonyi epizódot helyesen értelmezzük, a modern lélektan is hozzájárulhat, amennyiben megkülönböztetjük az életutat és az élettörténetet. Ha ezt a különbségtételt alkalmazzuk Bonaventura életrajzára, olyan tartalmak nyílnak meg előttünk, amelyekhez a pusztá történeti elemzés nem tud hozzáférni.

Élettörténeten „személyesen konstruált, sok szubjektív elemet tartalmazó elbeszélést, narratíván megalkotott identitást” értünk. Mivel az életesemények elbeszéléséhez mindig választanunk kell egy olvasatot, lehetséges magyarázatot, ezért a valóban megtörtént események sora és az általunk értelmezett és megkonstruált történet epizódjai, nem biztos, hogy mindig fedik egymást. *Az életút* „az objektív tényszerű események láncolata, amelyen a történeti, történelmi, társadalmi és kulturális változásokat és életünk összefüggéseinek tényszerű, lineális egymásutániságát értjük”.⁸

A modern kori értetlenség oka tehát az, hogy a modern tudományosság *életutat* szeretne látni, amikor a történeti Ferencet akarja megragadni, de kérdés, valóban értenénk-e Szent Ferencet, ha életének minden napjáról naptárszerűen mindent jobban tudnánk. Bonaventura azonban, a fenti megkülönböztetés szerint, Szent Ferenc *élettörténetét* tárja elénk, mégpedig a stigmatizáció pillanata köré építve fel egész művét. Mindez nem érhet bennünket váratlanul, hiszen ő maga világosan meg is fogalmazza a legenda elején: „Az érthetőség kedvéért nem mindig időrendben szőttem a történetet, hanem egy fontosabb összefüggés megőrzésére törekedtem...”⁹ (Előszó 4.)

⁶ BERHIDAI Piusz OFM, *Assisi Szent Ferenc Legendája Szent Bonaventura szerint* = *Szent Bonaventura...*, 2. j. i. m., 10.

⁷ *Uo.*, 11.

⁸ SIBA Balázs, SIBA-ROHN Hilda: *Élettérkép, Az élettörténeti munka elmélete és gyakorlata*, Budapest Kálvin Kiadó, 2013, 19.

⁹ VARGA Kapisztrán, *Szent Bonaventura: Szent Ferenc élete – Legenda maior, Vigilia*, 80(2015) 977–800.

Ezek alapján teljesen érthető, hogy a legenda Ferenc életeseményeit a teológia, misztika, hit, lelki út szempontjából tárgyalja, és helyet kap benne az újplatonikus hagyomány, az érett skolasztika és a ferences lelkiesség gondolatvilága. „A *Legenda maior*ban ábrázolt ferenci út ennek köszönhetően a spekulatív gondolatmenet narratív formába öntésévé válik, amennyiben egy élet eseményei lesznek felfűzve rá.”¹⁰

A legenda tehát bemutatja azt is, mit élt meg Ferenc a külső történesek szintjén, és igyekszik megragadni azt is, mi ment végbe benne belül. Így szerkezete a következőképpen alakul:

- I–IV. fejezet: kronologikus,
- V–XIII. fejezet: tematikus,
- XIV–XV. fejezet: kronologikus.

A grecciói leírás a X. fejezetben található.

A leírás kontextusa a Legenda maiorban

Mivel Bonaventura célja az, hogy Ferencet a lelki élet mestereként állítsa olvasói elé, a Ferencben végbemenő belső történéseket a lelki élet klasszikus hármas útjának megfelelően mutatja be. A hármas út szakaszai: a megtisztulás (via purgationis), a megvilágosodás (via illuminationis) és az egyesülés útja (via unionis).

A lelki élet hierarchikus útját járó assisi ember **megtisztul** az önmegtartóztatás, az engedelmesség és a szegénység által. **Megvilágosodása** és erényessége kitűnik jámborságából, szeretetéből és imádásából. Végül **egyesül Istennel**, amikor a Lélek révén megérti a Szentírást és képes a prófétálásra, amikor utánozza a megtestesült Igét, aki Isten Országát hirdette szavával és csodáival, és amikor „átvonul” a keresztre feszített Fiúval a szent sebhelyek elnyerésekor.¹¹

A misztikus Ferenc-alak

ezáltal valóban **nem annyira, vagy nemcsak követhető-követendő emberi példaként** jelenik meg a legenda olvasója számára, hanem mint egy belső változásra hívó isteni jel, **provokáció**, amely kifejezi az ember

¹⁰ BERHIDAI, *Assisi Szent Ferenc Legendája...*, 2. j. i. m., 35

¹¹ *Uo.*, 35. (kiemelések tőlem. V. K.)

isteni létbe való meghívását az emberség tagadása nélkül... A **történeti és a teológiai, illetve lelkeségi szempontokat** is figyelembe véve a *Legenda maior* olyan mű, amelyben a **hagiográfia a narratív teológia egy lehetőségeként jelenik meg**. Merészen kapcsolja össze egy szent életének eseményeit a keresztény teológia központ eseményeivel, Krisztus keresztáldozatával, amelyet az evangélium ugyancsak mint történetbe foglalt képet ábrázol.¹²

A hármas út második szakasza tehát a megvilágosodás útja, melynek állomásait a VIII–X. fejezetek tárgyalják. A X. fejezet így a megvilágosodás utolsó harmada, témája pedig Szent Ferenc imádsága. A megvilágosodás útját tárgyaló triád fejezetei szoros kapcsolatban állnak egymással. A VIII. jámbor lelkületéről, a IX. forró szeretetéről, a X. imádságának buzgóságáról és erejéről szól. A X. egyben a LM legrövidebb fejezete, hiszen – amint Bougerol mondja:

erről a fejezetről a legnehezebb írni, mert Bonaventura Ferenc jámborságának és más erényeinek belső motorját teszi vizsgálatának tárgyává, mely nem más, mint a szüntelen imádság. Ezért nagyon nehéz, ha nem lehetetlen górcső alá venni és felfedni az Úr és Ferenc között zajló párbeszéd misztériumát.¹³

Noha a grecciói karácsonynak kronológiailag a regula jóváhagyása után kellene következnie, a karácsonyi jelenet Bonaventura tervének megfelelően a IV. fejezetben már nem kaphatott helyet. Bonaventura ugyanis Ferencet új törvényadóként mutatja be, így a Ferenc–Mózes párhuzamnak megfelelően a stigmatizációt tekinti a regula végleges jóváhagyásának. Ezért is szerepel a IV. fejezet végén a regula jóváhagyása után a következő időmeghatározás:

Azért, hogy efelől Isten tanúsága szolgáltasson bizonyosságot, néhány nap múlva (*paucis admodum evolutis diebus*) *az élő Isten ujjá* testébe véste *az Úr Jézus sebeit*, mintegy a legfenségesebb Főpap, Krisztus bullájaként...¹⁴

¹² *Uo.*, 42. (kiemelések tőlem. V. K.)

¹³ Idézi: URIBE, *Il Francesco...*, 3. j. i. m., 349.

¹⁴ LM, IV. 11, 8–10. Ld. ACCROCCA, *Il Natale di Greccio...*, 5. j. i. m., 30

Ez a néhány nap, akárhogy is számoljuk, tíz hónap volt, de Bonaventura a Prológusban már előre jelezte, hogy a mélyebb összefüggések érzékeltetésének kedvéért helyenként nem követi az időrendet.¹⁵

Mint már mondtuk, első ránézésre úgy tűnik, az elbeszélés nincs a helyén, főleg ha csak önmagában nézzük. A CÉ1-ben ez az epizód a legenda második részének végén jelenik meg mint **Ferenc evangéliumhirdetői tevékenységének csúcspontja**. De mi okból helyezte Bonaventura a grecciói karácsonyt az imádságról szóló részbe?¹⁶

Az egyik ok az lehetett, hogy Bonaventura korában Ferenc és igehirdetői tevékenysége a ferences gyakorlatnak köszönhetően már nem volt olyan újdonság, mint Celanói Tamás idején. Éppen ezért merült fel a kérdés, hogy akkor mit lehet kezdeni ezzel az eseménnyel, mi lehet a mélyebb, maradandóbb tartalma? Lehet-e ezt valamiképpen aktualizálni, vagy csak megismételni lehet? Ez mindig kulcskérdés a ferenci lelkiség megélését illetően!

Bonaventura tehát szemben áll minden megelőző forrásával, mert ez az epizód az ő életrajzi írásában nem Ferenc meglepő és újszerű igehirdetői tevékenységei között kap helyet, hanem Krisztus megtestesülésének misztériumáról szól. Bizonyára olvasta a CÉ2-ben, hogy Ferenc a karácsonyt minden más ünnepnél jobban szerette, de ha ide helyezte el, akkor azzal azt akarta mondani a Szeráfi doktor,¹⁷ hogy a Poverello imádsága nagymértékben táplálkozott Krisztus e misztériumának ünnepléséből. S valóban, Bonaventura szerint Ferenc szándéka az volt, „hogyan áhítatot ébresszen”.

Bonaventura a X. fejezetben igyekszik is behatolni a Szent imaéletének legmeghittebb dinamizmusába és legmélyebb rétegeibe, ahogy arra az ilyen kifejezésekből lehet következtetni, mint pl. „**a Lélek látogatása**” (2,1), „**a szemlélődésben történt elragadtatása**” (2,4), „**rejtett titokba nyert beavatást**” (4,3), „**részvétellel eltelve („pietate repletus”)**” (7,4), de úgy tűnik, kevésbé sikerült neki, amennyiben nem tudott eljutni Ferenc imaéletének alapjaiig. Márpedig ez meglehetősen nehéz vállalkozás.¹⁸

¹⁵ ACCROCCA, *Il Natale di Greccio...*, 5. j. i. m., 30.

¹⁶ URIBE, *Il Francesco...*, 3. j. i. m., 371

¹⁷ Bonaventura egyik jelzője: Doctor Seraphicus

¹⁸ URIBE, *Il Francesco...*, 3. j. i. m., 372.

Fernando Uribe szerint a X. fejezetnek három fő témája van. Közülük a második, a **krisztológiai téma szoros kapcsolatban áll ezzel a jelenettel.**

Ferenc imádságának egyik kiemelt témája az Úr szenvedése, a másik pedig a megtestesülés volt, **a kenózis egész tartalmával, és a misztérium minden következményével**, melyet a Szent életére gyakorolt, különösen [Krisztusnak] a világ **kicsinyeivel való azonosulása**. Emiatt, **a Rex pauper és Puer de Betlehem** misztériumának a karácsony ünneplésébe való plasztikus bevitele miatt „Állt Isten embere részvétellel eltelve (pietate repletus) a jászol előtt, patakzottak könnyei és öröm szállta meg.” (7,4)

Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a megtestesülés ünneplése eucharisztikus kontextusban történt, tekintettel arra, hogy Ferenc számára a két misztérium között szoros kapcsolat áll fenn, amint ezt műveiben tanítja is. (Int 1,16–18)¹⁹

Mi volt Ferenc célja az ünnepléssel Bonaventura szerint? – Mit jelent „ad devotionem excitandam” „hogy áhítatot ébresszen?”

Ha megnézzük, mi volt Szent Ferenc grecciói ünneplésének célja Bonaventura szerint, akkor ezt a kifejezést találjuk: **„ad devotionem excitandam”** – ami Berhidai Piusz fordításában így hangzik: „hogy áhítatot ébresszen”. Izgalmas persze, hogy az *excito* ige még egyszer előkerül a X,7-ben, mégpedig a lovag látomásával kapcsolatban, aki állította, hogy **„puerulum quemdam valde formosum in illo praesepio dormientem, quem beatus pater Franciscus, ambobus complexans brachiis, excitare videbatur a somno”** – „ugyanazon a misén látott abban a jászolban egy nagyon szép, alvó kisbabát, aki miután boldog Ferenc atya mindkét karjával átölelte, fölébredt álmából”. Tehát azt mondhatjuk, hogy Ferenc valóban el is érte az ünneplés célját, és ez a cél azért – valljuk be – sokkalta izgalmasabb, mint első ránézésre látszik, vagy mint amit Celanói Tamás szerint kitűzött maga elé.

Még érdekesebb azonban a szerkezet második szava, a *devotio*. Hogy ne szűkítsem le a jelentését, írásomban nem fordítom le ezt a kifejezést. Érdemes felidéznünk, hogy Bonaventurát nemcsak a *doctor Seraphicus* elnevezéssel szokták illetni, hanem *doctor devotus*ként is emlegetik. Ez már sejteti, hogy a

¹⁹ Uo., 373

devotio szó itteni előfordulása is kulcsfontosságú. Kulcsfontosságú a lelki életben és a lelkiélet útján. Mi a *devotio* szerepe a lelkiéletben Bonaventura szerint?²⁰ Nézzünk erre két helyet!

*Ut autem cor tuum, mater carissima, per devotionem orationis sublimius elevetur et ferventius ad Deum inflammetur, nota diligenter, quod tribus de causis in mentis alienationem deducimur: aliquando prae magnitudine **devotionis**, aliquando prae magnitudine **admirationis**, aliquando prae magnitudine **exsultationis**.*²¹

Hogy szíved, kedves anya, az imádság áhítata révén nagyszerűbben emelkedjék, és tüzebben lángoljon Istenhez, szorgosan jegyezd meg, hogy a léleknek a dolgoktól való hármass eltávolodásán megyünk keresztül: olykor **az áhítat** nagyságán keresztül (*prae magnitudine devotionis*), olykor **a csodálkozás** nagyságán keresztül (*prae magnitudine admirationis*), olykor **az örvendezés** nagyságán keresztül (*prae magnitudine exsultationis*).

III. *Tertio ascendendum est ad sapientiam... Et huius sunt gradus tres ad similitudinem tertiae sive superioris hierarchiae, in qua sunt Throni, Cherubim et Seraphim: **excessus devotionis**, **excessus admirationis**, **excessus exsultationis**.*²²

Harmadszorra fel kell mennünk/lépnünk a Bölcsességhez... ennek pedig három foka van, a harmadik, vagyis a legfelsőbb [mennyei] hierarchia hasonlóságára, ahol a Trónusok, a Kerubok és a Szeráfok vannak: **az áhítat elragadtatása/kilépése, a csodálkozás elragadtatása/kilépése, az örvendezés elragadtatása/kilépése.**

Látjuk tehát, hogy Bonaventura szerint a *devotio* a lelki élet alapeleme. Jó azt is szem előtt tartanunk, hogy a grecciói események leírása a LM X. fejezetének utolsó része, ami határt jelent, tudniillik. a XI. fejezettől már a lelki élet hármass útjának utolsó szakasza, a *via unitiva* kezdődik. Az áhítat ébresztése

²⁰ A *devotio* szó tartalmának kifejtésében és a részletek kibontásában a továbbiakban teljes egészében a Dizionario Bonaventuriano Fabio Massimo Tedoldi által írt *Devotio* címszavára támaszkodom. Fabio Massimo TEDOLDI *Devotio = Dizionario Bonaventuriano* ed. Ernesto CAROLI, Padova, Editrici Francescane, 2021, 311–324: 311–313. Az idézetek – ha nem jelöltem külön – saját fordításaim.

²¹ *De Perfectione Vitae ad Sorores V*, 6. = Doctoris Seraphici S. BONAVENTURAE S.R.E. Episcopi Cardinalis *Opera Omnia*, I–X., Collegium S. Bonaventurae, ad Claras Aquas (Quaracchi), 1882–1901, VIII, 119. (A továbbiakban az *Opera Omnia* Quaracchi kiadására utalva a nemzetközi irodalomban is alkalmazott rövidítést használom: OOOQ)

²² *Sermo De Ascensione Domini* 8. III. OOOQ IX, 325.

tehát, amiben Bonaventura megjelölte Ferenc ünneplésének célját (*ad excitandam devotionem*) nem egyszerű ájtatoskodást jelent, hanem mintegy olyan, az imádságban történő utolsó elrugaszkodást, amely képessé teszi Ferencet – és az ő példáján lelki életet élő embereket –, hogy a világ dolgaitól elszakadva, azokból kilépve, továbblépjenek a Bölcsességhez, vagyis a lelki élet harmadik szakaszába, másként az egyesülés útjára.

Teljesen egyértelmű az is, hogy **a grecciói leírásban jelen van a kilépés, vagyis az extázis/elragadtatás (*excessus*) mindhárom oka és módja: az áhítat (*devotio*), a csodálkozás (*admiratio*) és az örvendezés (*exultatio*).** Ez már önmagában elégséges ok lenne arra, hogy a leírás fontos és kiemelkedő helyét belássuk.

Bonaventura szerint azonban **a devotiónak vannak külső/anyagi ismertetőjegyei is**, melyek egyben szimbólumok, sőt annál többet is jelentenek. Ezek: **1. a tűz, az *incensum*, vagyis az illatos füst; 2. a víz; 3. a kenyér és az ízlelés; 4. az olaj; és 5. az érintés.** Ha ezek és a hozzájuk kapcsolódó kifejezések felbukkannak a szövegben, az mindig jelzi, hogy Bonaventura miről is akar beszélni.

1. A tűz, illetve a melegség

Bonaventura a *De Perfectione Vitae*-ben így ír a tűzről:

*Altare Dei est cor tuum; in hoc altari debet semper ardere ignis fervidae devotionis, quem singulis diebus debes nutrire per ligna crucis Christi et memoriam passionis ipsius. Et hoc est quod dicit Isaias propheta: Haurietis aquas in gaudio de fontibus Salvatoris; ac si diceret: quicumque desiderat a Deo aquas gratiarum, aquas devotionis, aquas lacrymarum, ille hauriat de fontibus Salvatoris, id est de quinque vulneribus Iesu Christi.*²³

Szíved az Isten oltára: ezen az oltáron mindig égnie kell **a tüzes áhítat tűzének**, amit minden egyes napon táplálnod kell Krisztus keresztségének fájával és szenvedésének emlékével. És ez az, amit Izaiás próféta mond: *Merítetek vizet örömmel az Üdvözítő forrásaiból*; mintha azt mondaná: aki vágyakozik az Istentől származó **kegyelmek vizére, áhítat vizére, könnyek vizére**, az merít az Üdvözítő forrásaiból, vagyis Jézus Krisztus öt sebéből.

²³ *De Perfectione Vitae ad Sorores* VI,1. OOQ VIII, 120.

Ezek kulcsfontosságú mondatok. Jól látszik belőlük, hogy Bonaventura számára a tűz, a melegség egyben belépési lehetőség is a személyiség, a lélek belsejébe, ahol az ember a „belső liturgiát” végezheti. Más szövegekből az is teljesen egyértelmű, hogy mindig az *amor* az, ami táplálja a szív lángolását.

Flectat igitur anima devota, divinae contemplationis amore accensa, genua mentis ante thronum beatissimae et incomprehensibilis Trinitatis.

Az isteni titkok szemléletéért lelkesedő áhítatos lélek boruljon le tehát a fölfoghatatlan Szentháromság legszentebb trónja előtt.²⁴ (Szó szerint: „**az isteni szemlélésének szeretetétől/szerelmétől lángra lobbant áhítatos lélek**”.)

Ennek következménye lesz a lélek meglágyulása, mint a viasz (vö. Zsolt 73,26), és ennek következtében tud megtörténni a lélek transzformációja, krisztusivá alakulása.

Bonaventura grecciói leírásában még ha ki nem mondottan is, de jól érzékelhetően jelen van a tűz, a melegség, ami hevíti Ferencet.

2. A víz

A víz, mely a földet öntözi, termékenyíti teszi azt. A termékenység fogalmát az *ubertas* szó jelöli. Hogy hogyan is kell érteni a vizet az ember lelki életében, arra a Mária Magdolnáról mondott prédikációjában találunk kulcsot. Ezt írja:

*In verbis istis laudatur gloriosa peccatrix et poenitens a triplici excellentia: primo, ab humilitate disciplinae; secundo, ab asperitate poenitentiae; tertio, **ab ubertate devotionis internae.***²⁵

Ezekkel a szavakkal kap dicséretet a dicsőséges bűnös és bűnbánó hármas kiválósága miatt: először a vezeklés alázatossága miatt, másodszer a bűnbánat keménysége miatt, harmadszor **a belső áhítat termékenysége miatt.**

S amint a föld termékenysége (*ubertas*) az öntözésnek köszönhető, úgy a lélek termékenysége is az öntözésnek, mégpedig a könnyek vizével való öntözésnek lesz köszönhető, ennek forrása pedig Krisztus öt szent sebe.

²⁴ *Beszélgetek a lelkemmel (Soliloquium), Előszó 1.* = *Szent Bonaventura misztikus művei*, bev. BARSZ Balázs, VÁRNASI Jakab, Budapest, Szent István Társulat, 1991 (A lelkiélet mesterei, 5), 141. Latin kiadása: *Soliloquium, De Quattuor Mentalibus Exercitiis*, OOO VIII, 28

²⁵ *De S. Maria Magdalena Sermo 1*, OOO IX, 555.

*Et hoc est quod dicit Isaías propheta: Haurietis aquas in gaudio de fontibus Salvatoris; ac si diceret: quicumque desiderat a Deo aquas gratiarum, **aquas devotionis, aquas lacrymarum, ille hauriat de fontibus Salvatoris, id est de quinque vulneribus Iesu Christi.***²⁶

És ez az, amit Izajás próféta mond: Merítsetek vizet örömmel az Üdvözítő forrásaiból; mintha azt mondaná: aki vágyakozik az Istentől származó kegyelmek vizére, áhítat vizére, könnyek vizére, az merít az Üdvözítő forrásaiból, vagyis Jézus Krisztus öt sebéből.

A továbbiakban a víz szerepe annak a párhuzamnak alapján válik egyértelművé, hogy amint a föld termést hoz/gyümölcsöt terem az öntözés következtében, a léleknek könnyekkel való öntözése is termést hoz, mégpedig a jótettek termését/gyümölcsseit.

*Intelligendum autem, quod ista fuit mulier lacrymarum; et **tres rivus lacrymarum** eduxit Spiritus Sanctus de ipsa, scilicet compunctionis, compassionis et devotionis, quibus irrigari debet arida terra cordis, **ut fructum faciat.***²⁷

Úgy kell pedig értenünk, hogy ő a könnyek asszonya volt: éspedig a könnyek hármias patakját fakasztotta benne a Szent Lélek: tudniillik a megrendülés, az együttérzés és az áhítat patakjait, melyeknek a szív száraz földjét kell öntözniük ahhoz, hogy az gyümölcsöt teremjen.

Hiánya pedig a lélek elsorvadásához vezet:

*De quarto sciendum, quod sine irrigationis affluentia fructus arescit et incrementum non recipit, sed evanescit; sic boni operis fructus annullatur, **si non per aquas devotionis irrigando nutriatur, nec ad maturitatem perseverantiae finalis pervenit, si eum devotionis lacryma non perfundat, quae de fonte ebullit Christi passionis, proximi compassionis, peccati proprii compunctionis.***²⁸

Negyedszerre tudni kell, hogy bőséges öntözés nélkül a gyümölcs elfonnyad, s nem növekedni fog, hanem elvész. Így a jócselekedet gyümölcse is megsemmisül, ha öntözve nem táplálja az áhítat vize, és nem jut el a végső állhatatosság érettségére, ha nem önti el az áhítat könnye, mely Krisztus szenvedésének, az embertárrsal való együttérzésnek és a saját bűneink miatti megrendülésnek forrásából buzog fel.

²⁶ De Perfectione Vitae ad Sorores VI, 1. OOQ VIII, 120.

²⁷ De S. Maria Magdalena Sermo 1. OOQ IX, 556a.

²⁸ De S. Matthia Apostolo Sermo 2. OOQ IX, 519b.

A könnyek természetesen a belső megrendülés jelei, és – ugyancsak a Krisztust sírva kereső Mária Magdolna példájából kiindulva – Bonaventura szerint a Krisztusra való rátalálást is ezek teszik lehetővé:

*Istae enim lacrymae faciunt invenire Angelos et Christum [...] Istae lacrymae faciunt etiam invenire Christum.*²⁹

Ezek a könnyek eredményezik, hogy megtalálja az angyalokat és Krisztust [...] **ezek a könnyek eredményezik** azt is, hogy megtalálja Krisztust.

Ezek után nyilvánvalóan nem kérdés, mit is jelentenek a *Legenda maior* ezen szavai: „Isten embere **részvétellel eltelve (pietate repletus)** állt a jászol előtt, **patakzottak könnyei (repressus lacrimis)** és **öröm szállta meg (gaudio superfusus).**”

3. A kenyér/táplálék: az ízlelés és a belső édesség ízlése
Talán ez lesz a számunkra legfontosabb, hiszen aki nem ízleli meg ezt a belső édességet, az lelkileg halott:

*Supra modum sponsae Christi cupienti proficere necesse est, ut assiduis orationum studiis et devotionibus animum suum exerceat, quia revera **religiosus indevotus et tepidus**, orationem non frequentans assidue, **non solum est miser et inutilis, quinimmo coram Deo mortuam fert animam in vivo corpore.***³⁰

Krisztus jegyesének, aki előre akar haladni, módfelett szüksége van arra, hogy az imádság kitartó gyakorlásával és áhítatával folytonosan gyakorlatoztassa lelkét, mert **az áhítat híján lévő és lagymatag szerzetes**, aki az imádságot nem gyakorolja folyamatosan, **valójában nemcsak szerencsétlen és haszontalan, hanem Isten előtt még holt lelket is hordoz élő testben.**

*In omni Religione, ubi **devotionis fervor** tepuerit, etiam aliarum virtutum machina incipit deficere et propinquare ruinae.*³¹

Minden szerzetesrendben, ahol az **áhítat tüze** lanyhul, más erények építménye is elkezd meggyengülni és megsemmisüléséhez közeledni.

²⁹ *De S. Maria Magdalena* Sermo 1. OOQ IX, 557a.

³⁰ *De Perfectione Vitae ad Sorores* V.1. OOQ VIII, 117a.

³¹ *De sex Alis Seraphim* 11.10. OOQ VIII, 135a.

Az ízlelésről ezt mondja:

*Így fest, ájtatos lélek, az a négyágú, boldogító kereszt, melyre **édességes Jegyesed** Jézus Krisztus mellé a folytonos elmélkedés által neked is fel kell magadat függesztened.*³²

Ferenc már a teremtményekben is ízlelte a Jóság forrását, amint a *Legenda maior*ban olvassuk:

Hallatlan áhítatával ugyanis az egyes teremtményekben forrászó jóságot mint csermelyt **ízlelgette**...³³

Az ízlelés és táplálék azonban a maga teljességében az Eucharisziában jelenik meg.

*Sicut pinguedo igni superfusa sublevat flammam in altum, sic divinissima eucharistia, a devoto corde suscepta, **rapit ipsum per devotionem ad Deum.***³⁴

Miként a tűzre öntött zsiradék magasra lobbantja a lángot, úgy az isteni Eucharisztia, amit az áhítatos lélek magához vett, az áhítat révén Istenhez ragadja azt.

Pontosan ezt írja le Bonaventura, amikor a *Legenda maior*ban Ferencnek az Úr teste iránti áhítatáról beszél.

Egész belsejének hevével lobogott az Úr testének Szentsége iránt, a legnagyobb ámulattal csodálva (**stupore admirans permaximo**) e legkedvesebb méltóságot és legméltóságosabb szeretetet. Gyakran áldozott, és olyan áhítattal (**tam devote**), hogy másokat is áhítatra *indított (ut alios devotos efficeret)*, miközben a szeplőtelen Bárány édes ízlelésekor mintegy lelkileg megittasodott, és a legtöbbször elragadtatásba esett (*dum ad immaculati Agni degustationem suavem, quasi epiritu ebrius, in mentis ut plurimum rapiebatur excessum*).³⁵

Érdemes ezt összevetnünk azzal, amit a grecciói leírás záradékaként olvashatunk:

³² *Beszélgetek a lelkemmel (Soliloquium), Előszó 2. = Szent Bonaventura misztikus művei, 24. j. i. m., 142.*

³³ LM IX.1

³⁴ *De Sanctissimo Corpore Christi III. De rebus theologicis 3. OQQ V, 556a.*

³⁵ LM IX, 2.

Mert Ferenc példája, mit a világ fontolóra vett, fölébresztette a Krisztus hitében ellanyhult szíveket.³⁶

4. Az érintés

Ez már a jegyesi misztikával áll kapcsolatban.

Fontolgasd, lelkem, ájtatos elmével – írja –, mily édes boldogság lesz látni az embert teremtő Embert és a Teremtőt szülő Asszonyt; Jézust, a mi elveszett, kivetett és lenézett testvérünket, aki most megkerült, viszsztatért, uralkodik és mindenkinek parancsol. *Bár testvérem volnál, ki anyám emlőin szopott, ha az utcán lenélek, megcsókolnálak kegyeletes ajakkal (deosculer labiis devotionis), átölelnél szerető karokkal (amplectar te brachiis dilectionis), és senki sem vetne meg érte engem.*³⁷

Máshol pedig ezt írja:

*Per illud osculum significatur devotio amorosa, quae facit unum cum Deo.*³⁸

Ez által a csók által az a szeretetteljes/szerelmes áhítat fejeződik ki, mely eggyé tesz Istennel.

Úgy tűnik tehát, hogy Bonaventura szerint a grecciói karácsony megismerésének nem a betlehemállítás gyakorlata lesz a következménye. Hanem felfedezi benne, hogy ez – Ferenc és követői számára is – a lelkiélet olyan kiemelkedő pontja, mely valóban növelte/növeli az áhítatot (devotio), és így mintegy végső lökést ad ahhoz, hogy valaki átlépjen a lelki élet hármas útjának legfelsőbb szakaszába, a *via unitivába*.

³⁶ LM X, 7.

³⁷ Beszélgetek a lelkemmel IV, 27. in: *Szent Bonaventura misztikus művei*, 24. j. i. m., 204.

³⁸ *De S. Maria Magdalena* Sermo 1. OOQ IX, 558a.

FALVAY DÁVID

*Szent Ferenc alakja a középkori olasz és magyar
nyelvű prózairodalomban**

A téma felvetés talán furcsának tűnhet, hiszen első látásra igencsak eltérő módon jelenik meg Szent Ferenc az olasz és a magyar népnyelvű irodalomban. Mint tudjuk ugyanis az 1226-ban elhunyt Szent Ferenc nem csupán olasz volt, hanem az olasz nyelvű irodalom egyik megteremtőjeként is tisztelik, míg magyar nyelven először egy 1440 körüli kéziratban, a *Jókai-kódex*ben találkozunk róla szóló írásokkal. Az olasz irodalomtörténet bizonyos értelemben Ferencsel kezdődik, hiszen az általa írt *Cantico di Frate Sole*, vagy *Cantico delle Creature* címen ismert költemény, amelyet magyarul *Naphimnusz*ként ismerünk, az olasz irodalomtörténet egyik igen korai alkotása, olyannyira, hogy noha kronológiailag nem a legkorábbi olasz nyelvű irodalmi szöveg, mégis hagyományosan e verssel szokták az olasz irodalomtörténet tárgyalását és tanítását kezdeni.

Természetesen a legkorábbi Ferenc-életrajzok is Itáliában íródtak, hiszen itt zajlott Ferenc élete, itt volt az általa alapított rend központja, és ami a legfontosabb, természetesen itt volt a pápaság központja is. Ez utóbbi szempont azért alapvető, mivel Ferenc halálát követően azonnal elindult a kanonizációs eljárás, és két évvel később, 1228-ban már szentté is nyilvánították. A kanonizáció ekkorra már központosított jogi eljárás volt, és általában elengedhetetlen volt hozzá a szent életrajza (*legenda, vita*), valamint csodáinak lejegyzése. Jól tudjuk, hogy a legkorábbi Ferenc-életrajz Celanói Tamás *Vita prima* néven ismert legendája, amely a kanonizáció idejében készült el. Ezt az első életrajzot egy sor további követte, mivel a ferences közösséget nem minden szempontból elégítette ki a szerző által megrajzolt Szent Ferenc-kép, ezért maga Celanói Tamás is újabb írásokat alkotott, és később a szentet személyesen ismerők emlékeiből is több legenda-változat született. Abban, hogy egy kivételes egyéniségű rendalapító emlékét nem teljesen egységes formában

* A tanulmány az NKFI ADVANCED 150831 sz. pályázata támogatásával készült. Köszönöm Bartók Zsófia, Klaniczay Gábor és Daniele Solvi segítségét.

őrzi az utókor, nincs semmi meglepő. A ferences rend történetének a rendalapító halálát követő évtizedeit viszont igen éles belső konfliktusok jellemezték (sőt ezek bizonyos szempontból már Ferenc életében megkezdődtek). A konfliktusok egyik fő oka (vagy talán megnyilvánulása) az volt, hogy miképpen kell értelmezni Assisi Szent Ferenc örökségét, főképpen a szegénység kérdésében, ami szorosan összefüggött az írott emlékezettel, magyarán az életrajzok kérdésével. Nem véletlen, hogy amikor a később szintén szentté avatott neves teológus, Bagnoregio-i Bonaventura (†1274) került a rend élére, megkísérelte ezt a problémát egyrészt egy új, innentől egyedül hivatalos életrajz megírásával, amelyre ő maga vállalkozott, másrészt egy igen drasztikus döntéssel megoldani, az 1266-os Nagykáptalanon elrendelték ugyanis az összes korábbi Ferenc-legenda megsemmisítését.

A *Naphimnus*-t követő évszázadban egy sor olasz népnyelvű devóciós költeményt, laudát ismerünk, melyben természetesen Szent Ferenc is előfordul. Ezeknek az eredetileg kollektívan énekelt költeményeknek a modern értelemben vett, szerzői és írott formában történő kiteljesítője a 13–14. század fordulóján alkotó nagy ferences költő, Iacopone da Todi munkásságában is igen nagy szerepe van nem csupán a ferences spiritualitásnak, de konkrétan a Szent Ferencről szóló laudákat is olvashatunk költeményei között. A 13–14. század fordulójának, és az egész középkori olasz irodalom (sőt talán az egyetemes középkori irodalom) legnagyobb klasszikusának, Dante Alighierinek a költészetében is találkozhatunk Szent Ferenc alakjával. A legfontosabb aspektus, hogy az assisi szent fontos főszereplőként jelenik meg az *Isteni színjáték*-ban, ahol a Paradicsom 11. énekében az ő dicséretét énekli meg a firenzei költő, a rivális koldulórend, a domonkosok legnagyobb teológusa, Aquinói Szent Tamás szájába adva a szavakat.¹

Az olasz nyelvű irodalomban tehát a szent halálát követő másfél évszázadban végig jelen van Assisi Szent Ferenc alakja, míg magyar nyelven csupán a 14. század végén jelenik meg az első ferences írásmű, annak ellenére, hogy maga a ferences rend már a rendalapító életében megjelent a Magyar Királyságban, és dokumentáltan fontos szerepet játszott az ország kulturális és vallásos életében. E látszólagos ellentmondás ellenére érdemes leszögezni, hogy

¹ A téma legújabb összefoglalása, bőséges szakirodalmi tájékoztatással: Luca MARCOZZI, *Dante e la povertà. Il personaggio di san Francesco nel Paradiso*, Roma, Carrocci, 2024.

a magyar nyelvű irodalomban is bizonyos tekintetben kiemelt helye van Assisi Szent Ferencnek, hiszen a legkorábbi, teljes mértékben magyarul írt ránk maradt kódex, a *Jókai-kódex* egészében ferences irodalom, s a benne olvasható szövegek főszereplője is az assisi szent és társai. Mint tudjuk, a *Jókai-kódexet* 1440 körül másolták, és feltehetően 1370 körül (vagy pár évtizeddel később) született meg az eredetije. E százötven-kétszáz éves kronológiai eltérés, ami a Naphimnusz és a *Jókai-kódex* között húzódik első ránézésre összemérhetetlenné teszi a két irodalmat, azonban, mint látni fogjuk, a népnyelvű próza-irodalom tekintetében mégsem ez a helyzet.

A fentebb már érintett 13. századi itáliai legenda-irodalom ugyanis túlnyomó részben latin nyelvű volt, az első, javarészt prózai, hagiográfiai írásmű olaszul csupán az 1370-es években jelenik meg: ez lesz a híres *Fioretti* (Szent Ferenc virágoskertje, Szent Ferenc kis virágai), amely az *Actus beati Francisci et sociorum eius* című, feltehetően a 1320–30-as években Ugolino Boninsegni di Montegiorgio által írt latin szöveg szabad fordítása toszkán népnyelven. Ez az olasz szöveg tehát nagyjából egykorú a *Jókai-kódexszel*. Sőt nem csupán egykorú, de sok részletében meglehetősen hasonlít is rá, hiszen a *Jókai-kódex* szövegének egyik legfontosabb forrása éppen az *Actus* volt. Azt látjuk tehát, hogy itt a 14. század utolsó harmadában látszólag „összeér” az olasz és a magyar nyelvű hagiográfiai irodalom és egy tartalmában és jellegében meglepően hasonló szöveget olvashatott a magyar és az olasz olvasó, anélkül természetesen, hogy a két szövegnek közvetlen köze lett volna egymáshoz. Az alábbiakban ezt a két egykorú próza-szöveget vizsgáljuk meg közelebbről.

Elsőként nézzük meg a stigmatizáció leírását a *Fioretti* szövegében. Ami a stigmatizációt illeti, a *Fioretti*-ben egy jól elkülönült, öt fejezetnyi szöveg-egység foglalkozik a témával, amely a legtöbb kiadásban külön címet is kapott: *Delle sacre sante istimate di Santo Francesco e delle loro considerazioni* (Szent Ferenc szentséges stigmáiról, és azokról való elmélkedések/vizsgálódások) vagy egyszerűen *Considerazioni sulle stimmate* (A stigmákról való elmélkedések/vizsgálódások), a legutóbbi magyar fordításban: „Szent Ferenc sebhelyeinek története”. A fordítást újra közlő Ferences Források előszavában Varga Kapisztrán így fogalmaz erről a szövegről:

A tulajdonképpeni Fioretti 53 fejezetét, a kéziratok egyértelmű hagyománya szerint, követik a szent sebhelyekről szóló elmélkedések. Különleges fejezetei ezek a ferences irodalomnak, mert az eredetileg is csak

olasz nyelven ismert, különálló kis traktátus virágoskert csupán részben alapul az *Actus* öt fejezetén. Az *Actus*on túl Celanói Tamás és Szent Bonaventúra írásai, valamint különböző XIV. századi ferences források és helyi tradíciók inspirálták az ismeretlen szerzőt. Így jött létre ez a tévedésektől sem mentes néhány fejezet, ami azonban a ferences irodalom legszebb darabjai közül való.²

A *Considerazioni* kérdése mind a mai napig nem tisztázódott teljes mértékben az olasz kutatásban sem. Újabban többek között Sara Natale, Antonio Montefusco és Nunzio Bianchi foglalkoztak a kérdéssel részletesen.³ Kutatásaikból az derül ki, hogy noha a szöveg általában kodikológiai szinten is elkülönül a *Fioretti* többi 53 vagy 52 fejezetétől – hiszen a fennmaradt kéziratoknak csupán kb. 80%-ában szerepel, – és ezért a *Fiorettime*nek olyan modern kiadása (Francesco Santi) is létezik, amely nem tartalmazza a *Considerazioni*-t. Továbbá textológiai szinten is eltérő a jellege, hiszen ugyan az *Actus* 5 fejezetén alapul ez a szöveg is, mint a *Fioretti*, ám, mint fentebb már említettük, sokkal kevésbé szorosan követi, és más hagyományokból is merít, közvetlen latin előképét pedig nem ismerjük. Sara Natale arra a megállapításra jut, hogy noha a *Fioretti* fordítása feltehetően megelőzte a *Considerazioni* megszületését, a *Fioretti* névtelen fordítója és a *Considerazioni* kompilátora feltehetően ugyanaz a személy lehetett, amit főleg azzal a ténnyel magyaráz, hogy a *Fioretti* alapszövegéből hiányzik az *Actus* azon öt fejezetének olasz fordítása, amely a stigmatizációt tárgyalja, és amelynek kibővítéséből megszületik a *Considerazioni* öt fejezete.⁴ Az olasz kutatónő másik megállapítása, hogy a szerző személye szorosan Alverna hegyéhez köthető. Még egy további forrást kell

² VARGA Kapisztrán, *Bevezetés = Assisi Szent Ferenc Virágoskertje. Fioretti*, szerk. VARGA Kapisztrán OFM, VÁRNAI Jakab OFM, Szeged, Agapé, 1999 (Ferences források) 6–9, 7.

³ Sara NATALE, *Attorno all'edizione critica dei Fioretti di san Francesco: riflessioni sull'ambiente di produzione di Actus, Fioretti e Considerazioni sulle stigmate*, Franciscana: Bollettino della Società internazionale di studi francescani, 15(2013), 173–209; UŐ, *I Fioretti e le Considerazioni Sulle Stigmate = San Francesco d'Assisi*, Roma, Istituto Della Enciclopedia Italiana, 2019, 79–122; Antonio MONTEFUSCO, *The History as a Pendulum: the Actus and the Fioretti*, Franciscan Studies, 71(2013), 361–375; Nunzio BIANCHI, *Dall'Instrumentum de stigmatibus alle Considerazioni sulle stigmate di Francesco d'Assisi*, Frate Francesco 90(2024)/1, 101–120.

⁴ A téma újabb összefoglalása bőséges historiográfiai áttekintéssel: Gábor KLANICZAY, *Histories and Historians of Stigmata: Old and New Approaches = Percezioni del sacro nl corpo*

megemlítenünk, az 1282-ben keletkezett, latin nyelvű *Instrumentum de stigmatibus beati Francisci* című szöveget, amely a laikus testvér vallomását tartalmazza, és amelyet az *Actus* szerzője forrásként használt a stigmatizáció elbeszéléséhez,⁵ így közvetve a *Considerazioni* szövegébe is átkerült.

Magáról a stigmatizációról a *Considerazioni* harmadik fejezetében olvashatunk, mely szövegrészt É. Megyeri András fordításában szeretném e helyütt idézni:

Amint így lángolt a lelke, az égből egy szeráfot látott leszállni. A szeráfnak hat ragyogó és tüzes szárnya volt, amelyek közül kettő a feje fölé borult, kettő a testét fődte be, kettő pedig repülésre szolgált. Igen sebesen szállva olyan közel jött hozzá, hogy világosan fölismerte, és jól látta, hogy a keresztre feszített Ember képét foglalja magában. Szent Ferenc a látomástól először igen megijedt, ugyanakkor szívét csodálkozással vegyes öröm és fájdalom járta át. Egyrészt fölötte megörült Krisztus szépséges arcának, aki ilyen szelíden jelent meg neki, és ilyen jóságosan tekintett rá; másrészt mérhetetlen fájdalmat és részvétet érzett, ahogy megfeszítve látta őt. Azonfelül nagyon el is csodálkozott ezen a meglepő és szokatlan alakú látomáson, mert jól tudta, hogy a szenvedés gyarlósága nem fér össze a szeráfi lélek halhatatlanságával. Álmélkodása közben a jelenés kinyilatkoztatta neki, hogy Isten gondoskodásából a látomás azért jelenik meg neki ebben a formában, hogy megértesse vele: nem testi áldozat révén, hanem a lélek emésztő tüze által kell a felfeszített Krisztus hasonmásává válnia.

[...] A szeráfi látomásban megjelenő Krisztus Szent Ferencel magasztos titkokat közölt, amelyeket ő életében nem mondott el senkinek, csak halála után fedte föl őket, amint erről még a továbbiakban szó lesz. Krisztus szavai ugyanis ezek voltak:

– Tudod-e, mit tettem veled? Megajándékoztalak sebhelyeimmel, szenvedésem jeleivel, hogy zászlóhordozóm légy. És miként én halálom napján leszállottam a pokol tornácára, hogy az ott várakozó lelkeket kiszabadítsam sebhelyeim ereje által; akként azt a kiváltságot adom néked, hogy minden évben halálod napján leszállhass a purgatóriumba, s mindhárom rendednek, vagyis a kisebb testvéreknek, a klarisszáknak és a terciáriusoknak, ezenfelül még különös tisztelőidnek lelkeit, akiket ott

sofferente: stigmati e stigmatizzati fra XIX e XX secolo, a cura di Paolo COZZO, Leonardo ROSSI, 2023 (Archivio Italiano per la Storia della Pietà, 36), 33–53.

⁵ Giovanni MICCOLI, *Considerazioni sulle stimmate*, Franciscana, 1(1999), 101–121.

találsz, sebhelyeid erejénél fogva kiszabadítsd, és a Paradicsom dicsőségébe vezesd. Azért teszem ezt, hogy halálodban is hasonló légy hozzám, mint ahogy életedben hasonló vagy. Amikor a hosszabb ideig tartó és szent titkokat közlő beszélgetés után a fönséges jelenés eltűnt, Szent Ferenc lelkében az isteni szeretet végtelen izzását, testében pedig Krisztus szenvedésének csodálatos nyomait hagyta. Kezein és lábain azonnal föltűntek a szögek másai azon a módon, ahogy a szeráf alakjában megjelent keresztre feszített Krisztus testén látta. Úgy látszott, hogy kezei és lábai át voltak szögezve: a szögek feje tenyerein és lábfejein dudorodott, hegyük pedig kézfejein és talpáin nyúlt ki a húsból, visszahajlítva oly módon, hogy a görbületekbe, mint valami gyűrűbe az ember könnyen bedughatta volna az ujját. A szögek feje kerek és fekete volt. Jobb mellén egy lándzsaverte, be nem forradt, piros és véres seb jelent meg, amelyből utóbb gyakran vér szivárgott, s csuháját és alsóruháját összevérezte.⁶

Az idézett szöveg első és utolsó része szorosan követi Bonaventura latin *Legenda maior*jának narrációját, míg a közepe olyan információkat tartalmaz, amelyek a korai latin legendákban nem olvashatóak. Főképpen a Krisztussal folytatott párbeszéd számít ilyen eredeti – ha nem is előzmény nélküli – elemnek.⁷ Érdeemes felhívni a figyelmet a ferences harmadrend említésére, hiszen Sara Natale ezen és több hasonló szöveghely, valamint a kéziratos hagyomány alapján azt is feltételezi, hogy a mű nem csupán a ferences rend radikális, spirituálisoknak nevezett ágához köthető – ahogyan azt szinte minden elemzés megemlíti – hanem a harmadrendi kötődés is kimutatható.⁸

Azt látjuk tehát, hogy itt a 14. század utolsó harmadában az olasz és a magyar nyelvű hagiográfiai irodalomban, tartalmában és jellegében meglepően hasonló szöveget olvashatott a magyar és az olasz olvasó, a nélkül persze, hogy a két szövegnek közvetlen köze volna egymáshoz. Ahogy Varga Kapisztrán is megfogalmazta a magyar kiadás előszavában:

Az Actus Beati Francisci ismert volt a középkorban Magyarországon is. Ez már abból is világosan kitetszik, hogy a legrégebbi magyar nyelvű könyv, a Jókai-kódex több fejezete, szám szerint 28 az Actus fordítása.

⁶ VARGA, *Bevezetés...* 2. j. i. m., 6–9, 8.

⁷ Köszönöm Varga Kapisztrán és Klaniczay Gábor megjegyzéseit e téren.

⁸ NATALE, *I Fioretti e le Considerazioni...*, 3. j. i. m., 83.

A másik fontos dolog pedig az, hogy nyelvemlékünk is pontosan a Fiorettil egy időben, az 1370-es években, lett magyarra átültetve. Ezt pedig igen fontos momentumnak kell tartanunk, mert azt jelzi, hogy nálunk is, Itáliával egy időben merült fel az igény Szent Ferenc életének magyar nyelven való olvasására, és ennek az igénynek eleget tudott tenni a mi ismeretlen fordítónk éppúgy, mint a Fiorettié.⁹

Míg a gyakorlatilag elszigetelt jelenségként elemezhető *Jókai-kódex* kontextusáról – ki volt a fordító, a másoló, kinek, kiknek a számára készült – sajnos igen keveset tudunk, addig a *Fioretti* kéziratossághagyományáról és az olasz Trecento prózairodalmába való beágyazottságáról, mely szervesen kapcsolódik az olasz irodalomhoz, sokkal több információ van. Klaniczay Tibor a *Jókai-kódexet*, mint a „*Fioretti* idősebb testvérét” említette, és az utóbbi évtizedekben több magyar kutató – Acél Zsuzsa, Szörényi László, Kertész Balázs – is érintette a kérdést. Legutóbb Konrád Eszter foglalkozott a kérdéssel doktori disszertációjában és tanulmányaiban, és nekem is volt módom már több alkalommal beszélni és írni is a kérdés bizonyos aspektusairól (részben Konrád Eszterrel közösen, részben önállóan).¹⁰

⁹ VARGA, Bevezetés..., 2. j. i. m., 6–9.

¹⁰ *Jókai-kódex: XIV–XV. század: A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője*, bev., jegyz. közléstesi P. BALÁZS János, Budapest, Akadémiai, 1981, 73, 10–25, 166; ACÉL Zsuzsanna, *A Jókai-kódex gondolati rendszeréről*, Irodalomtörténet, 63(Új folyam 13) (1981)/4, 865–881; MADAS Edit, *Jókai-kódex = Új magyar irodalmi lexikon*, szerk. PÉTER László, Budapest, Akadémiai, 1994, II, 911; SZÖRÉNYI László, *A Jókai-kódex kérdése a Szent Ferenc legendára vonatkozó újabb források fényében = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk., KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1996, 273–281; KERTÉSZ Balázs, *Jókai-kódex = Latiatuc feleym: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit, Budapest, OSZK, 2009, 254–255, nr. 26; DÁVID FALVAY, Eszter KONRÁD, *Osservanza francescana e letteratura in volgare dall'Italia all'Ungheria: Ricerche e prospettive = Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento: Italia e Ungheria a confronto*, a cura di Francesca BARTOLACCI e Roberto LAMBERTINI, Roma, Viella, 2014, 161–186; Eszter KONRÁD, *The Oldest Legend of Francis of Assisi and his Stigmatization in Old Hungarian Codex Literature (ca. 1440–1530) = Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (XIe-début du XVIe siècle)*, éd. Marie-Madeleine DE CEVINS, Marin OLIVIER, Turnhout, Brepols, 2017, 173–194.

Ami a *Jókai-kódex* szerkezetét illeti, különös megfigyelni, hogy a stigmatizáció csupán két fejezetben fordul elő központi témaként.¹¹ Az alábbiakban egy olyan részletet közlök, amely *Jókai-kódex*ben is előfordul és ahol a *Fioretti/Considerazione* szövege meglehetősen szorosan követi az *Actus* latin szövegét. E részletben arról olvashatunk, hogy miképpen kapták meg Ferenc és társai az Alverna hegyét, és hogyan jutottak el oda. A három szöveg nagyrészt megegyezik egymással, az olasz szöveg – a Trecento olasz fordításirodalmában (volgarizzamento) megszokott módon – némileg bővíti a narrációt:

<i>Fioretti/Considerazioni</i>	<i>Actus Beati Francisci e Sociorum Eius</i>	<i>Jókai-kódex, 36-49</i>
<i>Della prima considerazione delle sacre sante Istimate</i>	<i>De inventione montis Alvernae et visione fratris Leonis super sanctum Franciscum (cap. 9.)</i>	<i>Aluerna hegye meglewleferenwl</i>
... Tra i quali il detto messere Orlando, toccato nel cuore da Dio per la maravigliosa predicazione di santo Francesco, si puose in cuore d'ordinare e ragionare con lui, dopo la predica, de' fatti dell'anima sua. [...]	... Inter quos dominus Urlandus praedictus, gavisus valde de optata sancti Francisci praesentia et tactus intus de illius praedicatione mirifica, proposuit omnino cum sancto patre de animae suae salute tractare. [...]	...kýrewl e3 felewł mondot vrland[us] vr ewrewle Bódog fferenc3nec kýuanauf ylenuoltan : Es ew c3udalatus p[re]dicacioyától ýllettetett: Mendeneftewl fogua 3er3e magat 3ent attyauał bezellený ew leikenek yduefe-gerewł A3ert a3 p[re]dicac[i]o [...]
E in fine disse questo messere Orlando a santo Francesco: „io ho in Toscana uno monte divotissimo il quale si chiama il monte della Vernia, lo quale è molto solitario e salvatico ed è troppo bene atto a chi volesse fare penitenza, un luogo rimosso dalle gente, o a chi desidera vita solitaria. S'egli ti piacesse, volentieri lo ti donerei a te, e a' tuoi compagni per salute dell'anima mia [...]	Et in fine dixit: frater Francisce, ego habeo unum montem in Tuscia devotissimum et solitarium valde et vocatur mons Alvernae; multum aptus iis, qui solitariam vitam desiderant. Si tibi et tuis sociis ille mons placeret, libentissime pro animae meae salute vobis donarem [...]	Es vege3etýn monda : ffrater ferenc nekem vaggýon tufciaban egý hegyem ký hýutatýk aluerne new hegynek es ýgen magas A3hoknak kýk magoknak valo eletett kýuannak výfelný. Ha neked es táfídnak kell a3 hegy ewrewmest en lelkemnek ýdueffegeert neked adom [...]

¹¹ „Alverna hegye megleléséről.” 36–49, forrás: Actus cap. 9; „Szent sebekről való csuda,” 66–70, forrás: Actus cap. 40.

Például a latin „...*qui solitariam vitam desiderant*” szerkezetet így adja vissza: „...*chi volesse fare penitenza, un luogo rimosso dalle gente, o a chi desidera vita solitaria*.” (aki bűnbánatot akar tartani egy az emberekről távoli helyen, vagy aki magányos életre vágyik), míg a *Jókai-kódex* szó szerint fordít “*azoknak kik magoknak való életet kívánnak viselni*”.

E két, nagyjából egykorú népnyelvű szöveg összeolvasásából egyrészt arra következtethetünk, hogy a 14. század második felében igen hasonló latin szövegeket olvastak és fordítottak népnyelvre, és ez meglepően hasonló tartalmú kódexeket eredményezett. Másrészt viszont az is teljesen nyilvánvaló, hogy az olasz és a magyar irodalom története alapjában eltérő fejlődést mutat: hiszen, ahogyan már utaltunk rá, a *Fioretti* megszületésekor már másfél századnyi története van az olasz nyelvű irodalomnak, amelyek rengeteg kódexben maradtak fenn – csak a három nagy firenzei könyvtár 1350 előtt olasz nyelvű kéziratos anyaga több száz kódexet jelent¹² – míg, mint említettük a *Jókai-kódex* korai és elszigetelt forrás, amelyet csak egy fél évszázaddal később, a 15. század végén követ nagyobb mennyiségű magyar nyelvű kéziratos anyag.

Bő száz évvel később, a szerzetesi reform idején azonban már magyarul is rendelkezésünkre áll egy olyan kódex-anyag, amely alkalmas az összetettebb elemzésre, és ugyanekkor Itáliában is, a szerzetesi reform által meghatározott kulturális térben¹³ ugyancsak létrejön egy volumenében, műfajában és

¹² Sandro BERTELLI, *I manoscritti della letteratura italiana delle origini: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze*, Firenze, SISMEL, Edizioni del Galluzzo, 2002; UÓ., *I manoscritti della letteratura italiana delle origini: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana*, Firenze, SISMEL, Edizioni del Galluzzo, 2011; Tommaso GRAMIGNI, *I manoscritti della letteratura italiana delle origini conservati nella Biblioteca Riccardiana di Firenze: Analisi paleografica e codicologica*, Tesi di Laurea Magistrale, Firenze, Università degli Studi di Firenze, 2003/2004.

¹³ A rendi vagy obszerváns reformról újabban született szerteágazó nemzetközi szakirodalomból lásd, további szakirodalommal: Bert ROEST, *Order and Disorder: The Poor Clares between Foundation and Reform*, Leiden, Brill, 2013, (The Medieval Franciscans, 8); *A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond*, eds. James D. MIXSON, Bert ROEST, Boston, Brill, 2015 (Brill's Companions to the Christian Tradition 59); Michele LODONE, *Riforme e osservanze tra XIV e XVI secolo*, Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge (MEFRM), 130(2018)/2, 267–278. Kifejezetten az apácairodalommal egy nagyszabású nemzetközi projekt foglalkozott, ám ez a kutatás nem korlátozódott a reform időszakára, és alapvetően nem komparatív jellegű. Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Hull Dialogue, eds. Virginia BLANTON, Veronica O'MARA, Patricia STOOP, Turnhout, Brepols, 2013; UÓK, *Nuns' Literacies in Medieval*

sok esetben a konkrét művek tekintetében is a magyarral összemérhető kézirat-anyag, amely ráadásul, a magyarhoz hasonlóan szintén zárt körben terjedt. A két umbriai klarissza scriptorium, a perugiai Santa Maria Monteluca és a folignói Santa Lucia könyv-anyagáról¹⁴ már többször volt alkalmam beszélni, és írásban is jelent meg tanulmányom erről a témáról, ezért erről általánosságban most nem szólok, csak annyit említenék meg e helyütt, hogy a 32 fennmaradt, perugiai klarissza-kódex volumenében is összevethető a reform idején írt, tucatnyi magyar klarissza kötődésű kézirattal.¹⁵

A perugiai Biblioteca Augusta könyvtár 1101-es jelzetű, *Vita del glorioso seraphico sancto Francesco* című kézírata mind a mai napig nagyjából kiadatlan.¹⁶ A mű részben új fordításokat, részben önálló szövegeket, részben pedig a *Fioretti* szövegének kissé eltérő dialektusú másolatát tartalmazza. A Szent

Europe: The Kansas City Dialogue, Turnhout, Brepols, 2015; UÓK, *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Antwerp Dialogue*, Turnhout, Brepols, 2018. A magyar terület csupán egy fontos tanulmánnyal jelent meg a három kötetben, Viktória Hedvig DEÁK, *The Legacy of St Margit: A Case-study of a Dominican Monastery in Hungary = Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Antwerp Dialogue...*, 229–249.

¹⁴ Patrizia BERTINI MALGARINI, Ugo VIGNUZZI, *Le capacità linguistiche delle clarisse dell'Osservanza: qualche anticipazione = Cultura e desiderio di Dio. L'Umanesimo e le Clarisse dell'Osservanza. Atti della II giornata di studio sull'Osservanza francescana al femminile (Foligno, 10 novembre 2007)*, a cura di Pietro MESSA, Angela Emmanuela SCANDELLA, Mario SENSI, Assisi, Edizioni Porziuncola, 2008, 35–44; Ignazio BALDELLI, *Codici e carte di Monteluca*, Archivio Italiano per la storia della pietà 1(1951), 387–393; Ugo NICO LINI, *I Minori Osservanti di Monteripido e lo "Scriptorium" delle Clarisse di Monteluca in Perugia nei secoli XV e XVI*, Picenum Seraphicum 8(1971), 100–130; Monica Benedetta UMIKER, Chiara Emmanuela GIUSTI, *Per i codici delle clarisse di Monteluca di Perugia: un manoscritto sconosciuto di sr. Battista Alfani. (sec. XV)*, Bollettino della Deputazione di storia patria per l'Umbria, 108(2011), fasc. II, 545–597. Továbbá, magyar szemszögből: Alma HUSZTHY, *Testo e contesto: Un testimone peculiare dei Vangeli italiani nel Medioevo = Esercizi di filologia*, a cura di Armando NUZZO, Ágnes LUDMANN, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 13–85.

¹⁵ Dávid FALVAY, *Gli osservanti e la letteratura devozionale volgare. La tradizione della 'Vita Christi' = Franciscan Observance...*, 187–200; Ditta SZEMERE, *The Observant Reform of the Fifteenth Century in Italian and Hungarian Mendicant Nunneries*, Central European Annual of Medieval Studies, 26(2020), 177–193; FALVAY Dávid, *Női közösségek és népnyelvű irásbeliség Itáliában és Magyarországon 1500 körül: Két esettanulmány*, Irodalomtörténeti Közlemények, 127(2023)/2, 156–179.

¹⁶ Monica Benedetta UMIKER, *Introduzione alla Vita del glorioso seraphico sancto Francesco nel ms. 1102 della Biblioteca Comunale Augusta di Perugia*, Bollettino storico della città di Foligno, 31/34(2007)/11, 391–414.

Ferenc életéről szóló történeteket olasz népnyelven közlő kódex a perugiai Santa Maria Monteluca obszerváns klarissza kolostor műhelyében készült a 16. század elején.

Gyakorlatilag ugyanekor íródott a magyar *Simor-kódex* is, amely egy összesen hét fóliónyi töredék Szent Ferenc életéről.¹⁷ A másolót további klarissza eredetű kódexek (*Nádor*-, *Nagyszombati*-, *Debreceni-kódex* egyik keze) másolójaként azonosítják, ez is, valamint a tartalom és szóhasználat, továbbá szoros kapcsolata a Margit-szigeti domonkos *Virginia-kódex*szel, az óbudai klarissza kolostorra utal.

Amint a mellékletben közölt szövegösszevetésből kiviláglik, az elemzett szövegrészlet – Rufinus testvér vonatodik teljesíteni Ferenc utasítását – mindegyik magyar és olasz népnyelvű változatban hasonlóképpen olvasható. E szövegrészlet esetében a 14. századi változatok – a *Fioretti* és a *Jókai-kódex* – nem mutatnak jelentős szövegszintű eltérést, míg a rendi reform idején született szövegek némileg részletesebben idézik az epizódot.¹⁸

Érdeemes azonban röviden kitérni a rendi reform idején keletkezett kódexek másolóinak kérdésére is. A magyar másoló személyéről valójában, a kéz azonításán túl, semmi továbbit nem tudunk, hasonlóképpen ahhoz, ahogy a néhány név szerint is ismert, leginkább a domonkos Margit-szigeti közösséghez tartozó scriptoroknak is leginkább csak a nevüket ismerjük, és a kódexek bejegyzéseiből próbáljuk őket azonosítani.¹⁹

A perugiai kódex is névtelen, azonban az íráskép alapján a másolót itt be tudjuk azonosítani, Eufrasia Gaichi személyében. Neki legalább két további kódexet köszönhetünk, amelyek egyikében a neve is olvasható a kolofónban. Soror Eufrasiáról komoly párhuzamos források állnak rendelkezésünkre. Ráadásul az olasz forrásaink az egész közösség életéről, és annak számos tagjának életéről is tanúskodnak, így lehetővé teszik egyfajta kollektív életrajz megalkotását is. A tanulmány utolsó részében tehát az umbriai apáca életének

¹⁷ *Simor-kódex*: XVI. század eleje, közzéteszi, bev., jegyz. VEKERDY Lilla, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE, 1988 (*Régi Magyar Kódexek*, 6.); MADAS Edit, *Simor-kódex = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, szerk. KÓSZEGHY Péter, TAMÁS Zsuzsa Budapest, Balassi, X, 2010, 312.

¹⁸ Melléklet 1.

¹⁹ HAADER Lea, *Arcképtöredékek ómagyar scriptorokról* = MADAS, *Latitatus feleym* ... 10. j. i. m., 53–74.

néhány rekonstruálható elemét szeretném kiemelni – összehasonlítva a közössége többi tagjával – abban a reményben, hogy ez talán a magyar klarissza apáca-közösségek életéhez is releváns párhuzammal szolgálhat.

A legfőbb párhuzamos forrásunk a perugiai Santa Maria Monteluce kolostor *Memoriale*ként említett kolostori vagy reform-krónikája, amelyet maguk az apácák kezdtek írni 1488-ban, de visszanyúlnak az 1448-as évig, amikor a kolostor „reformja” elkezdődött.²⁰ Fontos megemlíteni, hogy a perugiai krónika nem egyedülálló, jónéhány hasonló forrás maradt fenn Közép-Itáliából – a perugiai Monteluce testvér-közösségének számító, szintén sokat elemzett Folignói Santa Lucia közösség *Ricordanze*-je mellett Montefalco, Gubbio, Città di Castello, Norcia kolostorainak is fennmaradt a reform-krónikája²¹ – de a *Memoriale* szerepe, amellett, hogy modern kiadásban megjelent, és sokszor idézett szöveg, azért is kiemelkedő, mert a perugiai Monteluce kolostor volt az obszerváns reform kiindulópontja Közép-Itáliában. A *Memorialét* két apácának köszönhetjük: Eufrasia kezdi az írást, s tőle veszi át a munkát Battista Alfani, aki az 1488 és 1523-as évek között, eleinte egy gyóntató közreműködésével, később saját megfogalmazásában folytatja a szöveget.²² A *Memoriale* a kolostor életének számos mindennapi eseményét rögzíti (építkezések, vizitációk, gyóntatók, természeti csapások, stb.), és – ami a számunkra a legfontosabb – az egyes apácák életéről is számos információt közöl vagy a belépésük vagy a fogadalom-tételük, vagy leggyakrabban a haláluk kapcsán, igen sokszor megemlítve az egyes apácák másolói, fordítói tevékenységét is.

A mi scriptorunk, Eufrasia kapcsán azt tudhatjuk meg belőle, hogy világi neve Francesca volt, és amikor édesapja, ser Roberto di Meo da Gaiche, perugiai jegyző 1493-ban megölte, belépett a ferences rendbe és gyermekeit – még két apácává lett lánygyermekről tudósít a szöveg – kolostorba adta. Eufrasia kisgyermekként (*mammola*), hat évesen kerül kolostorba, és fogadalmát csak hét évvel később, 1501-ben tette le. Ennek az eseménynek a körülményeit hosszan leírja a forrás. Forrásunk a másik kettő, általa másolt kézirat

²⁰ *Memoriale di Monteluce: Cronaca del monastero delle clarisse di Perugia dal 1448 al 1838*, a cura di Ugo NICOLINI, Assisi, Porziuncola, 1983.

²¹ *Ricordanze del monastero S. Lucia osc in Foligno*, a cura di Angela Emanuela SCANDELLA, Assisi, Porziuncola, 1987.

²² „Persino a qui è dictato del nostro venerabile patre confessore (fra Matteo da Città di Castello)... Hora io sora Baptista... incominçarò questa opera de mio intelletto...” *Memoriale*... 20. j. i. m., 3.

másolási munkálatairól is tudósít, leírván, hogy Eufrasia a négy Evangélium fordítását már korábban elkezdte, ám 1512-ben az apátnő utasítására félretette a munkát, és három másik megnevezett társával együtt a *Libro di vita* néven ismer mű másolásához kellett nekilátnia – ezt a művet a közösség gyóntatója, Gabriele da Perugia írta, és Jézus és Mária életét dolgozza fel²³ – és csak utána fejezte be az Evangéliumok másolását. A *Libro di vita* másolása kapcsán egyébként részletesen leírja a krónika, hogy hogyan osztotta fel maga a szerző a négy másoló apáca között ívfüzetekre a művet. Eufrasiánál még azt is megemlíti a szakirodalom, hogy feltehetően ő írta egy másik közeli klarissza-kolostor (Norcia) reform-krónikáját néhány évvel később. Ezek között az információ-töredékek közt több olyan lehet – pl. a fogadalomtétel körülményei, a másolói munka megszervezése, az apácák vándorlása egyik kolostorból a másikba – amely a hasonlóan szabályozott, uniformizált szociokulturális környezet miatt feltehetően hasonlóan zajlott a magyarországi kolostorok életében is. Például Sövényházi Mártáról és Ráskay Leáról is feltételezi a kutatás, hogy 1541-ben a Pozsonyba költöző apácák között lehetettek, de nincs rá forrásunk.

Zárógondolatként még egy utolsó szempontra szeretnék röviden kitérni, mégpedig az írás-tanulás kérdésére. Mint említettük, Eufrasia kisgyermekként került a kolostorba, aminek azért van jelentősége, mert az is egyértelműen kiderül, hogy írni-olvasni már a kolostorban tanult meg. Arról nem szól sajnos a forrásunk, hogy pontosan ki foglalkozott a novíciák oktatásával, de Attilio Bartoli Langelí, aki a másoló apácák kézírásának összehasonlító elemzését végezte el, és ennek alapján azonosította a Ferenc-életrajz másolóját is, azt feltételezi, hogy egy professzionális scriptortól tanulhatott, mivel írásképe kifejezetten szép és rendezett, és valószínűleg az iniciálék díszítését is ő maga

²³ Gabriele (Gabiello) Perugia személyéről és műveiről lásd: Giuliana PERINI, *Un libro di vita di Gabriele da Perugia composto tra il 1496/1503*, Collectanea franciscana 41(1971), 60–86; Dario BUSOLINI, *Gabriele da Perugia = Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. LI, Roma, 1998, 52–53; Monica Benedetta UMIKER, *Un trattato sulla 'Immacolata Concezione della beatissima Vergine Maria' di Fra Gabriele da Perugia*, Frate Francesco, 74(2008), 479–491; FALVAY, *Gli Osservanti...* 15. j. i. m.; Ditta SZEMERE, *La riscoperta del Libro di vita di Gabriele da Perugia = Italia nostra: studi filologici italo-ungheresi*, a cura di Ágnes LUDMANN, Budapest, Eötvös Collégium, 2016, 185–196; UŐ, *Le origini delle laude nel Libro di vita di Gabriele da Perugia = Ricerche italianistiche dei dottorandi ungheresi: Atti di convegno*, a cura di Ditta SZEMERE et al., Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2023, 115–127.

végezte.²⁴ Az olasz paleográfus az írásképek elemzése alapján arra jut, hogy ez a Szent Ferenc életrajz egy korai, talán a legelső munkája lehetett a scriptornak, ezért is datálhatjuk a 16. század első évtizedére.

Bartoli Langeli azt is végig veszi tanulmányában, hogy a többi név szerint ismert scriptor közül ki az, aki szintén a kolostorban tanult meg írni, és ki az, aki egyértelműen már otthonról hozta az írásbeliséget, és mindkét esetre vannak jól dokumentált további példák. Itt talán tetten érhetjük a különbséget az olasz és a magyar példa között: a folignói Cecilia Coppoliről például megtudjuk, hogy nem csak latinul, de görögül is tudott, és azt is leírja a forrás, hogy mindezt az apai házban tanulta (édesapja a város kancellárja volt), mivel nem volt fiúgyermeke, a lányt is humanista nevelésben részesítették otthon, mesterek segítségével.²⁵ Nem feltételezhetjük, hogy ehhez hasonló eset a magyar kolostorokban is előfordulhatott volna. Azt viszont megkockáztathatjuk, hogy azok az apácák, akik Itáliában is a kolostorban tanulták az írásvetést, mint többek közt soror Eufrasia, nagyon hasonló módon és szociokulturális környezetben szereztek műveltségüket, mint magyar társaik, tehát nem csak a szigorúan szabályozott közösségi élet, a másolási munka, a (fel)olvasott művek egy része egyezett meg, de még egyéni szinten is hasonlóképpen szereztek meg alpműveltségüket e két, amúgy olyannyira eltérő fejlődésű kultúrában.

Konklúzióként elmondható, hogy ez a kb. 1480–1530 közötti periódus az első, és sokáig az utolsó olyan időszak a két irodalomtörténetben, amely egy valóban komparatív (és nem hatástörténeti) vizsgálat megvalósítását lehetővé teszi. Másrészt az összehasonlító vizsgálat a magyar irodalomtörténet szempontjából is haszonnal bírhat, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan Lázcs Sándor,

²⁴ Attilio BARTOLI LANGELI, *Scrittura di donna. Le capacità scritte delle Clarisse dell'Osservanza = Cultura e desiderio...*, 14. j. i. m., 81–96, 90.

²⁵ “donna notabile de grande virtù de grande sentimento naturale et adornata de scientia aquisita, con ciò sia che ella era docta in lingua grecha et latina, et era adornata de indecibile belleçça et de nobile parentela, però che era de una delle maiure casate della ciptà de Peroscia, chiamata casa de Coppuli” *Ricordanze...*, 21. j. i. m., XXXIV. “el patre suo non havea più figlioli e più non aspectava; volse fare de lei come de uno figliolo maschio, però che li teneva li maestri in casa et facevala attendere allo studio delle lectere.” *Ricordanze...*, 21. j. i. m., 90–91.

és részben Kiss Farkas Gábor a dél-német domonkos kolostor példáját használta fel igen termékeny összehasonlító vizsgálatához.²⁶ Hasonlóan az általuk vizsgált nürnbergi példához, a magyarnál sokkal jobban dokumentált umbriai közösségek példája hozzájárulhat ahhoz, hogy sok olyan jelenséget megmagyarázzunk, amire itthon nem állnak rendelkezésre források.

Visszatérve a kiinduló-kérdésre, hogy miképpen jelenik meg Szent Ferenc alakja a középkor végén az olasz és a magyar nyelvű irodalomban, egyrészt azt állapíthatjuk meg, hogy természetesen nem összehasonlítható a rendalapító hazája az Alpokon túli magyar provinciával, ráadásul a reform előtti magyar anyag töredékes, de a fennmaradt *Jókai-kódex* arra enged következtetni, hogy Szent Ferenc személye és kultusza központi volt a magyar vallásosság számára is. Ezt a tényt amúgy a korszakból ránk maradt történeti és művészettörténeti adatok is alátámasztják. Ami a 15–16. századi fordulóján született szövegeket illeti, itt azt látjuk, hogy annak ellenére, hogy a két irodalom korai fejlődése összemérhetetlennek tűnik, az obszerváns reform mégis olyan egységes kulturális teret határozott meg, amely meglepően, sokszor szöveg szinten is hasonló jellegű írásművek megszületéséhez vezetett, annak ellenére, hogy a párhuzamba állított szövegeknek és szerzőiknek, másolóiknak semmi közvetlen köze nem lehetett egymáshoz.

²⁶ LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016; KISS Farkas Gábor, *Reading Nuns at the Insula Leporum (Hungary): Traces of Bilingualism in a Late Medieval Dominican Nunnery Illustrations = Pursuing a New Order: Religious Education in Late Medieval Central and Eastern Central Europe*, ed. Pavlova RYCHTEROVÁ, Brepols, Turnhout, 2019, 169–192.

Melléklet

Rufinus testvér engedetlensége a különböző népnyelvű szövegekben

Biblioteca Augustea Di Perugiai MS 1102, ff. 94 (92)r-v	Fioretti (cap. 30.)	<i>Actus Beati Rufini, propter assidue contemplationis studium, ita erat absorptus in Deum, quod quasi insensibilis factus est. Vnde raris- sime loquebatur, nec insuper verbi disseminandi erat prudicus gratia, nam loquendi au- dacious non habebat.</i>	Vala frater ru- fen yfteny edeffegnek gyacortatos dolgaert azkeppen yftenben el merewletetette hoggy ha- navoluolna ergetlen ./. meg anakfe- lette fem vala: egefewletet bezgednek vett- niualo malaf- tyara Mert 3olniualo ma- laftya es ba- torfaga es 3eppbezede nem vala.	<i>Simor-kódex</i> , 8- 10 (4v-5v)	Ugy olvassoc, hog frater del- messegoket Ru- finus, ki uala asisbelieknek nomosi kozzil valo, es ay isten gondolatba zpn- telen valo edoksdeseiert ol' oigpn el merult vala is- tembe, hog ol' mel' kiul valo erzekonkossseg, es ez velaghoz valo igekozzet igg keues vala v' benne, es predi- callasra, es zol- asra malaztya es batorsaga nem vala:	<i>Virginia-kódex</i> , 68-69 (34v- 35r)	Igy olauastatik. hogi frater rufi- nus, ky vala asisbelieknek nemessi kwzwl valo(k)h. es az isten ny gondo- latba. zwntelen valo edeskedes- sert. oly igen el- merwlt vala istenbe. hogi oly mely. kiul valo erzek enseg. es ez vi- laghoz valo igyekvze(k?)th. igen keues vala w benne. Es predikallasra. es zolasta. malaz- tya nem vala.
---	------------------------	---	--	---------------------------------------	---	--	--

Biblioteca Augustea Di Perugia	Fioretti	Actus Beati Francis	Jókai-kódex	Simor-kódex	Virginia-kódex
Niente di meno sancto Francesco una volta li comandò ch' andasse ad Ascesi e predicasse al popolo, chiò che Dio li spirasse. Di che frate Rufino respuse: Padre, reverendo io /te prego/ tu me perdoni et che non me mandi a predicare, perché como tu sai, gra(tia) de predicare, et son semplice et idiota.	E nientedimeno santo Francesco comandò una volta che egli andasse a Sciesi, e predicasse al popolo ciò che Iddio gli spirasse. Di che Frate Ruffino rispose: «Padre reverendo, io ti priego che tu mi perdoni e non mi mandi; imperò che, come tu sai lo non ho la grazia del predicare e sono semplice e idiota»	<i>Sanctus autem Franciscus una die praecepit fratri Rufino, ut iret Asisium, et praedicaret populo, quidnuid Altitinus sibi inspiraret. Frater vero Rufinus respondit: " Pater reverende, parve mihi et non mitias me ad hoc opus; quia, sicut nosti, ego gratiam verbi non habeo, et sum etiam simplex et inscius idiotus.</i>	De zent ferenc3 egy napon paranczola nek3 hogy menne alfalba es pl[re]dicálna neppekenek valam3t felleget yfene nek3 yhlene. De frater rufen felele: Ty3telendo aty[ra]m] boc3os nekem es ne kewl33 e3 dologra, mert ny3keppen yol tudod hog3 bezednek malafyat nem vallom Es vagyok alagatos es fem3 tudo.	Miert immar az zolasnac tehetseget el veztozte vala: Bodo3 at anc kedeeg nemicon parantola neki hog3 menne be assisba, es oth annepnec predicallana, es istennec igeiet hirdetne, V3 mikeppen az vr isten neki zaiaba vetnec: Monda frater Rufinus Tiz3telend3 at'am bolas ennek3n, es ne kil3 eng3met ez el'en dologra, mert mikeppen iol tudod hog3 ennek3m ninlen malaztom, es tehetseg3m zolasra, es vag3oc tudatlan es e3 ig3. Azert kerlec zeret3 atam hog3 ne bant eng3met ez el'en dologgal, mert nem vag3ov alcolmas es eleg reata	Miert ymar az zolasnac tehetseget el veztete vala Bodo3agos zent ferencz kedig nemikoron paranczola nek3. hogi menne be assisba. es ot az nepnek predicalana. es istennek ige3et hirdetne. Vg3 mikepen az vr isten zayaba vetne. Monda frater rufinus. Ty3telendw atyam. bochas ennekem. es ne kwlgi engemet ey il3en dologra. Mert mikepen iol tudod. hogi ennekem ny3cz malaztom es tehetsegem zolasra.

Biblioteca Augustea Di Perugia	Fioretti	Actus Beati Francis	Jókai-kódex	Simor-kódex	Virginia-kódex
Allora disse sancto Francesco perché non hai obedito semplicemente, te comando per sancta obedientia che nudo come tu nascesti con li fe-moralitii vade ad Acesi, intra in una chiesa et nudo predica al populo.	E allora disse santo Francesco: «Però che tu non hai ubbidito prestamente ti comando per santa obbidienza che ignudo come nascesti, colle sole brache, tu vada a Sciesi, ed entri in una chiesa così ignudo e predichi al popolo».	<i>Sanctus autem Franciscus dixit: Quia statim non oboedisti mihi, ideo per oboedientiam tibi praecepto quod nudus, solis braciis remanentibus, vadas Assisium. Et intrans ecclesiam aliquam, nudus.</i>	De zent ferenc3 monda: Mjert legottan nem engedele Agert paranc3olok neked engedelme-fegnek mjatta: hogj mezejtelen hogj engalya ruhaban meg maraduan menyé azyfba ./ es belmenuen varafba e3keppen mezejtelenewl	Bodog at'anc kedeeg monda neki Mjert ennekqm elq mondasomra nem engedeel, Paran-Loloc azert nekqd zent engedel-messre hogj mezejtelen Lak a kiszeb ruhadba men' be az va-rosba, es valamel' egghazban a nepnec mezejtelen predical' vg mikeppen meg montam nekqd	Monda zent ferencz neki. Mjert te ennekem elw mondasomat meg nem akarad tened. vgj hogj elsw zomra nem engedel. Paranc-holok azert zent engedelmessegre teneked. hogi me-zitelen chak az kiseb ruhadba maraduan. meny be az varosba. es vala mely egghazban az nepnek meztelen predicali. vgi mikepen meg montam neked.

KORONDI ÁGNES

*Michael de Hungaria prédikációi és a középkori magyar passióbhagyomány**

Bevezetés: a kérdésfelvetés kontextusa

A 15. század végén és a 16. század első évtizedeiben keletkezett magyar nyelvű kódexirodalom egyik központi témája Krisztus szenvedéstörténete. E kéziratokban a szenvedő Krisztushoz és Máriához intézett számos imaszöveg mellett nagy terjedelmű lírai és dramatikus elemekkel kiegészített passió-elbeszélés, illetve ilyen narrációkkal bővített prédikáció vagy traktátus olvasható. Ezek egy része a korban népszerű latin kegyességi szövegekre vagy prédikációkra támaszkodó fordítás, átdolgozás vagy kompiláció.¹ Így például az *Apor-kódex* premontrei használatra készült 16. század eleji részébe a *Dialogus Beatae Mariae et Anselmi de passione Domini* részfordítása került bele.² A valószínűleg az óbudai klarisszák kolostorában összeállított *Nagyszombati ké-*

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoportban készült.

¹ A magyar kódexek passióiról összefoglalóan lásd: PUSCH Ödön, *Vallásos elmélkedések kódexeinkben*, Kolozsvár, 1910, 7–40; LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2016, 350–367; KORONDI Ágnes, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban: Misztika-recepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2016, 205–213, 238–250.

² Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, A. 1330. Kiadás: *Apor-kódex: 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt*, kiad. HAADER Lea, KOC SIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest, Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (Régi Magyar Kódexek, 33), p. 199–228. A latin szövegről és magyar fordításáról lásd: KORONDI Ágnes, *Párbeszéd a passióról: Az Apor-kódex Pseudo-Anselm dialógusa és kelet-közép-európai rokonai = Eruditio et magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna et al., Budapest, reciti, 2023, 117–125.

*dex*be Henricus Suso *Horologium sapientiae* című művének a passiót közép-pontba állító átdolgozását másolták be.³ A ferences *Vitkonics-kódex*⁴ és töredéke a *Miskolci töredék*,⁵ valamint a domonkos *Érsekújvári kódex*⁶ Pszeudo-Béda *De meditatione passionis Christi per septem diei horas* című passiómeditációjának kiegészített átültetését tartalmazza. A feltételezhetően óbudai klarissza eredetű *Weszprémi-kódex* hosszú passióösszeállításának⁷ fő forrása Iohannes Herolt nagypénteki prédikációja, de Temesvári Pelbárt egyik beszéde szintén forrásul szolgálhatott a kompilátornak.⁸ Az ilyen azonosított forrásokkal rendelkező, passióról szóló szövegek mellett több olyan Krisztus (és Mária) szenvedéstörténetét taglaló késő középkori magyar összeállítás is fennmaradt, amelyek pontos forrása ismeretlen. Például a domonkos *Winkler-kódex*-ben⁹ és a ferences *Nádor-kódex*-ben¹⁰ kissé eltérő redakciókban¹¹ fennmaradt passió, illetve Mária-siralom pontos forrásait nem sikerült azonosítania az

³ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MSS III. 178. Kiad.: *Nagyszombati Kódex: 1512–1513*, kiad., bev., jegyz. T. SZABÓ Csilla, Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24), p. 1–158. Az átdolgozásról lásd: BALOGH Tamás, *A Nagyszombati-kódex 'Teljes Bölcsesség'-ének lehetséges mintái*, Irodalomtörténeti Közlemények, 98(1994)/2, 248–253.

⁴ OSZK, MNY 10. Kiad.: *Vitkonics-kódex: 1525*, kiad., jegyz. PAPP Zsuzsanna, bev. PUSZTAI István, Budapest, 1991 (Régi Magyar Kódexek, 12), fol. 2^r–11^v, 47^r–52^r.

⁵ Lévay József Tudományos Könyvtár, Miskolc, leltári szám: 10988. Kiad.: *Miskolci töredék: 1525*, kiad., bev., jegyz. KOVÁCS Zsuzsa, Budapest, 1991 (Régi Magyar Kódexek, 13), fol. 1^r–6^v.

⁶ MTA KIK, K 45. Kiad.: *Érsekújvári Kódex: 1529–1531*, kiad. HAADER Lea, bev. MADAS Edit, H. L., Budapest, a MTA Nyelvtudományi Intézete – MTAK – Tinta, 2012 (Régi Magyar Kódexek, 32), fol. 13^r–32^v.

⁷ ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1. Kiad.: *Weszprémi-kódex: A XVI. század első negyede*, bev., jegyz. PUSZTAI István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988 (Régi Magyar Kódexek, 8), fol. 1^r–56^v.

⁸ PUSCH, *Vallásos elmélkedések...*, 1. j. i. m., 12–26.

⁹ ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 2. Kiad.: *Winkler-kódex: 1506*, kiad., bev., jegyz. PUSZTAI István, Budapest, Akadémiai, 1988 (Codices Hungarici, 9), fol. 69^r–117^v (passió), fol. 37^v–59^r (Mária-siralom).

¹⁰ ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1. Kiad.: *Nádor-kódex: 1508*, kiad. PUSZTAI István, bev. PUSZTAI István, MADAS Edit, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994 (Régi Magyar Kódexek, 16), fol. 72^r–154^r (passió), fol. 171^v–194^v (Mária-siralom).

¹¹ A két redakció összevetését lásd: LÁZS Sándor, *Szerzetesek vetélkedése: Fordítások és átdolgozások XVI. század eleji kódexeinkben*, Budapest, Balassi Kiadó, 2023, 376–411.

irodalomtörténeti kutatásnak. Az *Érsekújvári kódex* ún. devóciós passiója¹² pedig többretű kompilációs folyamat során jöhetett létre olyan szövegek felhasználásával, amelyek a magyarországi latin passióhagyomány részét képezték.¹³ A középkori magyarországi passióhagyomány népnyelvű és latin szövegei közötti további összefüggések feltárásának reményében vágtam bele egy hároméves, Bolyai János Kutatói Ösztöndíjjal támogatott kutatási

¹² *Érsekújvári kódex*, fol. 39^r–50^v.

¹³ Az *Érsekújvári kódex* passiójának és a magyarországi latin passióhagyománynak az összefüggésére Tóth Péter és Lauf Judit mutattak rá: TÓTH Péter, FALVAY Dávid, *Jakab Apostoltól Bonaventuráig: Egy ál-apokrif a Sermones dominicales passiók beszédében* = *Magistrae discipuli: Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*, szerk. NEMERKÉNYI Előd, Budapest, Argumentum, 2009, 316–317; LAUF Judit, *Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükrök: A középkori passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban*, Magyar Könyvszemle, 130(2014), 222–223. Az *Érsekújvári kódex* ezen passiójának összeállításával kapcsolatos feltételezéseimet ebben a tanulmányban fejtettem ki: Ágnes KORONDI, *Meditational and Narrative Techniques in a Passion Text of a Hungarian-Language Dominican Manuscript* = *Communicating the Passion: The Socio-Religious Function of an Emotional Narrative (1250–1530)*, eds. Pietro DELCORNIO and Holly JOHNSON, Turnhout, Brepols, 2025, 121–150. A magyar passióhagyomány a nyelvemlékektől és Temesvári Pelbárttól Újfalu Judit *Makula nélkül való tükrök* című Cochem-átdolgozásán és a 18. századi ferences passiójátékokon át a 20. századi népi kultúráig vezető ívéből csak néhány szakirodalmi munkára utalnék: LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék, a Píry-hártya kódexe ismeretlen szövegének felbukkanása a kegyességi irodalomban* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem, BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 377–384; UÓ, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Píry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükrök*, Magyar Könyvszemle, 128(2012), 234–255; KOVÁCS Eszter, *A Makula nélkül való tükrök cseh forrásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9); *Makulátlan tükrök: Tanulmányok a Makula nélkül való tükrök című kegyességi műről*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 13); KEDVES Csaba, *Actio parascenica: Történeti rétegek a csíksomlyói misztériumdramákban*, Székelyföld 1999/5, 82–87; MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Bevezetés a csíksomlyói passiójátékok forrásaiba* = *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5.: Konferencia Pápán, 1999. június 22–24.*, I. kötet szerk. S. LACKOVITS Emőke, MÉSZÁROS Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2001, 195–202; UÓ, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba, PPKE – Budapest, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009, 200–309; UÓ, *A kötetünkben szereplő drámák forrásai* = *Ferences iskoladrámák I.: Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk., s. a. r. DEMETER Júlia, KILLÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Argumentum Kiadó – Akadémiai Kiadó, 2009, 36–37.

projektbe, amelynek során áttekintem a késő középkorban Magyarországon és a szomszédos országokban használt fontosabb latin és népnyelvű passió-szövegeket párhuzamokat keresve a 16. századi magyar passiókkal.

E nagyobb kutatás keretében foglalkoztam Michael de Hungaria *Sermones tredecim universales* című prédikációskötetével, illetve a 15–17. században ezzel a művel együtt terjedő, Krisztus passiójáról szóló szövegekkel. Michael de Hungaria művének, mint látni fogjuk, maradtak fenn a középkori Magyarországról származó példányai, ezért szükségesnek tartottam megvizsgálni, hogy kapcsolódnak-e valamilyen formában ezek a szövegek a középkori magyarországi passióhagyományhoz. Mivel a magyar passiók forrásvidékével foglalkozó szakirodalmi munkák nem említik Mihály testvér művét esetleges forrásként, már az elemzés előtt valószínűnek látszott, hogy közvetlen hatást nem lehet majd megállapítani. A latin prédikációskötet Krisztus passióját tárgyaló részeinek szoros olvasása viszont rámutathat arra, hogy gyökeresen eltérnek-e ezek a szövegek a magyar nyelvű passióösszeállítók kompilációitól, és ha igen, miben; esetleg miért lehetett kevésbé alkalmas forrásszöveg ez a gyűjtemény az anyanyelvű adaptációra.

Michael de Hungaria és műve az irodalom- és könyvtörténeti kutatásban

A késő középkor jelentős műveket hátrahagyó magyar származású ferences prédikációszerzői közül Magyarországi Mihály, azaz Michael de Hungaria fráter neve jóval kevésbé ismert, mint később tevékenykedő rendtársaié, Temesvári Pelbárté és Laskai Osváté, akik nagypénteki prédikációi bizonyítottan hatottak a magyar nyelvű passióirodalomra.¹⁴ Bár Michael de Hungariát magyar származásra utaló neve miatt elég korán fölfedezték a magyar szerzők adatait gyűjtő bibliográfusok, alig születtek róla szakirodalmi munkák. Elsőként Czvittinger Dávid 1711-es bibliográfiai munkájában jelent meg a neve,

¹⁴ Horváth Cyrill még túlértékelt Pelbárt a magyar passiószövegekre, pontosabban Mária-síralmakra gyakorolt hatását; azok fő forrásának tartotta az obszerváns szerzőt: HORVÁTH Cyrill, *Pelbárt és kódexeink*, Budapesti Szemle, 66(1891), 34–42. Vargha Damján ezt az elnagyolt képet helyesbítette a Horváth által említett magyar szövegek és Pelbárt nagypénteki beszédének összevetésével: VARG[H]A Damján, *Kódexeink Mária-síralmai*, Budapest, 1899, *passim*; különösen 141–162. Pusch Ödön, mint fentebb említettem, konkrét szövegpárhuzamokat vizsgált a *Weszprémi-kódex* passiójában: PUSCH, *Vallásos elmélkedések...*, 1. j. i. m., 12–26.

de rögtön egy tévedés kíséretében.¹⁵ A selmecbányai bibliográfus ugyanis a *Sermones tredecim universales* mellett Magyarországi Mihálynak tulajdonította Laskai Osvát *Biga salutis*-át, s a pesti obszerváns ferences konventben készült mű alapján obszerváns ferencesnek tartotta őt magát is. Michael de Hungaria és Laskai Osvát összemosása aztán hosszú ideig fel-felbukkant a nemzetközi könyvtörténeti szakirodalomban.¹⁶

Mihály magiszter életéről mindmáig keveset tudunk, rendi hovatartozása is csak közvetett bizonyítékok alapján állapítható meg. Alakját egyetlen műve, a *Sermones tredecim* vizsgálata alapján próbálta körvonalazni az irodalom- és könyvtörténeti kutatás. Műve részletes ismertetésével és a szerző portréjának megrajzolásával először Horváth Cyrill próbálkozott.¹⁷ Munkamódszerét, szemléletmódját, példáit és hivatkozásait értékelve megállapította róla, hogy egyrészt „Mihály mester nem tartozik a skolasztika epigonjainak szőrszálhasogató seregébe”,¹⁸ másrészt, hogy művében „sehol egyetlen individuális vonás. Mihály mesternek nincs feddő vagy emlékeztető szava, mely csupán az övé volna; nincs egy árva igéje, a mellyel az ő nemzetéhez való tartozását – nevéen kívül – megvallaná.”¹⁹

Művének ez az univerzális jellege lehetett részben az oka annak, hogy a Michael de Hungariáról szóló első igazán érdemi szakmunka még hosszú évtizedekig váratott magára. Kritikatörténeti monográfiáján dolgozva Tarnai Andor szentelt neki részletes és zömében mindmáig helytálló állításokat megfogalmazó tanulmányt egy vele kapcsolatba hozott *ars praedicandi* okán.²⁰ Ő adott plauzibilis magyarázatot a *Sermones tredecim* kézirataiban és korai kiadásaiiban található angol szavakra, illetve a magyar vonatkozások teljes hiányára a szövegben. Szerinte Mihály testvér angol közönség számára írta kézikönyvét, s latinjának anglicizmusai, valamint angol társadalmi, politikai ismeretei és egyes angol szerzők név szerinti idézése alapján valószínűleg hosszú ideig

¹⁵ David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae...*, Francofurti et Lipsiae, 1711, 395.

¹⁶ BORSA Gedeon, *Michael de Hungaria: Élete és művének nyomtatott kiadásai*, Budapest, Borda Antikvárium, 1997, 9–10.

¹⁷ HORVÁTH Cyrill, *Michael de Ungaria XIII beszéde*, Irodalomtörténeti Közlemények, 5(1895)/2, 129–152.

¹⁸ *Uo.*, 148.

¹⁹ *Uo.*, 152.

²⁰ TARNAI Andor, *Michael de Hungaria*, Irodalomtörténeti Közlemények, 78(1974)/6, 657–669.

élhetett, tanulhatott a szigetországbán.²¹ Rendi hovatartozásával kapcsolatosan Tarnai nem foglalt egyértelműen állást. Kétségtelenül koldulórendi barát-nak tartotta, de mind ferences, mind domonkos mivolta mellett említett érveket: egyrészt idéz kevésbé ismert ferences szerzőt, másrészt művét később dominikánusok adták ki, gondozták. A kérdést azonban teljes bizonyossággal nem tartotta eldönthetőnek.²²

Tarnai megmagyarázta a prédikációs segédkönyv szerkezetében és stílusában megfigyelhető visszasságokat is: a címben ígért tizenhárom beszéd helyett tizennégyet tartalmaz; egyes beszédek felépítése, egyetemi disputációra emlékeztető jellege eltér a többiétől, s a rájuk való hivatkozások hiányoznak a *tabula alphabeticá*ból. A szerkezeti anomáliákat az okozta, hogy az eredeti művet egy angol átdolgozó kibővítette. Neki köszönhetőek a latin szöveg rövid angol nyelvű betétei és egy utalás az angol egyetemek szokásrendjére,²³ valamint a skolasztikus disputációk szókincsének beiktatása, amit az eredeti sermók kerültek. Az átdolgozó nemcsak a kötet végén álló három szöveget adta hozzá az eredeti anyaghoz, amelyeket a nyomtatott kiadások tipográfia-ilag is elkülönítettek, s amelyeket az 1496-os kölni edíció szerkesztője más szerzőtől származó kiegészítéseknek nevezett, hanem a címadó tizenhárom beszédhez is hozzáadott további kettőt, a IX.-et és a XIII.-at, míg az eredeti utolsó sermót kihagyta. Így jött létre a kiadóknak, felhasználóknak később olykor gondot okozó tizennégyes struktúra.²⁴

²¹ *Uo.*, 660–666.

²² *Uo.*, 666.

²³ „Sicut noverunt scolares, qui fuerunt Oxoni vel Cantabrigie, quando magister in theologia debet incipere, ponitur primo in cathedra et tunc ponitur pileum super caput eius, deinde leget unam lectionem et post lectionem lectam disputabit unam questionem.” MICHAEL DE HUNGARIA, *Sermones Michaelis de Hungaria predicabiles per totus annus licet breues*, Deventer, Richard Paffraet, 1491, [Budapest], Pytheas, [2010], fol. niv^r. – A továbbiakban a szöveget a Pytheas Kiadó hasonló kiadásából fogom idézni, amely Richard Paffraet 1491-es deventeri kiadását reprodukálja. Az ősnymtatvány szövegét a rövidítéseket jelöletlenül feloldva és a központosítást, valamint a nagybetűk használatát a mai gyakorlathoz igazítva közlöm.

²⁴ TARNAI, *Michael de Hungaria*, 20. j. i. m., 658–660.

Tarnai Andor eredményeire is építve legutóbb Borsa Gedeon foglalkozott behatóan Michael de Hungaria alakjával, s művének kiadástörténetét monográfiában dolgozta fel, amelyhez a mű kiadásainak bibliográfiáját mellékelte.²⁵ A szerző személyével kapcsolatosan felvetette, hogy nemcsak Angliában tanult és élt, hanem akár ott is születhetett, s a Magyarországi nevet apja származása miatt kapta.²⁶ Monográfiájában a könyvtörténész összegyűjtötte a Mihály mester különféle rendekhez tartozása melletti érveket, illetve felsorolta azokat a külföldi egyetemi tanulmányokat végzett ferences, pálos és domonkos Mihályokat, akikkel e középkori szerzőt a korábbi kutatás azonosította, vagy akikkel esetleg azonosítani lehetne.²⁷ Itt, az 1997-es könyvében Borsa még nem foglalt állást a tudós magiszter rendi hovatartozása kérdésében, azonban a három évvel később a Magyar Könyvszemlében publikált cikkében már határozottan a ferences affiliáció mellett tette le voksát a sermogyűjteményben hivatkozott szerzők rendi megoszlása alapján. Míg domonkos vagy pálos auctor nem, ferences több is előfordul közöttük.²⁸ A *Sermones tredecim* más szerzőtől származó kiegészítő szövegeiről nem mondható el ugyanez. A második kiegészítő beszéd rögtön a domonkos bíboros és bibliakommentátor Hugo de Sancto Caro, más néven Hugo de Vienna *Teremtés könyvéhez* írt posztilláiból merített felosztással indul.²⁹ Igaz, e bibliakommentár széleskörű használata miatt a kommentátor dominikánus volta keveset nyom a latban az őt idéző szerző rendjének meghatározásakor. A szorosan vett *Sermones tredecim* szerzőjének, Michael de Hungariának ferences

²⁵ BORSA, *Michael de Hungaria*, 16. j. i. m. Angol nyelvű változata: UÓ, *Michael de Hungaria a Mediaeval Author in Britain*, transl. Nóra RONYECZ, Budapest, Borda Antikvárium, 1998.

²⁶ UÓ, *Michael de Hungaria: Élete...*, 16. j. i. m., 23.

²⁷ Uo., 12–18.

²⁸ BORSA Gedeon, *Ki lehetett Michael de Hungaria?*, Magyar Könyvszemle, 116(2000)/3, 374–378, a rendi hovatartozás kérdése itt: 377. A cikk utánközlését még lásd itt: UÓ, *Könyvtörténeti írások IV.: Módszertani cikkek és kutatási eredmények*, Budapest, OSZK, 2000, 187–190, illetve itt: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére: Tanulmányok / Festschrift zu Ehren von Csaba Csapodi*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Budapest, Argumentum Kiadó, 2002, 59–64.

²⁹ „Hugo de Vienna super illo Genesim i. Faciamus hominem etc. ait: Creator hominis, Deus in his verbis hominem tribus honoravit dignitatibus...” MICHAEL DE HUNGARIA, *Sermones*, fol. ovi^r.

voltát azonban elfogadhatjuk a tudós fráter hivatkozásaiban megjelenő auktorok Borsa Gedeon által elvégzett vizsgálata alapján.

Az idézetek elemzése még egy fontos új megállapításhoz vezette Borsát. Bár a korábbi szakirodalom a 15. században tevékenykedett Mihályok között kereste a *Sermones tredecim* szerzőjét, a mű átdolgozás előtti részeiben megnevezett auktorok többsége 12–13. századi, s a legkésőbbi művek sem készültek a 14. század közepe után. Ezen felül az átdolgozó által hozzájuk adott kiegészítő részek idézeteivel is hasonló a helyzet. Ezekből a neves könyvtörténész joggal vonta le a következtetést, hogy mind Michael de Hungaria, mind az ismeretlen átdolgozó munkálkodása a 14. század közepe tájára tehető.³⁰ A megírás és a nyomtatott kiadások megjelenése között eltelt több mint száz év magyarázza szerinte, hogy a szerző alakja annyira homályba veszett, mire az új médiumnak köszönhetően műve igazán elterjedté vált, hogy a kiadások szinte semmi információval nem szolgálhattak a szerzőről.³¹

A Sermones tredecim felépítése, kiegészítő szövegei és kiadásai

Az a tény, hogy a *Sermones tredecim*nek tizenkét, főként Angliában és Németalföldön használt kézírata is fennmaradt (közülük hét Angliában, ami a mű ottani keletkezését erősíti meg), a mű bizonyos fokú népszerűségét mutatja a szigetországban és a vele szoros kereskedelmi kapcsolatot fenntartó területeken már a könyvnyomtatás kora előtt.³² A mű jelentős részben jó felhasználhatóságának köszönhetette sikerét. Az *Intentio auctoris* címet viselő bevezető szerint, Michael de Hungaria gyakorló prédikátoroknak kívánt segítséget nyújtani olyan általános érvényű sermók, pontosabban betűjelekkel ellátott sermórészek összeállításával, amelyekből aztán a betűrendes mutató segítségével és megfelelő aktualizálással a kötet használója akár az év minden vásár- és ünnepnapjára állíthatott össze beszédeket. A tizenhárom beszéd témáját tizenhárom olyan szó képezi, amely az ünnepekre előírt bibliai perikópák mindegyikében megtalálható. Ezek a kulcsszavak, amelyek a különböző kéz-

³⁰ BORSA, *Michael de Hungaria: Élete...*, 16. j. i. m., 22.

³¹ *Uo.*, 22.

³² *Uo.*, 24–25.

iratokban és kiadásokban a mű legelején állnak, a következők: *sequitur, humiliat, dominus, filius, voca, servit, stans, moritur, diligit, venit, ambula, surge, resurge*.³³ Így az egyes sermók Krisztus követésének módjairól, az alázatosság erényéről, a krisztusi hívásról, Isten szolgálatáról, a kitartásról, állhatatosságról, a halálról stb. szólnak. Az ismeretlen angol átdolgozó által beiktatott IX. és XIII. rész Krisztus halálával (*Moritur Christus*) és feltámadásával (*Resurge*) foglalkozik. A tizenhárom, majd tizennégy beszédet tartalmazó szövegegyüttest kiegészítő három további sermo, amelyek a nyomtatott kiadásokban tipográfiaiailag is elkülönülnek az eredeti gyűjteménytől, Krisztus vérenek, kereszthalálának hasznát, az ember Isten képére és hasonlatosságára teremtettségét és annak elvesztését a bűnbeesés által, valamint a szeretet kettős parancsát taglalják.³⁴

Michael de Hungaria művének széleskörű elterjedését, majd kiegészülését további kísérszövegekkel a nyomtatás hozta el. 1480 és 1519 között az összeállítás harmincegy nyomtatott kiadása látott napvilágot, amelyeket még két 17. századi edíció követett. Ezek egymáshoz való viszonyát Borsa Gedeon bibliográfiával kiegészített monográfiája tisztázta.³⁵ Hat impresszum nélküli ősnymtatvány-kiadás a gyakran angliai megrendelésre dolgozó Iohannes de Westphalia leuveni műhelyében, egy edíció Deventerben, egy Leidenben, egy ismeretlen helyen a mai Belgiumban, egy pedig Lyonban jelent meg. Ősnymtatvány- és antikvakiadások láttak napvilágot Strasbourgban (öt), Párizsban (hét), Londonban (egy) és Kölnben (nyolc). Köln különösen fontos helyszín a mű kiadástörténete szempontjából. Az itt kiadott 1496-os kiadásban állították helyre a címben foglalt tizenhármasszámot a VIII. és a IX. beszéd összevonásával. Ekkor választották külön az átdolgozás során bekerült utolsó, kiegészítő beszédek, s javították ki a kiegészítés során sérült

³³ „Proposuit enim pro informatione communi predicatorum libros non habentium in copia certas materias compilare que possent frequentius in epistolis et euangelis reperiri. Et quia non est dominica vel festiuitas in anno quin in euangelio vel epistola aliqua dictionum in versibus predictis contentarum reperitur, ideo has tredecim dictiones premisit tanquam themata vel fundamenta operis subsequentis [...]. Porro varietas materiaram in singulis sermonibus contentarum litteris alphabeti designatur que quemadmodum inveniri valeant habetur lucide per tabulam que in principio totius operis posita est.” MICHAEL DE HUNGARIA, *Sermones*, fol. ai^r.

³⁴ *Uo.* fol. niv^r–ov^v, ovi^r–pi^r, pi^r–pv^r.

³⁵ BORSA, *Michael de Hungaria: Élete...*, 16. j. i. m., 32–197.

mutató.³⁶ A mű *Evagatorium Benemij* címet viselő 1499-es kölni kiadása még ennél is fontosabb átalakításokat eszközölt. A beszédek elé, használatukat megkönnyítendő, előbb egy *Applicationes* című részt, majd egy *Modus praedicandi* címet viselő traktátust iktattak be.³⁷ Előbbi az egyházi év minden vásár- és ünnepnapjára beszédvázlatokat ad Michael de Hungaria anyagának megfelelő részei alapján. Egy-egy ilyen vázlat az ünnep vagy vasárnap megjelölése után közli a témául szolgáló bibliai helyet vagy helyeket, majd a beszéd *divisi-óját* megadva ennek mindenik alegységéhez hozzárendeli a *Sermones XIII* megfelelő részeit betűjelük segítségével. A kötet legelejére kiegészítésül helyezett *Modus praedicandi* a vázlatok „felöltöztetését”, végleges kidolgozását kívánta segíteni. Michael de Hungaria sermóit Krisztus hét *processióra* bontott, a négy evangéliumból összeállított passiója, majd Szent Annáról szóló prédikációk és imák, a kölni domonkosok által alapított rózsafüzér-társulat szabályzata és megerősítései, valamint egy hét szertartást tartalmazó úti misekönyv követik. Az *Evagatorium* szerkesztője a kölni domonkos Iacobus Gaudensis lehetett, akit az 1503-as kölni kiadás a passió összeállítójaként nevez meg.³⁸

Ez a korábbi kézíratos és nyomtatott redakciónál sokkal jobban használható kötet gyorsan kiszorította a korábbi változatokat, s számos újabb kiadást ért meg. A 16. század első két évtizede során még ötször látott napvilágot Kölnben, ötször Párizsban, kétszer Strasbourgan, egyszer pedig Londonban³⁹ kisebb-nagyobb változtatásokkal.⁴⁰ Kilencven év szünet után, a 17. század elején a kölni domonkosok újra megpróbálkoztak a mű hasznosításával a katolikus megújulás szolgálatában. Michael de Hungaria prédikációinak felfrissített redakciója kétszer, 1611-ben és 1621-ben látott napvilágot *Pennarium Christianae vitae* címen.⁴¹ Ezekben a kései edíciókban a domonkosok

³⁶ *Uo.*, 56–57.

³⁷ A kiegészítő részek megírásának sorrendjét Borsa a nyomtatvány ívfűzetjelzései alapján rekonstruálta: *Uo.*, 67–69.

³⁸ TARNAI, *Michael de Hungaria*, 20. j. i. m., 667; BORSA, *Michael de Hungaria: Élete...*, 16. j. i. m., 71, 91.

³⁹ Az *Evagatorium* 1510-es londoni kiadásáról is készült hasonmás kiadás: *Evagatorium modus predicandi sermones 13 Michaelis de Hungaria de tempore et de sanctis London, 1510*, Ann Arbor, Mich., UMI, 1999.

⁴⁰ Ezekről lásd: BORSA, *Michael de Hungaria: Élete...*, 16. j. i. m., 74–120.

⁴¹ *Uo.*, 120–126.

már rendjük tagjaként szerepeltetik Michael de Hungariát. Talán az új redakció nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, s ezért nem került sor további kiadásokra.

Michael de Hungaria sermóinak magyarországi használata

Michael de Hungaria művét forgatták a 15–16. századi Magyarországon. Ezt bizonyítja, hogy a *Sermones tredecim* VIII. beszéde szolgált közvetlen forrásul a ferences *Székegyudvarhelyi kódex* halálról szóló elmélkedésében olvasható két példához, amint azt Waldapfel József kimutatta.⁴² A prédikációs gyűjteménynek azonban nem ismerjük olyan kéziratot másolatát, amelyik a középkor folyamán is az országban lett volna. Ugyan az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 336 jelzetű, a beszédgyűjteményt tartalmazó 15. századi papírkódex Bartoniek Emma katalógusában magyar eredetűként szerepel,⁴³ és – talán ennek nyomán – a neves szlovák paleográfus, Juraj Šedivý is magyarországiaként említi a Magyar Királyság késő középkori írásbeliségéről szóló összefoglaló tanulmányában,⁴⁴ a kézirat csak a 19. század végén került Magyarországra egy müncheni antikváriumból vásárlás útján.⁴⁵

A *Sermones tredecim* nyomtatott kiadásainak példányai közül számosat magyarországi gyűjteményekben őriznek, de ezen nyomtatványok közül egyelőre csupán egyről bizonyított, hogy a középkor végén már a Magyar Királyságban volt. Ez az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában őrzött Inc. 983b jelzetű ősnymtatvány, a *Sermones tredecim* 1494-es strasbourgi kiadásának (GW M23222) egyik példánya, amely a Csapodi-há-

⁴² WALDAPFEL József, *A Székegyudvarhelyi kódex*, Irodalomtörténeti Közlemények, 50(1940/4), 357–360.

⁴³ BARTONIEK Emma, *Codices latini medii aevi*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1940 (Codices manu scripti latini, 1), 296.

⁴⁴ Juraj ŠEDIVÝ, *Late Medieval Written Culture in the Realm of King St. Stephen: Gothic and Later Script in Hungary and Slovakia = The Oxford Handbook of Latin Palaeography*, ed. by Frank T. COULSON, Robert G. BABCOCK, Oxford, Oxford University Press, 2020, 468–498: 481.

⁴⁵ BORSA, *Michael de Hungaria: Élete...*, 16. j. i. m., 25, 213.

zaspár a középkori Magyarországon használt könyvanyagot összegyűjtő kézikönyvében, a *Bibliotheca Hungarica*ban is szerepel.⁴⁶ A kötet az első levél rektóján olvasható possessorbejegyzés szerint („Residentiae Bartphensis”)⁴⁷ a 17. században Bártfán volt. A tulajdonosi bejegyzés a kötet egyik korábbi használójának elmarasztalásával folytatódik, mivel az a könyv margóit bemocskolta: „Quidam sceleratus hereticus hunc librum in margine deturpavit et in aeternum sit maledictus lurco.” A kissé tréfás átok okát a kötet margóin sűrűn előforduló jegyzetek képezik, amelyek között számos, az íráskép alapján 15. század végéről vagy a 16. század első évtizedeiből származó magyar nyelvű glossza is előfordul. Ezek a latin beszédek egy-egy nehezebb részét vagy ritkább latin szavát magyarázzák (pl. fol. a3^r: *ideota – tudatthlan*). A korai magyar glosszák alapján a könyv a 16. század elején már magyar nyelvterületen lehetett, vagy legalábbis magyar anyanyelvű felhasználója volt. A bejegyzések jellege alapján esetleg magyar nyelven prédikáló pap(ok) vagy szerzetes(ek) forgathattá(k). A magyar bejegyzések mellett 16. és 17. századi latin margójegyzetek is bőven előfordulnak a lapszéleken, ami a kötet intenzív használatáról tanúskodik.

A jelenleg bekötetlenül őrzött nyomtatvány korábban egy másik inkunábulummal, Iohannes Verdena *Sermones dominicales ... dormi secure* című prédikációskötetével alkotott kolligátumot. A kolligátum előzéklapjain, valamint a két nyomtatvány között elhelyezett üres levélpáron magyar nyelvű imák és egyházi formulák voltak olvashatóak. Ezek szövegét Sági István publikálta a magyar nyelvű lapszéli glosszákkal együtt.⁴⁸ A *Sági-émlék* a késő középkori magyar nyelvű egyházi nyelv- és szöveghasználat egyedülálló forrása, amint arra Bartók Zsófia Ágnes rámutatott:

A gyűjtemény határozottan a megkomponáltság hatását kelti. A szövegek tematikájukat és szóhasználatukat tekintve is szoros kapcsolatban állnak egymással, mindegyik a testi vagy a lelki táplálékok vételéhez kapcsolódik.

⁴⁶ CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, I: Fennmaradt kötetek: 1. A–J*, Budapest, MTAK, 1988, 295 (BH 1068).

⁴⁷ A rezidencia szó jezsuita rendházra utal, de ilyenre a 17–18. századi Bártfáról nem találtam adatot.

⁴⁸ SÁGI István, *Magyar bejegyzések a M. N. Múzeum Széchényi-könyvtárának egy ősnymtatvány-kolligátumában*, Magyar Könyvszemle, új folyam 14(1906)/4, 345–352.

[...] A szövegbeli összefonódásoknak, illetve az imapárokból adódó párhuzamos szerkezetnek köszönhetően olyan szöveggyűjtemény jött létre, amely egyedülálló az egész vizsgált anyagban. Bizonyos, hogy nem szerzői fogalmazvánnyal van dolgunk, és talán az is valószínűsíthető, hogy az emlék nem a szerző tisztázatát őrzi. Amennyiben ez így van, akkor már a 15. század végén/16. század elején létezhetett magyar nyelvű szövegforgalom a lelkipásztori feladatokat ellátó (vagy erre készülő) egyházi férfiak körében. Akár még az is elképzelhető, hogy a Tarnai által feltételezett papi kézikönyv is megszületett már, melynek mintaszövegei önálló életre keltek.⁴⁹

Exkursus: Tarnai Andor, Michael de Hungaria és egy feltételezett 16. századi magyar ars praedicandi

Érdemes egy röviden kitérnünk ennek a Tarnai Andor által feltételezett papi kézikönyvnek a kérdésére. A Bartók Zsófia által említett és továbbgondolt hipotézist az irodalomtörténész a középkori irodalmi gondolkodást bemutató 1984-es monográfiájában vetette fel:

A hívek igényei, az egyre szélesebb körre kiterjedő írásbeliség és a nyomában járó racionalizálódás valószínűleg elvezettek odáig, hogy a középkor végére írásba foglalt magyar ars praedicandi készült. Az egyetlen, 1536-ból való adat, amiből meglétére következtetni lehet nyelvileg nem elég korrekt, mert a jelentős mondat egy könyvteltárban áll, s az ilyen jellegű szövegeket nem éppen magas képzettségű írnokok meglehetősen hanyagon vetették papírra. A leírt kötet magyar beszédek, egy modus praedicandit és Krisztus szenvedésének történetét tartalmazta; nyilvánvalóan kézíratos formában, mert ilyen összetételű nyomtatott könyv akkor sem egészében, sem részleteiben nem létezett. A sermók biztosan magyar nyelvűek voltak, s lehetett ugyanilyen a passio is; logikus, hogy a modus praedicandi a kész beszédek után következett a kolligátumban, s azokat mintegy kiegészítette: nem egészen világos azonban, hogy milyen nyelvű volt, s eldönthetetlen, hogy az itthoni magyar szokásokat rögzítették-e benne.⁵⁰

⁴⁹ BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2021, 64.

⁵⁰ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1984, 266.

A gondolatmenet kiindulópontját képező 1536-os könyvjegyzék magyar vonatkozású tételeit Iványi Béla közölte⁵¹ az Osztrák Nemzeti Könyvtár Cod. 11.850 jelzetű kódexéből, amely egykor Iohannes Fabri bécsi püspök tulajdonában volt.⁵² A Tarnai által említett magyar prédikációs segédkönyvre így hivatkozik a lista: „109/a lap. Sermones et homiliae. (Ezek közt:) Sermones et modus praedicandi Hungari cum passione Domini.” Tarnai ezt a tételt magyarul írott prédikációknak és *ars praedicandi*-nak értelmezte. Érdekes módon nem merült fel benne a lehetőség, hogy a *Hungari* itt a szerző neve lehet birtokos esetben.⁵³ Pedig a monográfiája előmunkálatai során ő maga is részletesen foglalkozott Michael de Hungariával, akinek a sermóit a prédikálás módjáról szóló szöveggel és passióval kiegészítve terjesztették. Ugyan a ferences szerző megkülönböztető neve leggyakrabban *de Hungaria* alakban szerepel, de végignézve Borsa Gedeon bibliográfiáját, művéből találunk olyan kiadást, ahol a *Michael Hungarus* variáns bukkan fel, mégpedig birtokos esetben. Az *Evagatorium* 1505-ös kölni edíciójának kolofonja így szól:

Sermones .xii. domini Michaelis Hungari cum Annotatione Thematum singularum dominicarum cum Passione domini per fratrum Iacobum Gaudensem diligenter. collecta. finiuntur Colonie impressi in domo Quentel. Anno. M.ccccc.v.⁵⁴

Ha ehhez hozzávesszük a kiadás címlapján szereplő adatokat,⁵⁵ a kettőből könnyen összerakható a bécsi könyvjegyzék Tarnai által tárgyalt sora: az említett kiadvány tartalmaz sermókat, egy *modus praedicandi*-t, passiót, s mindezek

⁵¹ IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*, Magyar Könyvszemle 1929, 26.

⁵² A könyvjegyzéket tartalmazó kódex leírását lásd:

https://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=19613. (utolsó hozzáférés: 2025.11.03.)

⁵³ Köszönöm szépen Kisdí Klára kolléganőmnek, hogy latinosként megerősítette ezen feltételezésemet.

⁵⁴ BORSA, *Michael de Hungaria: Élete...*, 16. j. i. m., 178.

⁵⁵ „Euagatorium / Optimus modus predicandi. / Sermones / xiiij. Michaelis de Hungaria vniuersales Cum applicationibus Thematum peruti / libus. de Tempore et de Sanctis. omni tempore predicabiles / Sermones electissimi de Rosario beate virginis / Marie. Et de sancta Anna eius matre / Passio domini nostri Iesu Christi. cum sermone eiusdem / post Cenam habito. ex quattuor euangelistis diligen / tissime collecta. / Misse peculiares pro Itinerantibus.”

egy Hungarusnak nevezett szerző művei, vagy ezekhez társulnak. Ez alapján kijelenthetjük, hogy az 1532-es könyvjegyzék nem egy magyar nyelvű prédikációs kötet és *ars praedicandi* emlékét őrzi. Az illető könyvtulajdonosnak Mihály fráter sermóinak *Evagatorium* címen megjelent 1505-ös kölni kiadása lehetett a birtokában.

A Sermones tredecimnek és kiegészítéseinek passióértelmezése

Miután részletesen bemutattam a Michael de Hungaria személyéről felderíthető adatokat, valamint művének szerkezetét és kiadástörténetét, megvizsgálom kicsit közelebbről a passióra vonatkozó részeket a Mihály fráter művéhez kapcsolt kiegészítő beszédekben. Arra kérdezek rá, hogy szerkezetük, hangnëmük, résztémáik alapján mennyire hasonlítanak ezek a latin sermóvázlatok a magyar nyelvű kódexirodalom passióelbeszélésének darabjaihoz, lehet-e közöttük bármilyen párhuzamosságot felfedezni.

Áttekintve a *Sermones tredecimi* változatait, kiadástörténetét, láthattuk, hogy Krisztus megváltó halálának témája a Michael de Hungaria neve alatt terjedő gyűjteményben egyre fontosabbá vált. A mű korai átdolgozója iktatta a beszédek közé a passióról és a feltámadásról szóló szövegeket. A tizenhárom (az átdolgozás után tizennégy) beszédhez kapcsolt kiegészítő darabok közül a *Que utilitas in sanguine meo...* kezdetű⁵⁶ pedig a passiómeditáció használatosságával foglalkozik hangsúlyosan. Végül az *Evagatorium*ba már a négy evangélium szövegéből összeszedett passiószöveg is került. A továbbiakban a nyolcadik, a halálról szóló beszéd után kilencedikként beillesztett, Krisztus haláláról szóló beszédvázlattal⁵⁷ fogok foglalkozni.

A *Moritur Christus* kezdetű kilencedik prédikációvázlat szerzője a tárgyalandó anyagot három fő részre tagolta a Megváltó halálának három körülménye, tulajdonsága szerint. Ez a halál először méltatlan, igazságtalan (*iniuriosa*) volt, mivel elszenvedőjét irigységből ítélték el, másodszor fájdalmas (*dolorosa*), teli keserűséggel és szenvedéssel, harmadszor pedig értékes (*preciosa*), mert

⁵⁶ *Uo.*, fol. nv^v–ov^v.

⁵⁷ MICHAEL DE HUNGARIA, *Sermones*, gvii^v–hiii^v.

bővelkedett alázatosságban és jóindulatban.⁵⁸ Az irigység mint az Úr szenvedésének okozója, a magyar passiók felütésében is szerepel. Ezzel indul például a *Weszprémi-kódex* hosszú, Iohannes Herolt nagypénteki beszédére épülő passiója,⁵⁹ amelyet Pusch Ödön szerint magánáhítati olvasmánynak szántak.⁶⁰ A *thema* felvezetését követő első nagyobb *divisio* így fogalmaz:

Ez igék mellé ím ez három dolgot kell minekünk meglátnunk. Először: miképpen kezdeték Uronk Jézusnak halála a zsidóktól. Másodszor: miképpen végezték és tekéltették meg Uronknak halála az pogány népektől. Harmadszor: minemű haszon következék az ártatlan báránynak halálából emböri nemzetnek.⁶¹

E felosztás első pontját tovább bontva jut el a zsidók irigységéhez:

Először mondám, hogy lássok meg miképpen kezdeték Uronknak halála a zsidóktól. Tunnonk kell e mellé, hogy három oka lön Uronknak halálának. Első a mi nyavalyásságunk és bínönk, kiből meg nem szabadulhatunk vala, hanem csak amiatt, ki szabad volna minden bintől. [...] Másod oka lön uronk halálának a zsidóknak irigye (irigysége), jelesben a papi fejedelmeknek és szerzetös zsidóknak. Mert miképpen az éjjel járó madarakat (madarak) nem láthatják a napnak világosságát, ezenképpen az gonosz zsidók az édes Uronk Jézusnak cselekedését és csudatételét békességgel a nagy irigységből nem hallhatják vala.⁶²

A *Winkler-* és *Nádor-kódex* passiója szintén a zsidók irigységét adja meg Krisztus szenvedésének egyik okaként az indító *divisio*-ban: „Mi Uronknak, Jézus Krisztusnak ő halála avagy kénja kettétől támadott: zsidó népnek irigységétől, mástól ő árulójától avagy ő árulójának feshénységétől.”⁶³

⁵⁸ „Sermo nonus. Moritur Christus, pro processu sermonis est breviter notandum quod mors Christi habuit tres conditiones sive circumstantias. Fuit enim iniuriosa, quia fuit morti adiudicatus ex invidia; dolorosa, quia fuit plena amaritudine et poena; et pretiosa, quia fuit plena humilitate et benevolentia.” *Uo.*, gviii^v.

⁵⁹ *Weszprémi-kódex*, 3^r–4^r.

⁶⁰ PUSCH, *Vallásos elmélkedések...*, 1 j. i. m., 12.

⁶¹ *Weszprémi-kódex*, fol. 3^r–v. Az ómagyar szövegek modernizált helyesírású átírásait én készítettem, az esetleges másolási hibákat zárójelben javítottam (K. Á.).

⁶² *Uo.*, fol. 3^v–4^r.

⁶³ *Winkler-kódex*, fol. 69^r. A párhuzamos szövegrész: *Nádor-kódex*, 72^r.

A *Debreceni Kódex* ismeretlen prédikációból fordított passiója⁶⁴ is hasonló első felosztást tartalmaz. Eszerint Krisztus halálának két oka volt, a zsidók irigysége és Júdas kapzsisága:

Uronk Jézusnak kénjának kettő vala eredete. Első zsidóknak iregységök, kik reá azért iregkednek vala, hogy Lázárt ő negyed napi halattaiból fel-támasztotta vala. Minek okáért zsidók kezül sokan hittek vala őbenne. Azért iregységre indulván három tanácsot tartanak őreája. [...] Másod eredete Krisztosnak kénjának vala Júdásnak telhetetlensége...⁶⁵

A latin beszéd és a magyar passióról szóló szövegek felosztásának egyezései láthatóan nem közvetlen hatással, kapcsolattal magyarázhatóak, inkább az irigység motívumának topikusságával. A *divisiók* további elemei, valamint az további felosztások és azok kibontása már szövegről szövegre változik.

A *Moritur Christus* a megadott felosztás szerint tárgyalja Krisztus halálát, újabb *subdivisiók*at iktatva be, amelyek főleg *quaestiók*, kérdések formájában jelentkeznek, s amelyeket aztán Szentírásból és különféle *auctorok*ból merített idézetek segítségével válaszol meg. Felosztásának első pontja a kereszthalál igazságtalanságát az ítélet helytelen, hamis voltából vezeti le egy újabb négyes alosztást iktatva be. Krisztus fölött előbb két főpap (Annás és Kajafás), másodszor két uralkodó (Heródes és Pilátus) ítélték. A beszéd sorra tárgyalja az egyes kihallgatásokat: előbb az eseményeket meséli el az evangéliumok szövege alapján, majd az egyes jelentékekkel különböző teológiai tanításokra, Krisztus, illetve a bíraskodók által tanúsított különféle erényekre és bűnökre hívja fel a figyelmet. Például az Annás előtt Jézust megpofozó és rendreutasító szolga szavai kapcsán a gőg és irigység, valamint az alázatosság szembenállását hangsúlyozza.⁶⁶

⁶⁴ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár, Debrecen, R 524. Kiad.: *Debreceni Kódex: 1519*, bev. MADAS Edit, REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21), p. 607–624.

⁶⁵ *Uo.*, 607–608.

⁶⁶ „Sic respondes pontifici? Quasi diceret, cum superbia et sine reverentia respondes. Ecce, quomodo invidiose et malitiose ac perverse acceperunt Iudaei Christi respon-sionem. Ipse enim humiliter respondebat, nolens seipsum commendare, et ipsi in super-biam perverterunt.” – MICHAEL DE HUNGARIA, *Sermones*, gviii^r.

A Kajafásról szóló jelenet ismertetésénél mind a négy evangélium leírását felhasználja. Hosszasabban foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miért földték be Jézus fejét az őt bántalmazó szolgák. Egyrészt azért, hogy ezzel is gúnyolják, másrészt azért, hogy szabadabban bántalmazhassák, ugyanis egy meg nem nevezett postillaszerző szerint arca jóságának látványa lehetetlenné tette volna ezt számukra. Ezzel magyarázható az is, hogy korábban sötétben fogták el, ugyanis arcának látása rémülettel töltötte volna el, vagy Krisztus szeretetére térítette volna őket.⁶⁷

A Pilátus előtti kihallgatás során négyen is tanúsították Jézus igaz ember voltát (a szöveg csak hármat sorol fel: Júdás, Pilátus felesége, Pilátus). A helytartó mégis négy okból kifolyólag, azaz négy hamis vád alapján igazságtalanul elítélte. E négy vád, hogy megszegi a törvényt, megtiltja a császári adó befizetését, Isten fiának nevezi magát, királynak mondja magát. A beszéd mind a négy vádat megcáfolja az evangéliumok elbeszélései és azok magyarázatai alapján.

A második *divisióra* térve át a szöveg azt taglalja Bonaventura alapján, hogy a Megváltó halála három okból volt fájdalmas. Ezek közül csak az első kettő került be végül a szövegbe. Az első az, hogy ártatlanul, pusztán az emberiség bűneiért szenvedett. Másodszor Krisztus halála fájdalmas volt, mivel minden tagjában szenvedett. Ezt a témát számos késő középkori latin prédikáció és több magyar passiószöveg is taglalja. Ezek között a Michael de Hungaria prédikációciklusába illesztett beszéd ezen része a kifejezetten szűkszavúak és mértéktartóak közé tartozik.

A szöveg következő része hosszan értekezik Krisztus oldalsebéről. Először azt a kérdést válaszolja meg, hogy miért halála után nyitották meg Krisztus oldalát, hiszen ő így nem érzett emiatt fájdalmat. A szerző egy szépen felépített körmondattal világít rá arra, hogy a szent eseménysor ezen pontján a fájdalmat nem a halott Krisztus, nem az istenség, nem a fizikai fájdalmat sohasem érző angyalok, nem a Krisztusban kételkedő és ezért a kisebb fokú szeretet miatt kisebb együttérzésre képes tanítványok, nem a Krisztus halálán örvendező zsidók vagy az őket a Megváltó megölésére felbujtó ördög, hanem

⁶⁷ „...dicit quidam postillator, quod tante benignitatis erat facies sua, ut videntes illum vix possent sibi male velle, et ideo velaverunt faciem eius. Et hinc dicitur Iohannis decimo octavo, quod nocte et in obscuris cum laternis et fustibus et armis venerunt ad comprehendendum eum. Et causa fuit, quia si venissent per diem et clare vidissent eius faciem aut terrore eius fugissent, aut decore vultus eius allicerentur ad amorem eius.” – *Uo.*, gviii^{r-v}.

Mária szenvedte el.⁶⁸ Mária *compassiójának* leírása azonban csupán jelzésszerű, akárcsak fiának passiójáé. Meg sem közelíti a többek között Szent Bernátnak vsgy Szent Anzelmnak tulajdonított népszerű, *Quis dabit?* kezdetű *planctus* hosszát és intenzitását, sem például a *Winkler*- és *Nádor-kódexek* Mária-sírlmának sodró erejét.

Nem véletlen, hogy a beszédrész Krisztus összes sebhelye és megpróbáltatása közül pont az oldalsebnél időzik el.⁶⁹ Ennek magyarázatából kiderül, hogy a sebnak és Krisztus kereszthalálának jelentőségét a szentségi teológia és az ekkleziológia, s nem az egyéni kegyesség felől szemléli a prédikációszerző. Célja, a kötet jellegével, célkitűzéseivel összhangban, a szenvedéstörténet üdvtörténeti jelentőségének magyarázata, nem pedig Krisztus szenvedéseinek az olvasói átélést, *compassiót* elősegítő ábrázolása.

Ezt követően a beszéd, még mindig a lándzsadöfés kapcsán, Arisztotelészre hivatkozva a szívkamrák meglétével és milyenségével ad magyarázatot arra a kérdésre, miért folyt előbb vér, majd pedig víz a Megváltó sebéből. A testi szenvedéseknél maradva még érinti a korbácsolás okozta sebeket a bíborpalást kapcsán, de itt is egy tudós kérdés megválaszolására kerül a hangsúly: miért öltöztették vissza Jézust a saját ruháiba a kereszttúra. (A válasz, hogy a városon áthaladtában megismerje a nép.)

A Megváltó halának fájdalomosságát tárgyalva még két kérdés tárgyalására kerül sor. Az első: ha Krisztus mindenható volt, miért nem tudta vinni a keresztyét, miért volt szükség Círénei Simon segítségére? Erre két magyarázatot is ad. Mindkettő érinti Krisztus testi és lelki szenvedéseit, de a hangsúly a kérdés céltudatos és szabatos megválaszolásán van, nem pedig az együttérzés kiváltásán, az érzelmek felkorbácsolásán. Az első magyarázat szerint Jézus annyira kimerült a szenvedésektől, virrasztástól, valamint a korbácsolás és

⁶⁸ „...quis sensit dolorem ipsius vulneris? Non Christus pendens ibi, quia anima recessit a corpore nec divinitas; nec angeli, quia impassibiles erant; nec discipuli, quia omnes in fide tempore passionis Christi dubitabant, et ideo minus diligebant, et ex consequente minus sentiebant; nec Iudaei, quia ipsum morti tradendo gaudebant, nec diabolus, quia ad ipsum occidendum Iudaeos instigabat. Quis ergo sensit? Dico, quod beata virgo Maria dolorem ipsius vulneris sensit, cuius animam gladius pertransivit iuxta illud Luce ii: Et tuam ipsius animam pertansibit gladius.” – *Uo.*, h^{iv}.

⁶⁹ „...in latere Christi crucifixi, omnia sacramenta Ecclesiae sumpserunt efficaciam, et ideo hoc factum fuit propter figuram quia sicut Eva facta fuit de latere Adae dormientis: sic de latere Christi dormientis in cruce, formata fuit Mater Ecclesia...” – *Uo.*

tövissel koronázás során elszenvedett vérveszteségtől, hogy nem bírta vinni a terhet.⁷⁰

A másik lehetséges ok az erőtlenségre a lelki kín, amelyet Jézus szenvedő anyjával találkozva érez a keresztúton. E jelenet elbeszélésekor az egyházatyák hivatkozásai között is fel-felbukkanó apokrif Nazarénusok evangéliumát említi meg a szerző forrásként. Eszerint Máriának nem sikerült a báméskodók tömegén át a keresztet vivő fia közelébe jutni a városban, ezért másik úton a menet elébe került. Megpillantva meztelen, véres, a kereszt súlya alatt roskadozó gyermekét, maga is összeesik. Összeroskadó anyját megpillantva, annak hatalmas fájdalmát átérezve Krisztus is elveszti testi és lelki erejét.⁷¹

Jól látszik a Michael de Hungaria művének kiegészítése és a későbbi magyar passiók megközelítés és hangnembeli eltérése, ha megnézzük hogyan meséli el ugyanezt a jelenetet a ferences *Nádor*- és a domonkos *Winkler-kódex* egymással közeli rokonságba álló passiója. A jelenetet a Lázs Sándor által leisztaltabbnak ítélt⁷² *Winkler-kódex*beli változatból idézem:

És tehát a vitézök a keresztfát Jézusnak vállára tevék, és fordították őtet az Kopasz-hegy felé. És ő előtte lovagos vitézök és gyalogok fegyverökkel és kürtökkel ezképpen jönnek vala az hamisságnak helyére. Szent János azt látván monda Szíz Máriának: Ó, bánatos anya, te fiad immár megyen halálra! Kinek felele az Szízanya: Tarts meg engömet, fiam, mert megfogyatkozom, és vígy oda, hogy lássam, mielőtt meghalok, mert mindönöstől érzöm magamat meghalni. És elvívé őtet az egyéb úton, és ő elől vevén futamék, és fiát Jézust Mária nyakon ölelé oly igen erősen, hogy semmi képpen őket egymástól el nem választhatják vala. Mely szorojtással és

⁷⁰ „Christus fuit ita fatigatus ex laboribus et vigiliis, et tantum effuderant de sanguine in coronatione et flagellatione, quod fuit totaliter tabefactus et exinanitus in tantum, quod deficit in portando tantum pondus.” – *Uo.*, hii^{r-v}.

⁷¹ „...ut habetur in Evangelio Nazarenorum, quod quando Christus fuit ductus per civitatem, tantus fuit concursus populorum sequens eum ad spectaculum, quod Mater eius non potuit ad eum pertingere, nec eum aspicere, sed crinibus totaliter resolutis clamando et flendo, aliam viam arripuit, et subito in angulo cuiusdam plateae ei obviabat. Et virgo videns filium suum nudum, cruentatum et crucem magnae et mirae magnitudinis baiulantem prae timore consternata, in terram corruit. Filius autem videns benedictam materem suam corruentem, sentiens magnitudinem doloris illius, ulterius non habuit vires, sed corruit de virtute et fortitudine corporali.” – *Uo.*, hii^v.

⁷² LÁZS, *Szerzetesek vetélkedése...*, 11. j. i. m., 407.

mind az mondhatatlan sok kénzásokkal Jézus megfogyatkozván nem viheti vala továbbá az keresztfát, és az vitézők az tör fejével ütik vala őtet. Jézus kedéglén jelt tőn, hogy továbbá nem vihetnéje, hanemha a keresztfát elvitetnéjek. Talának egy Simon nevű embört, Szent Alexander és Szent Rufusz atyját, azt kételenejték Jézusnak utána vinni ő keresztfáját. Itt úgy mond némely alázatos doktor Szíz Mária képében: Én kívánom vala fiamnak keresztfáját elvinnöm, hogy őneki megkisebejthetném kénját, de oly közel nem meheték hozzája, hogy neki szólhassak az sok népnek környékezésétől. Annak fölötté vitetik vala sok népnek utálatosságával, mint gonoszul tött és bönbe leletött. Kívánván őhozája szólnom, egy gyalogúton elől vőm, de mint az helyre jövék, akin elmenendő vala, utána tekintvén, és semmiképpen neki nem szólhaték én keserőségentől (keserűségemtől), hanem az földre leesém, miképpen holteleven.⁷³

Bár a magyar szöveg nagyrészt ugyanazt az eseménysort mondja el, mint a latin mintaprédikáció második magyarázata, mégis tapintható a különbség a két megközelítésben. A magyar szöveg nemcsak hosszabb, részletgazdagabb, hanem jóval több affektív elemet tartalmaz, s szinte dramatizálja a jelentsort megszólaltatva a szereplőket. A történeteket mintegy belülről látjuk. A latin, bár kifejező képeket használ a szereplők fizikai és lelki állapotának ábrázolására, mégis tudós távolságtartással tárgyalja a felvetett kérdést.

A Krisztus halálának fájdalmas voltát magyarázó rész utolsó *quaestio*-ja azt járja körül, miért ezt a halálnemet választotta Krisztus. A testi halál az emberi bűn miatt szükségzerű, kezdi a választ az ismeretlen szerző, majd ellentétekre építő körmondatban rámutat, hogyan változtatta az Üdvözítő a kereszthalált a legszégységteljesebb büntető halálnemből az élet eszközévé.⁷⁴ Végül egy meg nem nevezett doktor evangéliummagyarázatából merített legendaelemre – eszerint egy Krisztus keresztfére dobott és annak testével érintkező kígyó és egész faja csodás gyógyírt tartalmaz minden méreg ellen – épített hasonlattal hangsúlyozza, hogy a kereszthalál és a passió minden bűn ellenszere. Itt is maga a megváltás, mint a bűn eltörlése, a beszédrész központi

⁷³ *Winkler-kódex*, fol. 100^v–101^v.

⁷⁴ „...mors autem crucis fuit pessima mors corporalis, eo quod secundum legem, maledictus fuit omnis, qui pendeat in cruce, et ut Christus faceret illud instrumentum vitae quod fuit pessimum instrumentum mortis, ideo mortuus est morte cruci [...]. Sic autem postquam Christus mortuus est in cruce, datum est tale privilegium cruci et passioni Christi, ut esset remedium omnium viciorum.” – MICHAEL DE HUNGARIA, *Sermones*, fol. hii^v–hiii^r.

eleme. Az egyén együttérző megemlékezését, a passióelmélkedés szükségességét, ami a magyar szövegeink visszatérő gondolata, nem említi. (Ezt majd a *Sermones tredecimet* követő, már említett *Sermo devotus de passione domini nostri Iesu Christi* címet viselő, *Que utilitas in sanguine meo* incipitű beszéd ecseteli, sok tekintetben hasonlóan a magyar kódexekben előforduló traktátusokhoz, tanításokhoz.)

A beszéd harmadik *divisiója* végül a Krisztus halálának értékes, gyümölcsöző voltát illusztrálja a szeretetről szóló fejtegetéssel. A kereszthalál a Megváltó emberek iránt mutatott szeretetének legfontosabb megnyilvánulása a szöveg szerint, ami itt bemutatja az Üdvözítő lelkében lejátszódott belső konfliktust, amelynek során ez a magasabb rendű szeretet legyőzte az önfenntartást támogató *amor naturalist*, ami egy fiatalban különösen erős, s ami az anya szenvedése iránti részvétet is segítségül hívta.⁷⁵

Összegzés

A Michael de Hungaria sermóit kiegészítő, Krisztus passiójáról szóló szövegek mind célzatuk, mind hangnemük tekintetében eltéréseket mutatnak a magyar kódexek passiószövegeitől. Sokkal visszafogottabbak, skolasztikusabbak, mint a népnyelvű korpusz. Céljuk sokkal inkább a tanítás, mint az érzelmi azonosulás elősegítése. Tekintve e jelleg- és célzatbeli különbséget, valószínű, hogy a magyar kódexek fordítói, még ha esetleg ismerték is volna a Mihály testvér nevéhez kapcsolódó beszédvázlatokat, nem ezeket választották volna anyanyelvi átültetésre. Horváth Cyrill a *Moritur Christus* kapcsán így fogalmazta meg a Mihály fráterhez kapcsolt szövegek és a késő középkori magyar irodalom darabjai közötti különbséget:

⁷⁵ „...in Christo fuerunt duo amores, unus quo ad seipsum naturaliter, alius, quod ad genus humanum, quia ipsum redimere voluit. Inter istos duos amores fuit magna decertatio in morte Christi. Amor naturalis, quo dilexit seipsum, subire mortem noluit, afferens quod eius preces ad patrem sufficiant pro redemptione generis humani. Sed amor, quo dilexit genus humanum, praevaluit et dixit: *Non mea voluntas, sed tua fiat*. [...] Sed adhuc amor naturalis obiecit, dicens: Mater tua est tenerae complexionis, et super omnia te diligit, unde si te mortuum viderit, prae dolore peribit. Noli ergo mori. Quo audito, fuit fere devictus in tantum, quod petiit et dixit: *Pater, si possibile est, transeat a me calix iste*.” – *Uo.*, hiii^{r-v}.

... a *Moritur* az Üdvözítő haláláról elmélkedik, józanul, világosan. Azokat az elrémítő képeket, a melyek részben *Voraginei Jakab* beszédeiből Pelbárthoz is átkerültek és utóbb a magyar codexek íróinál szives látást találtak, a csapongó fantáziának eme bizarr nyilatkozatait hiába keressük bennök. Mihály mester a dogmatikus alapra helyezkedett és nem szállott le róla, hogy az utolsó ítéletet rajzolgatva bírja közönségét magába szállásra; mi, abban az időben, épen nem megvetendő jellemvonás.⁷⁶

⁷⁶ HORVÁTH, *Michael de Ungaria*, 17. j. i. m., 145.

TORNAY KRISZTINA M. PETRA SSND

Assisi Szent Klára tisztelete és ikonográfiája a 13–18. századi Magyarországon

Királylányok a klarissza rend gyökereinél

A klarissza rend magyarországi meghonosítása két Árpád-házi királylány nevéhez fűződik – már Szent Klára életében (1194–1253) –, s nyomukban jártak családjuk nőtagjai. III. Béla király unokáinak, Szent Erzsébetnek (1207–1231) és Prágai Szent Ágnesnek (1205–1282) kiemelkedően fontos szerepe volt az egyetemes rendtörténetben is.

Prágai Szent Ágnes Árpád-házi Konstancia leánya volt. Édesapja I. Ottokár, testvére I. Vencel cseh király. Anyja révén Szent Erzsébetnek és IV. Bélának az unokatestvére, nagynénje Béla szent leányainak. Szent Margit, Szent Kinga, Boldog Jolánta, valamint sógornőjük. Béla öccsének, Kálmánnak felesége, Boldog Szalóme tevékeny támogatói voltak a ferences másodrendnek, s a szűkebb családkhoz tartozott még IV. Béla édesanyja, Meráni Gertrúd szent testvére, Sziléziai Szent Hedvig és annak leánya, Boldog Gertrúd. Prágai Szent Ágnes húga, Anna is szentként tisztelt sziléziai hercegné volt.

Ezek a 12–13. századi királyi családból való szent nők és asszonyok spirituális szempontból is rokonok voltak: mindegyikükre jellemző a tudatos felelősségvállalás és karitatív cselekvés a szegények, betegek irányában, a kolostorok és templomok alapítása, támogatása, a személyes mély Isten-kapcsolat fontossága, s egyéni életükben az egyszerűség, aszketikus életvitel – miközben egyikük sem vonta ki magát az országos politikai történések és a családjaikban zajló események aktuális kihívásai elől.

Közös az ekkoriban induló ferences mozgalomhoz való kapcsolódásuk is. Időben az első közülük Szent Hedvig sziléziai hercegné (1174?–1243), akinek radikális személyes szegénysége és jótékonyága már a ferences lelkiesség elterjedése előtt is példaértékű volt. Ismeretes róla, hogy mindig mezítláb járt és folyamatosan böjtölt. Több mint 20 évvel fiatalabb unokahúgát, Szent Erzsébetet 12 évvel túlélte, így hatásuk kölcsönös lehetett.

Erzsébetre a ferences lelkiség gyakorolt hatást, bár ő a maga eredeti módján élte meg Ferenc „őskarizmáját”.¹ Jelentőségét a rend felismerte, és jobb híján ferences harmadrendiként tisztelte (bár valójában soha nem volt az), a nagy alapítók között tartotta számon. Példája inspiráló volt: 1231-es halála után 1235-ben avatták szentté.

Szalóme, Anna, Kinga, Jolánta klarissza kolostort alapítottak (Zawichost/Krakkó 1253, Wrocław 1256/7, Ószandec 1280, Gniezno 1283²) és be is léptek a közösségbe, illetve Anna is ott hunyt el.

Ágnes személyes levelezésben és barátságban állott Klárával, s prágai kolostorát itáliai klarisszák segítségével alapította 1233-ban. Klára ajándékokat is küldött neki, pl. egy fátlyat, réztálcát, egy kis tálat. Szent Klárától négy Ágnesnek írott levél maradt fenn. Az ő levelei elvesztek, ám legalább kettőt küldött Klárának, regulát kért tőle. A prágai kolostor hatása később is kimutatható a térségben, ahol a nyelvi rokonság is segíti a kapcsolódást. Prágából érkeztek alapító nővérek: Zawichostba és Wrocławba.³

Erzsébet és Ágnes együttes ábrázolása fellelhető például azon a ferences családfán, amelyet 1484-ben Nürnbergben adtak ki (3. kép). A kép legelső regiszterében térdelő, monstrenciát kezében tartó Szent Klárával szemben a jobboldalon Árpád-házi Szent Erzsébet látható három koronával. Klára és testvére, Assisi Szent Ágnes mögött Boldog Szalóme és Prágai Szent Ágnes látható: az öt szent „alapító-meghatározó” klarissza közül három az Árpád-házhoz kötődik. A klarisszák itteni, ritka és magyar szempontból kedves csoportosítása Bartolomeo da Pisa nevéhez köthető, aki elsőként ismerte fel Ágnes a rend történetére nézve egyetemes jelentőségét: Assisi Klára után őt tartja a második legfontosabb személyiségnek, s „*exemplum beatae Clarae et Agnetis*”-ről beszél.⁴

¹ Maria Pia ALBERZONI, *Elisabeth von Thüringen, Klara von Assisi und Agnes von Böhmen. Das französiskanische Modell der Nachfolge Christi diesseits und jenseits der Alpen* = *Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige*, hrsg. Dieter BLUME, Matthias WERNER, Imhof, Petersberg, 2007, 47–55.

² Anna SUTOWICZ, *Fundacja klasztoru klarysek wrocławskich na tle fundacji innych placówek żeńskiego zakonu franciszkańskiego na ziemiach polskich*, PERSPEKTYWA Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne, 5(2006)/2 (9), 139–140.

³ *Uo.*, 125.

⁴ TORNAY Krisztina, *Prágai Szent Ágnes szakrális ábrázolásairól: Reflexió a történelmi változásokra és a magyar vonatkozásokra*, Sapientiana, 2024/2, 56–86.

Szent Erzsébet és Szent Klára egymás mellett láthatóak a keszthelyi ferences templom szentélyének női szenteket ábrázoló középkori képsorozatában, s több későbbi magyarországi szakrális térben is, mint pl. a giródtótfalusi barokk oltáron, vagy a váci ferences templom szintén barokk Szent Erzsébet oltárán.

Az első magyar klarisszák

Még Klára életében (+1253) alapult Magyarországon az első klarissza kolostor Nagyszombatban, 1238/1239-ben. Az alapítást Konstancia, cseh királyné támogatta, s IV. Béla király is nekik adományozta Bolezár falut.

A királyi család buzgólkodására hathatott Szent Erzsébet példája⁵, az ő neve többször felmerül a kolostor korai történetében, előfordul a „Szent Erzsébet apácai” elnevezés, illetve a körükben évszázadok múltán is fennmaradt az élő Szent Erzsébet-tisztelet.⁶ Az ekkor már 5–6 éve fennálló prágai kolostor is szolgálhatott mintául, bár az ekkor, kiemelt és híres királyi alapításként még harcolt azért, hogy a klarisszák regulája vonatkozhasson rá,⁷ a nagyszombatiak viszont már 1240-ben megkapták IX. Gergely pápától az engedélyt.⁸ Akkori elnevezéssel Szent Damián/Demjén apácáiként említik őket a pápai levelek, ami újabb bizonyíték korai alapításukra, hiszen ezt az elnevezést 1263-ban változtatták az Ordo Sanctae Clarae névre.⁹

⁵ Részletesebben lásd: Mária NEMČEKOVÁ, *Pôsobenie Rádu sv. Kláry v Uhorsku a na Slovensku*, Konštatínove listy, 12(2019)/1, 59–75.

⁶ KÓSA Jenő, *Szent Ferencz Atyánk Renden Lévo Boldog Asszony Provinciájának megyéjében Szűz Szent Klára Szerzetében Élő Szűzek Klostrominak Kezdeté, Néhai és mostani Állapottya a mint az Emlétt Provinciának Archivumából. A szűzek conventeinek Protocollumbul, és Egyéb Írásokbul, es Könyvekből Deák nyelven egybe szedte és az után Emlétt Szűzek Kedvéért Magyar Nyelvre fordította P. E. K. 1768 Esztendőben* = SCWARCZ Katalin, „Mert ibol jönn Aßonyotok és kezében új szoknyák”: Források a klarissza rend magyarországi történetéből, Budapest Történeti Múzeum – METEM, 2002, 186–188.

⁷ Christian-Frederik FELSKAU, *Agnes von Böhmen= Die Landespatrone der böhmischen Lander Geschichte, Verehrung, Gegenwart*, Stefan Samerski, Schöningh, 2008, 71–73.

⁸ „Bizonyoságot tesz erről már föllebb említett 9dik Gergely Pápának levele, mely költ 1240dik esztendőben, a midőn ezen Klostrom fundáltatott, amelyben Sz. Demjén Apácájának nevezetnek [...] 4dik Sándor Pápa [...] 1254dik esztendőben [...] Recomendálja, és továbbis ajánlja ezen Szűzeket negyedik Béla Királynak.” KÓSA, *Szent Ferencz Atyánk*... 6.j. i. m., 187.

⁹ IV. Orbán.

Pozsonyba, a volt ciszter kolostorba jámbor nők helyi kezdeményezésének eredményeképpen az 1297-ben kapott engedély alapján érkeztek Assisiből, a Szent Damiánból alapító nővérek, akik közül néhányan egy közösségben is éltek még Szent Klárával.¹⁰ Ez úgy lehetett, hogy igen fiatalon, gyermekként léptek be a közösségbe, hiszen Klára 1253-ban 59 évesen hunyt el, s ennek ekkor már 44 éve. Bizonyos, hogy együtt éltek nővérekkel, akik Klára mellett a rendi közösség alapító anyái voltak és a klarissza szellemiség hiteles közvetítői nevelték őket. Így Pozsonyba közvetlenül a forrástól érkezett a klarissza karizma, annak minden elevenségével, lendületével.

Klarissza alapítások és Szent Klára tiszteletének emlékei a 14. században

A harmadik klarissza kolostor a következő évszázadban alapult, 1338-ban Nagyváradon. Erről s a Sárospatakon 1385-ben alapított kolostorról keveset tudunk. Annál jelentősebbé vált az óbudai királynéi alapítású klarissza kolostor, amelyet a lengyel Piast Erzsébet, Károly Róbert felesége, Nagy Lajos király anyja hozott létre 1349-ben. Építtetésekor felhasználta Nápolyban szerzett tapasztalatait, az Árpád-házi Mária nápolyi királyné (1255?–1323) által dotált Santa Maria di Donna Regina klarissza kolostort megtekintve. Piast Erzsébet menyje, Kotromanić Erzsébet magyar királyné az 1358-as zárai békekötés ünnepélyes alkalmára egy aranyozott ezüst körmeneti keresztet ajándékozott a ferenceseknek (4 a-b. kép). Ezen a kereszten a helyi védőszentek mellett ferences szentek is szerepelnek, így Árpád-házi Szent Erzsébet és Szent Klára, s az Anjou-házból való Toulouse-i Szent Lajos, aki Nagy Lajos király védőszentje és rokona is volt, és aki előtt közbenjárásért térdelve esedezve Erzsébet magát is ábrázoltatta a művésszel. E kereszttel ezután 50 éven át¹¹ minden évben körmenetet rendeztek annak a békekötésnek emlékére, amellyel Velence lemondott Dalmáciáról a Magyar Királyság javára. A ke-

¹⁰ KÓSA, *Szent Ferencz Atyánk...*, 7. j. i. m., 194. Az esetlegesen Assisiből származó alapítókról a források alapján részletesebben lásd: TORNAY Krisztina, „*Abol nincs az sөvény, elpusztul az örökiség.*” A XVIII. századi magyar klarisszák lelkisége, Budapest, Magyarságkutató Intézet (megjelenés alatt).

¹¹ Velence 1409-ben elfoglalta Zárát.

resztet vélhetőleg ugyanaz a jeles mester készítette, aki később a Szent Si-meon-ereklyetartó alkotója is volt, a Zarában is műhely vezető Francesco da Milano.¹²

A dalmát helyszín témánk szempontjából azért is érdekes, mert azalatt a több, mint 300 év alatt, amíg a Magyar Királysághoz kiterjedt dalmát birtokok tartoztak, tíz klarissza kolostor működött a tengerparti városokban, csak Ko-torban három.¹³

A magyarországi Szent Klára ábrázolások forrásvidéke

Az uralkodócsalád Szent Klára-tisztelete

A királyi család fent említett női tagjai mellett IV. Béla is kapcsolódott Szent Klára tiszteletéhez. Ő maga is a nagyszombati/pozsonyi kolostor adományozói közt volt és a Nyulak szigetén általa alapított ferences templom védő-szentje is Szent Klára lett. Fia, V. István és unokái, Kun László és Mária nápolyi királyné szintén támogatták a klarisszákat,¹⁴ III. András a pozsonyi kolostort támogatta. Béla dédunokája, Toulouse-i Szent Lajos ferences püs-pökként hunyt el. Lajos összeköti a sort az Anjou-ház uralkodóival: unoka-öccse, Károly Róbert és negyedik felesége, a lengyel származású Piast Erzsébet királyné (1305–1380) odaadó tisztelői voltak Szent Lajosnak, Lip-pán kolostort alapítottak a tiszteletére. Erzsébet az óbudai és esetleg a pataki klarissza kolostor (társ)alapítója is volt. Ő édesanyja, sőt, nagyanyja révén is kapcsolódott a klarisszákhoz: ugyanis Boldog Jolánta volt a gniezno-i klarisz-szák alapítója, s ószandeci majd gnieznoi klarissza volt, édesanyja Kaliszi

¹² Marijana KOVAČEVIĆ, *Sven čiliš te u Zadru, Odjel za povijest umjetnosti, Ophodni križ još jedan anžuvinski ex voto u Zadru?* Rad. Inst. povij. umjet. 31/2007, 42.

¹³ Zadar/Zára: Szent Miklós kolostor (k.) Nin/Nona: Szent Marcella k. Skradin/Scardon: Szent Erzsébet k. Dubrovnik/Raguza: Szent Klára és Szent Péter k. Split/Spalato: Szent Klára k. Šibenik/Sebenico: Megváltó k. és három k. Kotor/Cattaroban: Szent Ke-reszt, Szent Klára és Angyalos Boldogasszony. Željko TOLIĆ, *Samostani klarisa u hrvatskome srednjovjekovlju*, Obnovljeni Život, 2016/1, 71.

¹⁴ BALANYI György, *A ferences mozgalom begyökerezése magyar földön*, Budapest, MTA, 1940, 26–27.

Hedvig királyné pedig idősen belépett az ószandeci klarisszákhoz.¹⁵ Maga Erzsébet is szívesen tartózkodott eleinte a Nyulak szigeti domonkos kolostorban (külön pápai engedéllyel), majd később a saját klarisszái között Óbudán, ahol folyosó kötötte össze a kolostort és királynéi rezidenciáját. A krakkói klarisszákat is támogatta, végrendeletében is gondoskodott az óbudaiakról.¹⁶ Őt egyébként később az óbudai, majd a pozsonyi és budai klarisszák szent alapítóként tisztelték, kultusza és szobra budai templomukban is megjelent a főoltáron, sőt, az egri régi minorita templom Szent Ferenc oltárán is állt egykor egy szobra „Szent Erzsébetnek, Magyarország özvegy királynéjának és rendünk védőszentjének...”¹⁷

A ferences Szent Klára-tisztelet nyomai

A magyarországi ferencesek Szent Klára iránti tiszteletének egyik első nyoma a Szent Kláráról elnevezett ferences kolostor a Nyulak szigetén.¹⁸ A ferences rendházak és templomok bizonyára a kezdetektől őriztek Szent Klarával kapcsolatos szakrális alkotásokat, a legelső fennmaradt magyar vonatkozású emlékek is hozzájuk köthetőek, mint a 14. századi dubrovniki, zárai, keszthelyi Szent Klára ábrázolások.

A ferencesek spirituális hatása kiterjedt missziós-pasztorációs tevékenységük révén sokkal szélesebb körben hatott, mint a saját kolostoraik és (kegy)templomaik köre. Valószínű, hogy a plébániai templomokban megjelenő Szent Klára-kultusz nyomai, mint a csíkmenasági Szent Klára-szekkő (29. kép) vagy akár a gelencei barokk mellvéd-kép (28. kép) keletkezése is a

¹⁵ KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 268.

¹⁶ SZENDE László, *Piast Erzsébet – a hitves, az édesanya, a mecénás* = Károly Róbert és Székesfehérvár, szerk. KERNY Terézia, SMOHAY András, Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2011, 93.

¹⁷ KOVÁCS Béla, *Az egri minoriták régi temploma és rendháza* = Agria (Annales Musei Agriensis) szerk. PETERCSÁK Tivadar, VERES Gábor, 44(2008), 146.

¹⁸ NAGY Béni, *A mariánus ferencesek a XVI. század első felében*, Katolikus Szemle, 27/(1913), 4. I. 25.

csíksomlyói ferencesek hatásához köthető. Feltehető, hogy a Szeged környéki Klárafalva középkori Szent Klárának szentelt templomához közük van a szegedi ferenceseknek.¹⁹

A ferencesek lelkipásztori munkájának s lelki irodalmuknak szintén jelentős szerepe volt a ferences szentek tiszteletének terjesztésében. 1440-ből már másolatban maradt ránk a *Jókai-kódex* magyar nyelvű három fejezete Szent Kláráról. Laskai Osvát Szent Kláráról írott sermójában pl. megindokolja, miért ábrázolják őt szentségtartóval a kezében. A 16. század elejéről a klarissza *Lobkowitz-kódex*, az apácák számára készült a *Lázár Zelma-kódex* foglalkozik Szent Klára életével. Szent Kláráról olvasható sermo magyarul az 1526–1527-ben a lövöldi karthauzi kolostorban készült *Érdy-kódex*ben.²⁰

Klarissza kolostorok, templomok

A 14. század végére Magyarországon öt klarissza kolostor működött, s ezek közül kettő – a pozsonyi és a nagyszombati – a török időkben is fenn tudott maradni, befogadva a többi menekült lakóit, sőt, más rendek nővéreit is. A 17. században egyetlen új alapítás történt, Zágrábban (1645/6), majd a 18. században a török kiűzése után Budán (1714) és Pesten (1729). Így az újkorban ismét öt klarissza kolostor működött, egészen II. József abolíciós rendeletéig (1782), amikor az elsők közt számolták fel őket.

Templomaikban fényesen megülték Szent Klára ünnepét²¹ és biztosan állítottak Szent Klára-oltárt is.²²

A klarisszáknak – az eredeti Szabálytól eltérően, pápai engedéllyel – lehettek közösségi birtokaik, amelyeket adományba kaptak: ezek jövedelme szolgáltatta a nővérek eltartásának egzisztenciális alapját, saját templomaik

¹⁹ IV. Makói Esperesség 5. Klárafalva <http://szeged-csanad.hu/leveltar/plebaniak/> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 03.)

²⁰ KONRÁD Eszter, *Egy kivételes női szent a középkorból: Assisi Szent Klára*, 2021. https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2021/08/11/egy_kiveteles_noi_szent_a_kozepkorbol (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 03.)

²¹ BAJÁKI Rita, *Csáky Éva Franciska írásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 7), 52.

²² Pl. a budairól: A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött iratokról készült regeszták, A-I-19 Inventarien der in Ungarn aufgelassenen Klöster, <https://regesta.mi.btk.mta.hu> R=regeszta; R 01172, 01273 (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 03.)

működtetését, a jótékonyságot. A birtokokon a klarissza apátnők kegyúrként szerepeltek, ezért ott is építkeztek, adományoztak, s habár a klarisszák befolysa saját falvaikban nem mérhető a pasztorációval foglalkozó férfi rendekéhez, mégis találunk olyan jeleket, amelyek spirituális hatásra mutatnak. Ezek főként a 18. századból maradtak fenn.

A nagyszombati klarisszákhoz a premontrei nővérektől átkerült Árpáson az 1748 „[...] március 16-án felvett jegyzőkönyv szerint a templomban [...] Szent Klára oltára [...] feltehetően a klarisszák tulajdonlásával függött össze.”²³ Az említett oltár azonban eltűnt a templomból és utoljára az 1885-ös vizitációs jegyzőkönyv ad hírt róla.²⁴

A pozsonyi klarisszák birtokai közül pl. Pozsonyboldogfa és Diószeg temploma őriz klarissza emlékeket: a diószegi templomon kívülről is láthatunk egy Szent Klára szobrot, szokatlan módon a toronysisak alsó peremének egyik sarkán. A zágrábiak birtokain is vannak nyomai klarissza vonatkozású szakrális emlékeknek.²⁵

Szent Klára a szakrális művészetben: európai és magyarországi alkotások

A korai Szent Klára ábrázolások gazdagsága

Szent Klárát 1253-as halála után szinte azonnal Assisi egyik védőszentjeként tisztelték Szent Ferenc, Rufino és Vittorio mellett. A legkorábbi Umbriából és más itáliai területekről, sőt igen korán az Alpokon túlról is származó ábrázolások szorosan és ihletetten kapcsolódnak élettörténetéhez, spirituális örökségéhez, egyénisége kisugárzásának élő hagyományához.

Ha magában állva ábrázolják, apácaruhája többnyire egyszerű, szabatlan, barna/szürke, kordával megkötött, fején sötét, ritkán fehér fátýol, s mezítláb vagy saruban van. Kezében virágot, pálmát, keresztet, monstranciát, (regula)

²³ BUZÁSI Enikő, *A Köpenyes Madonna Árpásról: Jan Thomas Nádasdy Ferenc számára festett műve 1663-ból (Meghatározás, datálás, attribúció)*, Művészettörténeti Értesítő, 54(2005)/3–4, 261.

²⁴ Uo., 267.

²⁵ R 01267.

könyvet vagy tekercset, égő lámpást/szarvat tart (a könyv és a liliom szenttéavatási bullájában is szerepel).²⁶ (7–15. kép) Gyakran jelenik meg Szent Ferenc mellett egyenrangú társként, alapítóként.

A 13. századi szakrális alkotásokon Klárát változatos attribútumok jellemzik, ezekben sok a lelemény, találékonyság, jellemző a variációk sokasága. Képein átüt az egyénítettség, erős személyes spirituális hatásának megjelenítése és egyértelműen fontos szerepe a ferences rendi családban.²⁷

Életéből olyan kiemelt és szimbolikussá váló jeleneteket láthatunk ezeken a képeken, mint a virágvasárnapi püspöki áldás, a köré gyűlt nővérek védelmezése és tanítása, a városra támadt szaracénok elűzése az Oltáriszentséggel imával (17. kép), valamint megrendítően szép halála. Láthatjuk őt úgy is, mint aki előtt csodálatos módon, látomásban megjelenik a szent ostyában, kehelyben a Kisjézus alakja (16. kép).

A 13. századból nem találtam magyar vonatkozású emléket, a fenti ikonográfiai megközelítéshez kapcsolódik azonban több 14. századi ábrázolás is, s mindkét irányra: az életének jeleneteit bemutató és a szentet attribútummal ábrázoló megközelítésre is találunk példát.

Az *Anjou Legendárium* egy lapján, a Louvre-ban őrzött, Szent Ferenc életének korai szakaszait bemutató fólión tűnik fel Szent Klára alakja, amint a templom kapujában a többiekkel – köztük egy koldussal – együtt hallgatja Ferenc prédikációját (20. kép). A glóriás Ferenc a kép baloldalán állva, vállig érő hajjal látható. Bal kezével egy előtte emelkedő férfira segíti a fehér öltözetet, másik kezével talán szavait kíséri. Szent Klára glóriásan, kiengedett hajjal, háttal ül a nézőnek, fejét kicsit jobbra fordítva, maga is fehér ruhába öltözött. A jelenet utal arra, hogy Ferenc szavára többen – hatan – követik őt és együtt lesznek a ferences mozgalom magjává, illetve hogy Klárát Ferenc öltöztette be szerzetesnek: hatására a lány megszökött a szülői házból és csatlakozott Ferenc követőikhez.²⁸ Így ez a jelenet Szent Ferenc életének epizódja

²⁶ Nirit Ben-Aryeh DEBBY, *Iconografia di Santa Chiara d'Assisi in Italia tra Medioevo e Rinascimento*, Milano, Biblioteca Francese, 2017, 79, 92.

²⁷ Uo., 38–61.

²⁸ TÖRÖK Gyöngyi, *A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvre-ban*, Magyar Könyvszemle 116(2000)/3, 357–372.

mellett Klára „indulását” is megjeleníti, s az ő első fennmaradt, magyarországi vonatkozású ábrázolása is egyben. A kép valószínűleg Magyarországon készült, királyi megrendelésre.²⁹

1358 előtti, itáliai vonatkozású a zárai körmeneti kereszt Klára-képe, amelyen a glóriás Klára csikos – vezeklő – köpönyegben áll kordával övezett ruhában s egyik kezében pálmaággat, másikban könyvet tart (4 a-b kép). Ezzel nagyjából egykorú lehet a dubrovnikai egykori ferences szószék faragott doborműves márványtáblája, amelyen Klára alakja profilból ábrázolva, állva jelenik meg és a töredékes állapot ellenére is joggal gyanítható, hogy regulát tart a kezében (5. kép). A század végén Keszthelyen Klárát szent nők közt „felsorolva”, Szent Ilona és ókori vértanúk (virgines capitales: Katalin, Margit, Dorottya, Borbála) és Szent Erzsébet mellett látjuk. A kép sérült és éppen az attribútum nem kivehető (21. kép).

A majd száz évvel későbbi, 1480-ból származó alsóbajomi szárnyasoltár Szent Klára-képe szépségében és gazdag szimbolikájában is egyedi. A nyolc női szentet felvonultató oltárszárnyak jobb alsó képmezőjében áll Szent Klára, a baloldalon a virgines capitales, s Klára körül ókori vértanú szentek (Apollónia, Orsolya és Ágnes) láthatóak. Alakját hozzájuk igazítva királyi koronával, előkelő ruhában, szétbontott hajjal ábrázolja a festő, vörös-zöld-arany színvilággal. A szokatlan ábrázolás elbizonytalaníthat, s néhány kisebb képelem igazít útba. A mellette álló vértanú szűzekkel a megjelenítés tekintetében való hasonlóság előfordul más alkotásokon is, pl. az 1415-ből származó bornhofeni szárnyasoltáron.³⁰ Klára kezében liliumot tart, s kelyhéből egy Kisézus-alak emelkedik ki, aki Klára felé fordul (22. kép). A szép megjelenítés a monstranciát idézi, amely Klára attribútuma.

Ugyanez a motívum jelenik meg a német területen elterjedt eucharisztikus csoda-jelenetben, ahol a Kisézus kehelyből emelkedik az őt imádó Klára elé, vagy a kehely felett megjelenő ostyában rajzolódik ki. Koronával is ábrázolják Klárát, ez a halálának, illetve a mennyei megdicsőülésének jelenetéhez kötődik. A liliumból kilépő Jézus-alak párhuzamait későbbi alkotásokban találtam meg, a ferences családfát ábrázoló képeken gyakori. Itt a ferences szentek

²⁹ Jékely Zsombor, *Leaf from Hungarian Angevin Legendary on view at the Louvre*, <https://jekely.blogspot.com/2011/08/leaf-from-hungarian-angevin-legendary.html> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

³⁰ Kamp-Bornhofen Triptychon, Landes Museum, Bonn

emelkednek ki a liliomkelyhekből. A kotori klarisszák regula-könyvében maga Szent Klára tűnik fel egy liliom-virág kelyhében (23. kép).

Az alsóbajomi képen Klára öltözetét baljával finoman megemeli, így olyanféle öblösödés keletkezik, ami egyébként Szent Erzsébet ábrázolásain jellemző, a rózsacsodával kapcsolatosan. Erzsébet ilyenféle finom, asszociatív megidézése is érthető lenne, hiszen igen gyakori együttábrázolásuk (22. kép).

Szent Klára ábrázolásának elszegényesülése

Szent Klára tiszteletének felívelő korszaka a 14. század közepe táján erejét veszti: a ferences spiritualitásban is háttérbe szorul, eltűnik Szent Ferenc mellől. Ha szerepel is például a prédikációkban, alakja absztrakt értelmet, teológiai küldetést kap: történelmi valósága elhalványul s az ebből fakadó gazdagság eltűnik. Átlagos, könnyen csoportba sorolható jámbor női szentté válik, s gyakoribb egyszerű, liliomos ábrázolása. Ettől az időszaktól kezdve nem ritka, hogy személye összetéveszthető más női szentekkel is, pl. Sienai Szent Katalinnal, Svéd Szent Brigittával. Távoli, allegorikus, történelmen kívül álló szentként, peremre szorulva jelenik meg, hangsúlytalanul.³¹

Az almakeréki templom gótikus szentélyének freskói közt látható tíz női szent között feltételezhetjük Szent Klára ábrázolását is (24. kép). A 14. század második felében készült képek közt kilencet attribútum/felirat alapján egyértelműen azonosíthatunk, azonban a Szent Klára-kép egyetlen látható szimbóluma az angyal által átnyújtott liliom. A női szentek fedetlen fővel, színes ruhában és köpenyben, egy-egy gótikus díszes trónban ülnek, s (Orsolyán kívül) mindegyikük egy-egy angyalt fogad (Dorottya a Kisjézust), aki a vértanúságra emlékeztető jelképet nyújtja nekik. Klára alakjánál nincs ilyen: egyetlen jel csak, a liliom,³² ami a trón háttérkárpitján is megjelenik. Eszünkbe juthat itt az Anjou-ház liliomos címere és az Anjou-királynék közismert tisztelete Szent Klára iránt, s az is, hogy a falu kegyurai, az Apafiak, a legelölkeőbb erdélyi családok egyikeként kapcsolódhattak a királyi udvarhoz, ahol a 14. századtól befolyáshoz is jutottak, a 15. század elején Mihály már erdélyi

³¹ DEBBY, *Iconografia* ... 27. j. i. m., 74–75.

³² *Lexikon der christlichen Ikonographie* 1–8, hrsg.) Engelbert KIRSCHBAUM, Wolfgang BRUNFELS, Freiburg im Breisgau, Herder, 1968–1976, 7, 315.

vajda volt.³³ A festő két esetben él az írás azonosítását könnyítő segítségével, Ágota és Lúcia esetében, ahol kevésnek találta a szimbólumokat ahhoz, hogy biztonsággal felismerhetőek legyenek. Kláránál azonban elegendőnek találja a liliomot, vélhetőleg a kortárs ábrázolások párhuzamai alapján.

A lilium mint szimbólum nem a vértanúságra, hanem a tisztaságra utal. A többiek mind igen népszerű, ismert ókori vértanú szüzek, Klára alakja kiválik közülük: ő nem vértanú, szentségének útja az illatot árasztó belső szépség, ahogy a neve is ezt jelenti: tiszta, fényes.

A Szent Klára-tisztelet átalakulása a 15. század második felétől

A Klára-tisztelet elhalványodásának a ferences obszerváns reform 15. század eleji rehabilitációs hatása vetett véget: ismét felfedezték Szent Klárát mint központi szereplőt, aki a rendi spiritualitás megújításában irányt mutat.

Ezzel párhuzamosan megtalálták Klára használaton kívülre került eredeti reguláját, s mint rendalapítót, törvényhozót, páztorbottal, regulás könyvvvel a kezében, vagy akár az Irgalmasság Madonnájához hasonlóan védelmező-csodatevő erős asszonyként ábrázolják. Egyenesen főszereplőként jelenik meg – gyakran *Alter Mariaként*, defensor pestilitatisként, látnokként és csodatevőként – az oltárok kiemelt helyein: egyenrangú a népszerű szentekkel.³⁴

Az almakeréki templom főoltárán Apafi Klára védőszentjeként látjuk Szent Klárát, kezében a szentségtartóval, amint hathatós közbenjáróként Szűz Máriának ajánlja pártfogoltját (25. kép). Vele szemben az Apafi Mihályt patronáló Szent Mihály áll. Összehasonlítva a templom szentélyének évtizedekkel előbb készült Szent Klára-képével, szembetűnő az ábrázolás sematikusabbá válása: egy sötétruhás glóriás szerzetesnőt látunk, kicsiny szentségtartóval, a rendkívül népszerű Szent Mihály angyallal egyenrangúan.

Az óbudai klarisszák 1510/20 körül keletkezett úrmutatója vélhetőleg budai munka. Szent Klárát rendalapítóként, kereszttel és cibóriummal a kezében ábrázolja. Alakja valószínűleg 17. századi kiegészítés a kegytárgyon. A kicsiny figura

³³ *Pallas Nagy Lexikona*, 1893–1897, Apafi-család: <http://mek.niif.hu/00000/00060/html/005/pc000577.html> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

³⁴ DEBBY, *Iconografia...*, 27. j. i. m., 92–127.

összefogott, erőt sugárzó alakja a középkorban igen népszerű Szent Orsolyával áll párban (26. kép).³⁵

A magyarfenesi szárnyasoltár bal szárnyán látható Szent Klára ábrázolás egy „női oltár” része (27. kép). A középső táblán a Szentháromság jelenlétében a Metterciát: Szent Annát, Máriát, és a Kisjézust láthatjuk. Jobbra Szent Borbála és Orsolya, a baloldalon Szent Zsófia leányaival és Klára szerepelnek. Klára megformálása üdébb, elevenebb a többiekénél: „kinéz” a képből, míg a többiek egymásra vagy előre tekintenek. Mozdulata, bár kissé suta, mégis természetesebb, mint a hagyományosabb minták alapján festett társaié, s színvilága is egyedi, finom árnyalatokkal. Személyes, közvetlenül kapcsolódó friss pillantása összeköti a képet nézővel, sokkal inkább, mint a főszereplők és a szimbólummá vált vértanú szüzek, valamint az allegorikus Szent Zsófia-csoport.

Szent Klára ábrázolásainak egyetemessé válása a 16. századtól

A reformációra feleletet kereső trienti zsinat és az európai török hódítások kihívása nyomán Szent Klára életéből szülővárosa, Assisi és a San Damiano-i közösség pogány szaracénoktól való megszabadításának jelene vált szimbolikusan a legkifejezőbbé. II. Frigyes császár portyázó zsoldosait Klára betegen, a szentségtartót előhozva imádságának és hitének erejével megfordította, menekülésre készítette. Ez a történet egyszerre tette őt a reformációval szembeni katolikus oltáriszentségtan hiteles hirdetőjévé és a pogányokkal szemben győztes keresztény hit hősie példájává.

A késő reneszánsz és a barokk korától Klárát leggyakrabban a kezében – magasra – tartott monstranciával ábrázolják. Alakja, szerepe, küldetése átlépte a ferences-klarissza lelkiség kereteit. Az Oltáriszentség tiszteletének szentje lesz, aki nő létére a papoknak fenntartott gesztussal emeli magasba a monstranciát, esetleg szerényebben, előtte térdelve imádkozik. Így kerül közelebb a népi jámborsághoz is, ahogy azt a gelencei 1766 körüli képen látjuk. Bár így ismét egysíkúbbá vált a megjelenítése, néha születtek róla gazdagabb szimbolikájú ábrázolások is, mint a csikmenasági templom szentélyének

³⁵ *Pannonia Regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. 530–531.

1655-ös szekkói közt is (29. kép). Ezen vörös, fehéröves öltözetben, kendős fejjel térdelve látjuk, kezében liliommal, s a keblén nagy szívvel. Mögötte egy páfrány- és pálmalevélcsozor látszik, előtte felhőíven egy angyal lebeg, ölelésre tárt kezekkel. Ez az ábrázolás felidézi Szent Klára halálának ünnepélyes jelenetét, ahol a legenda szerint megjelentek az égi szüzek, és velük együtt Jézus és Szűz Mária fogadták Klárát. Így, mennyei pártfogóként fordultak hozzá a szenténekekben is:

*Azon Szent Klára örülbecz
Hogy velünk Menyből nagy jöt tebecz
Jesusról Pátrónánk lebecz
Minket ugy minden jóra vehecz.*³⁶

³⁶ *Cantus catholici*, Kassa 1674, 519–520. XII. *AVG. Sz. Klaráról*
<http://mek.niif.hu/05800/05873/html/rmkt0525/rmkt0525.html> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

Melléklet

1. kép. Szent Klára körül Prágai Szt. Ágnes(?), Boldog Szalóme, Árpád-bázi Szt. Kinga, és mások. Matthias Hanisch: *A klarissza rend családfája*, 1793–1795; Szabadka, Szent Mihály ferences templom. Fotó: Kolovíc Svetlana

2. kép. Szent Klára és Prágai Szent Ágnes. 1410 k. Museo Santa Clara Gandia

3. kép. Ferences családfa, Nikolaus Glassberger OFM 1484, Graphische Sammlung Albertina Wien.
Fotó: Albertina.

4/a. kép. Zára, körmeneti kereszt, 1358e.³⁷

4/b. kép. Szent Klára a zárai kereszten.

5. kép. Töredék Szent Ferenc stigmatizációja és a könyvet tartó Szent Klára alakjával a dubrovnikai ferences Szent Tamás templomból³⁸

³⁷ Fotó: <https://portlogisticpress.it/donata-alla-croazia-la-croce-argentea-della-prima-meta-del-xiv-secolo-della-famiglia-lia-la-cerimonia-oggi-a-roma/> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 03.)

³⁸ Fotó: <https://4travel.jp/travelogue/11522590> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 03.)

6. kép. Az egykori budai klarisszák 18. sz. közepi Szent Klára-oltárképe, Piliscsaba.
Fotó: Tornay Krisztina

7. kép. Klára könyvvel (Biblia v. regula) tanítva, itáliai
Antiphonálé részlete, 1260-75 k. New York, Pierpont
Morgan Library³⁹

8. kép. Klára könyvvel, Szent Ferenc mellett,
tabernákulum ajtócska, ún. Marzolini triptichon,
1270 – 1274 k., Perugia, Galleria Nazionale
dell'Umbria⁴⁰

³⁹ <https://imagineinmdei.blogspot.com/2022/08/saint-clare-of-assisi.html> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

⁴⁰ <http://www.ordiniditerrasanta.it/trittico-marzolini/> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

9. kép. Klára könyvvel, tanítva, *Psalterium*, Bruges, 1256k.⁴¹

10. kép. Klára kereszttel, *Umbria* 1270 körül.⁴²

11. kép. Klára liliommal, *Simone Martini*, Assisi, S. Francesco, 1326.
Fotó: Tornay

12. kép. Klára monstranciával, *Psalterium*, flamand, 1275–1300 körül. Baltimore, The Walters Art Museum.⁴³

13. kép. Klára liliommal, *Giotto*, 1325. Firenze, S. Croce. Fotó: Tornay

14. kép. Klára virággal, Assisi, S. Damiano

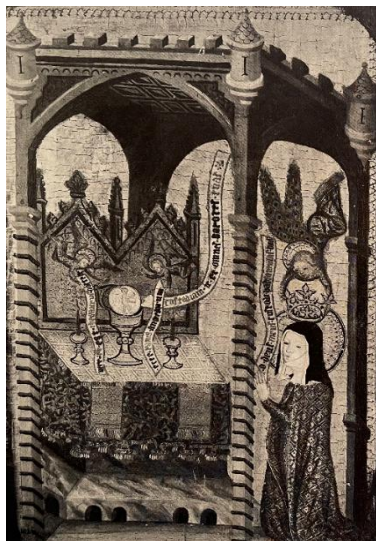
⁴¹ <https://ica.themorgan.org/manuscript/page/31/77044> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

⁴² <https://catalogo.beniculturali.it/search/Agent/b91bd8a62e6fec7989a7fe2681fd260a> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

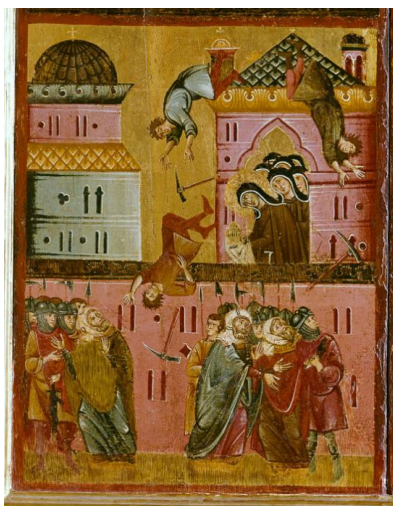
⁴³ <https://imaginemdei.blogspot.com/2022/08/saint-clare-of-assisi.html> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

15. kép. Klára égő lámpával, a klarisszák oklevelén, 1362. Nürnberg, Staatsarchiv.

16. kép. Klárának megjelenik a Kiszűz az ostyában, 1350–60k. nürnbergi mester

17. kép Klára elhárítja a szaracénok támadását a cibóriummal, Guido Da Siena, 1260 Pinacoteca Nazionale, Siena.

18. kép Klarához imádkozó klarisszák, Nürnbergi-kódex, 1351/1374.⁴⁴

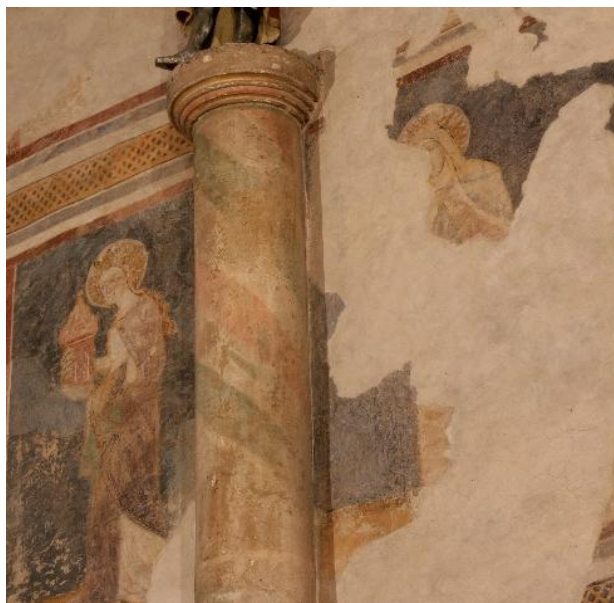
⁴⁴ <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/10560/310> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 03.)

19. kép. Szent Klára élete, 1280. Assisi, S. Chiara.

20. kép. Szent Ferenc élete, Magyar Anjou Legendárium, 1328–1345.

21. kép. Szent Borbála és Klára, Keszthely, volt ferences templom, 1390-es évek
Fotó: Rázsiné Gyulassy Adrienne

22. kép. Szent Klára, Alsóbajom/Boian/ Bonnesdref, Széchenyi megye, Románia, Szent Anna székely, Bruckenthal Múzeum.
Fotó: a múzeum titkárságának szíves közlése

23. kép. A kotori klarisszák 18. századi regulájának címlapja, Vinicija Lupis: Franjevački samostan sv. Klare u Kotoru 48.

24. kép. Almakerék/ Malmkrog/ Malancran, Széchenyi megye, Románia, evangélikus templom, szentély, részlet
Fotó: Tornay

25. kép.. Szent Klára, almakeréki főoltár jobb szárnya, 15. század k. Fotó: Tornay

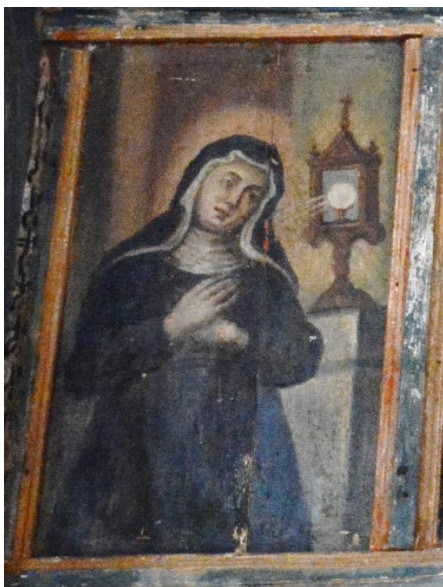

26. kép. Nemetjárfalvai Úrmutató, Győr, a székesegyház kincstára
Fotó: Szabó Béla

27/a-b. kép. Szárnyasoltár 1520k. Magyarfenes/Vlaha, Kolozs megye, Románia, Batthyaneum.⁴⁵

⁴⁵ Fotó: <https://tinyurl.com/bdcshkta> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

28. kép. Szent Klára, Gelence/Gbelința, Kovászna megye, Románia, Szent Imre templom, 1766k.
Fotó: Tornay

29. kép. Szent Klára Csikmenaság/ Armășeni, Románia, Hargita megye, Széplőtelen Fogantatás templom, részlet a szentély női szentek székfő-sorozatából, 1655. Fotó: Tornay

LAUF JUDIT

Lehetséges magyarnyelvűség a középkori nagyszombati klarissza kolostorban

*Újfalusi Judit rendtársai és rokonai kapcsolati hálóját**

Ahhoz, hogy a tanulmány címének első felében látenszen megfogalmazott kérdést indokoltan fel lehessen tenni, először is a cím második felében megjelölt tárgyat kell alaposan áttekinteni.

1712-ben a nagyszombati jezsuita nyomdában kinyomtatták egy nagyszombati klarissza apáca könyvét, Újfalusi Juditét. Címe *Makula nélkül való tükrök, mely az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent szüleinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé*. A címlap arról is tudósít, hogy cseh nyelvből fordították magyarra és tekintetes Újfalusi Klára asszonynak és házastársának, Karancs Berényi György uramnak a költségén bocsátották ki.¹ Az elmúlt évtizedben különösen sok szó esett erről a kötetről. Újfalusi Judit a német kapucinus szerzetesnek, Martin von Cochemnek a barokk misztikához kötődő nagyhatású kegyességi művének, a *Das grosse Leben Christine* a cseh változatát fordította le magyar nyelvre.² De, mint hamarosan kiderült, nem egyszerűen lefordította, hanem át is szerkesztette és középkori magyar nyelvű szövegekkel egészítette ki. Kiegészítéseinek egy részét Vida Tivadar és Kedves Csaba nyomán a *Piry-hártyán* és *Máriabesnyői töredékek*en találtam meg. A *Piry-hártyán* azt az eseményt, hogy miként tartatott tanács a mennyben arról, hogy Jézusnak meg kell-e halnia ahhoz, hogy a megváltás művét beteljesítse. A *Máriabesnyői töredékek*en pedig az arma Christi jelenetre találtam rá.³ Ezek után Kovács

* A tanulmány a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoportban készült. Köszönöm Hidász Ferenc OFM forráskutatáshoz nyújtott segítségét.

¹ ÚJFALUSI Judith, *Makula nélkül való tükrök, mely az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent szüleinek életét, úgy keserves kinszenvedését és halálát adgya elé*, Nagyszombat, 1712.

² Martin von COCHEM, *Das grosse Leben Christi*, Franckfurt, 1689.

³ VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükrök*, Magyar Könyvszemle, 83(1967)/3, 250–253; KEDVES Csaba, *Magyar nyelvű drámatöredék a 15. század végéről = A magyar színház születése, Az 1997. évi konferencia előadásai*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetem,

Eszter mondatról-mondatra összevetette Cochem művének cseh változatát, a *Veliký život*ot Újfalusi Judit könyvével. A cseh szöveghez képest mintegy ötven oldalnyi betoldást gyűjtött össze.⁴ Ezeket átvizsgálva bukkantam rá még az *Érsekújvári kódex* devóciós passiójának több jelenetére, így az ácsjelenetre, Nikodémus apokrif evangéliumának egy részletére és egy olyan magyar nyelvű imádságra, amely latin nyelven Temesvári Pelbártnál is megtalálható.⁵ Továbbá Korompay Klára kutatásai alapján ráleltem arra a magyar néphagyományban is meglévő mozzanatra, amelyben az angyalok aranytálba gyűjtik Jézus vérének és hajszálaival együtt az égbe viszik.⁶ És külön kiemelem az *Érsekújvári kódex*ből a Márta házában tartott nagyhétfői vacsorát, amelyről még a magyar klarissza regulában is megemlékeznek (1635), majd Újfalusi Judit pozsonyi rendtársa, Csáky Éva Franciska imakönyvében ugyancsak hangsúlyosan jelenik meg. Ezekből az adatokból kitűnik, mennyire átitatták a Cochem művéből még hiányzó, de a *Makula nélkül való tükör*be már betoldott jelenetek a magyar klarisszák lelkiségét.

2000, 200–209; LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör*, Magyar Könyvszemle, 128(2012)/2, 234–255; UŐ, *Egy középkori nyelvemlék, a Piry-hártya kódexe ismeretlen szövegének felbukkanása a kegyességi irodalomban* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2012, 377–384.

⁴ KOVÁCS Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9). Az első, 1698. évi cseh nyelvű edíció modern kiadása: Martin z KOCHEMU, *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*, edičně upravili Miloš SLÁDEK, Lucie PEISTEROVÁ, Tomáš BŘEŇ, Praha, Argo, 2007.

⁵ LAUF Judit, *Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör: A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban*, Magyar Könyvszemle, 130(2014)/2, 218–236.

⁶ LAUF Judit recenziója: Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*, Magyar Könyvszemle, 132(2016)/1, 115–118; KOROMPAY Klára, „Hét csöpp vére elcsöppent, aranytálba felvették” *Grál-motívumok az archaikus népi imádságokban* = *La joie des cours, Études médiévales et humanistes*, szerk. HORVÁTH Krisztina, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 176–185.

Nem lehet kétséges tehát, hogy olyan kincsesbányára lertünk a *Makula nélkül való tükrő*ben, amely anyagi mivoltában mára nagyrészt elveszett középkori nyelvemlék kódexek szövegahagyományát is átörököltte egyéni és közösségi olvasmányként egészen napjainkig.⁷

Ezek után egyre nyugtalanítóbbá vált bennem a kérdés, vajon mi inspirálhatta Újfalusi Juditot, miért nem elégedett meg Cochem művének fordításával, miért volt számára olyan fontos, hogy beillessze ezeket a jeleneteket a középkori magyar nyelvű kódexekből Jézus életrajzába, és vajon a *Piry-hártya* kódexén és az *Érsekújvári kódexen* kívül milyen forrásokból férhetett hozzá ehhez a hagyományhoz. Az eddig Újfalusi Judit személyéről szóló korábbi kutatásaim⁸ során gyűjtött adatokat a jelen tanulmányban kibővítem, immár a szűkebb és tágabb környezetére fókuszálva, azaz Újfalusi Judit kapcsolati hálójára, kicsit kitágítva a terminus jelentését nem csupán szinkron, hanem diakron értelemben is, beleértve a nagyszombati klarissza kolostorban esetlegesen egykor fellelhető kódexeket is. Kezdjük a szűkebb környezettel, a rokonai szálakkal. A Zay család levéltárában található egy levél, amelyet Újfalusi Judit unokahúgának, Berényi Juditnak (Zay Ferencné) vagyis Klára nevű húga lányának írt 1730-ban.⁹ Ezen felbuzdulva kezdtem el kutakodni a Berényi család levéltárában, mert Karancs Berényi György és felesége Újfalusi Klára a mecénása volt Judit szörornak. Ők fedezték a Makula nélkül való tükrő kiadási költségeit. A Berényiek levéltárában Újfalusi Juditnak a Klára testvéréhez szóló öt további autográf levele került elő, melyek könyvének

⁷ A képzőművészeket is megihlette a *Makula nélkül való tükrő*, az orosz-lányi plébánia-templomban 2015-ben áldotta meg Spányi Antal püspök Baracza Szabolcs szobrász alkotását, melynek irodalmi gyökeréről a *Makula nélkül való tükrő* szolgált.

⁸ LAUF Judit, *Egy szerzetes írói kolostori élete – Újfalusi Judit a nagyszombati klarissza kolostorban = Makulátlan tükrő. Tanulmányok a Makula nélkül való tükrő című kegyességi műről*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 13), 15–24.

⁹ A levél eredetije a Zay család ugróci levéltárában található: Bratislava, Slovenský Národný Archív, Uhrovecký archív, Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 65. Vö. FUKÁRI Valéria, *Felső-magyarországi főúri családok: A Zayak és rokonai 16–19. század*, Pozsony, Kalligram, 2008, 140; LAUF Judit, *Újfalusi Judit glosszái az Érsekújvári kódexben = Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit et al., Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 299–304.

megjelenésénél három évvel későbbiek, 1715–16-ban íródtak.¹⁰ Kapcsolatuk igen szoros és bensőséges volt. Sajnos a könyv kiadásáról, annak fogadtatásáról már nem esik szó bennük. Ám feltűnt, hogy az említett család tagjai közül többen is jelen voltak a kolostor életében. Mater Alexandrina (azaz Károlyi Klára Alexandrina), a kolostor apátnője rendszeresen küldi szeretetteljes, olykor aggódó üdvözlétét Berényiné Újfalusi Klárának. Ez nem csak egy udvariassági gesztus. Ő Újfalusi Judit szorornak és testvérének, Újfalusi Klárának a nagynénje, vagyis édesanyjuknak, Károlyi Évának az édestestvére. A levélben egy Judit nevű hölgyről is szó esik, aki nem készítette el az oltár „koszkenyűt”, de Szent Antal napra számot tartanak rá, és kéri testvérét, *ha Lebecséges Varassa megh kegyelmed*.¹¹

Tudjuk, hogy a levél megírása után néhány évvel később, 1721-ben a Szűz Mária Mennybevételének tiszteletére emelt „öreg” főoltárt Berényi György a feleségével, Újfalusi Klárával megújíttatja, és a megszentelt oltárba Ghilányi de Lázi György püspök visszahelyezteti az oltárban korábban is ott lévő ereklyét, többek között Szent Antal ereklyéjét is.¹²

A levelekben a legtöbb szó a címzettnek, Újfalusi Klárának lányáról, „Claricskáról” esik, aki serdülő lányként, tizennégy évesen ekkor már a kolostor lakója. Igen jól orgonál, no meg örül a kolbásznak, amit otthonról kaptak, mert ugyan – amint Újfalusi Judit írja róla, *van ugyan it is Részze benne, de ugy Teczik neki, hogy job az, az kit kegyelmed küld*.¹³ „Claricskának” vagyis Klárának később fontos szerepe lesz a kolostor életében.

¹⁰ *Berényi család Levéltára* (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 49. Fasc. 72, No. 95, f. 150–151; f. 164–165; f. 166–167, f. 175–176, f. 180–181 és egy rövid feljegyzés: f. 177 – a továbbiakban: HU-MNL-OL).

¹¹ *Berényi család Levéltára i. m.*, f. 151. Igen valószínű, hogy a fentebb említett, akkor még fiatal lány Berényi Juditról (Zay Ferencnéől) eshet itt szó, aki Újfalusi Judittal a későbbiekben levelezésben állt. 1608-ban Forgách Ferenc esztergomi érsek a klarissza kolostor Szűz Mária Mennybevételének tiszteletére emelt főoltár kövébe helyezte el szent Antal ereklyéjét is.

¹² *Protocollum a vagy: Jegyző Könyv mely a Nagy-Szombati Szűz Szent Klára rendén Lévo [...] Boldogságos szűz Mária Menybe menetelének tisztességére fel építettett Klastromához tartozandó [...] ezer hat Szűz tizennyolcz esztendőitől fográst; a mely időben reformáltattak, és igazítottak [...] Mater Clara Antónia Berényi másodszori Abbatissaságában [...] ezer hét száz negyven ötödik esztendőben, Nagyszombatban, Sz. Jakab apostolnál.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E 151. 27. doboz fasc. 219. (fasc. 4.), f. 5r–v.

¹³ *Berényi család Levéltára*, 10. j. i. m., f. 167.

A levelekben emlegetett Mater Alexandrina – akiért Újfalusi Judit 1716-ban is már nagyon aggódik, és kívánja, hogy megérje *Claricska professioját*; ez eseményt megérve egy évvel később, 1720-ban hunyt el, Ordódy Catharina Constantia abbatisszasága alatt. Ordódy Catharina első abbatisszasága után, 1722-ben a mi Újfalusi Juditunkat választották meg apátnőnek. Judit szoror háromszor volt abbatissza – három évre választották meg a fejedelemnőket -, és harmadik abbatisszasága második évében, 1738-ban halt meg. Holta után a levélben emlegetett szeretett unokahúga, Berényi Klára („Claricska”) lett a kolostor főnöknője. Amint ebből is kitűnik, a család három nemzedéke egymást váltotta a kolostor élén. De a sornak nem szakadt vége, így folytatódott ez a későbbiekben is Berényi Judittal. Az utóbbi Berényi Klára unokahúga volt,¹⁴ és ő volt az utolsó abbatissza 1782-ben a feloszlatáskor, vagyis akkor, amikor az apácák könyvei is kikerültek a kolostorból.

De emlékezzünk meg arról az Újfalusi lányról is, aki a családból a konventben a szerzetesi ruhát 1642-ben vette fel. Ő Újfalusi Anna, szerzetesi nevén Salomea volt. Korán, 39 évesen hunyt el 1664-ben, *Discretaságnak és Rotasságának tisztiben, ... a kinek is a teste a Berényi (ma Brno) Apáca Szűzek Templomában nyugszik*.¹⁵ Vagyis az Újfalusiak és rokonságuk 140 éven keresztül 1642 és 1782 között meghatározó szereplői voltak a kolostor életének. Meg kell jegyezni, hogy Újfalusi Anna Salomea édesanyját Bécsei Juditnak hívták, és esetleg rokonságban állt – ezt még kutatni kell – a konventnek az elsők között ismert nevű apátnőjével, Bécsi Magdalénával, aki 70 esztendősen 1626-ban halt meg, és a pozsonyi Szűzek klastromában nyugszik teste, *mivel Betlehem Gábor haboruja miatt oda Szaladot a Convent*.¹⁶ Ha ez így van, akkor bizony legalább 200 éves hagyományt őriznek a kolostor falai között az Újfalusiak. Ezzel ők maguk is tisztában lehettek, és ennek tudata közrejátszott abban is, hogy Újfalusi Judit másodszori újraválasztása idején fontosnak

¹⁴ SCHWARCZ Katalin, „Mert ibon jön aßonyotok és kezében új szoknyák” *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2003 (Metem Könyvek, 39), 216. Nem azonos a fentebb emlegetett Zay Ferencnével.

¹⁵ *Protocollum...*, 12. j. i. m, 69r–69v. Az 1663-ban és 1664-ben elhunyt apácák halálozási adatai bizonyítják, hogy a konvent ekkor a török elől Brnóba, a Szent József kolostorba menekült. Karácsonyi Jánosnak nem volt tudomása arról, hogy amint 1683-ban, úgy 1663-ban is Berénybe (Brnóba) menekültek az apácák, ld. KARÁCSONYI János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp., 1924, II, 470.

¹⁶ *Protocollum...*, 12. j. i. m, 66r.

tartotta összeállítani az *Elenchust, A vagy Nagy ... emlékeztető Bela, é néven Negyedik ... által, ... Nagyszombath városában fundáltatott, Szűz Szent Clara Szerzetin levő Szűz Apácák Leveleinek Laistromát*, mely 1729-re elkészült.¹⁷ Már maga a cím is történelmi szemléletre vall. Hogy Judit szoror részéről ez mennyire tudatos hozzáállás, azt az egyik fentebb említett levele is alátámasztja: Rómából egy pap érkezett hozzá, aki levelet hozott neki testvére fiától, Tamástól és aki „Vigasztalásra való bireket Beszél ... hogy mint Erkölcseivel, mint Tudományával nagy Dicsőséget ad ott is a Magyar Nemzetnek.”¹⁸

A kolostor múltjának feldolgozását unokahúga, a későbbi abbatissza, Berényi Klára folytatta. 1745-ben elkészült a *Protocollum ezer hat Száz tizennyolcz esztendőül fográst; a mely időben reformáltattak, és igazítottak Szűz Szent Klára Regulája, és Rendtartása szerint*.¹⁹ Egy ferences szerzetes írta le, amit az apátnő Őszve Szedegetett és jobb Rendben Vétetett. Hat részből áll; ebben is hangsúlyos szerep jut a kolostor történetének (f. 3–12), majd magába foglalja, ki és mikor vette fel a szent szerzet ruháját, mikor tett professziót, kik voltak a kolostor jótevői, a szororok kolostorba vonulásukkor „hozományként” mit vittek magukkal (f. 59–65), végül hírt ad arról, ki mikor halt meg (f. 66–79). Könyvösszeírást sajnálatunkra nem tartalmaz, az adományozók között egyetlen könyves adatot találtam 1636-ból, amikor Forgách Zsigmond breviáriumra pénzt adományozott. 1768-ban Kósa Jenő erősen támaszkodott erre a két forrásra, az *Elenchusra* és a *Protocollumra* a klarisszák rendtörténetének megírásakor. Kósa művét Schwarcz Katalin 2003-ban adta ki.²⁰

És akkor most nyitogassuk ki a fiókokat, amelyekben az Újfalusi Judit által rendszerezett oklevelek találhatók. Ezek száma ma a Magyar Nemzeti Levéltárban 1550-ig 160 darab és további hat doboz az 1782-es felosztásig. Vegyük ki belőlük a szempontunkból figyelemre érdemeseket.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E 151. 32. doboz (fasc. 25.) nr. 12.

¹⁸ Berényi család Levéltára, 10. j. i. m., f. 176.

¹⁹ *Protocollum*..., 12. j. i. m.

²⁰ KÓSA Jenő, *Szent Ferencz Atyánk Rendén Lévo Boldog Asszony Provinciájának Megyében Szűz Szent Klára Szerzetében Élő Szűzek Klastrominak Kezdeté, Néhai és Mostani Állapottya, A mint az említett Provinciának Archivumából, a Szűzek Conventeinek Protocollumibul, és Egyéb Írásokból* [...] = SCHWARCZ, 14. j. i. m., 185–213.

1239. május 20. IX. Gergely pápa oltalma alá helyezi a nagyszombati Szent Damján rendjén lévő apácákat,²¹ *hogi josagot bírhasanak az sororok.*²²

1240 május 11. IV. Béla király Balarad (Boleráz, ma Szlovákia) helység jövedelmeit, ahogyan az oklevélben írják, a szent Ferenc rendjén lévő „zumbothel”-i apácáknak adományozza.²³ A ferencesek már 1230 körül megtelepedtek Nagyszombatban.²⁴ Említést kell tenni itt arról is, hogy a 14. századi nagyszombati pecsét latin nyelvű köriratában a város neve ugyancsak magyarul, és ugyanebben a formában szerepel.²⁵ Az oklevél dorsumán fontosnak tartották kiemelni azt is, hogy *Ez fő levél*. IV. Béla ezen adományozása korábban történt, mint a Nyulak szigeti domonkos apácakolostor megalapítása 1252-ben.

1247. november 7. IV. Béla adománylevele, hogy az Árpád-házból származó Konstancia nevű cseh királynétól megvásárolt *Balarad* falut minden határával együtt a konventnek adta.²⁶

1251. szeptember 1. IV. Ince pápa megengedi, hogy téli időben melegebb ruhába öltözködhessenek a nővérek. Az első ismert oklevél, amikor a

²¹ HU-MNL-OL DL 245: „*Abbatisse et Conuentui monasterii de Tyrna ordinis sancti Damiani Strigoniensis dioecesis [...]*”; 1240-re datálja ezt az oklevelet az Árpád-kori Új Okmánytár XI, 315 és a 18. századi nagyszombati klarisszák Protocolluma is, ld. *Protocollum...*, 12. j. i. m. Karácsonyi János ezzel szemben helyesen 1239-re keltezte, ld. KARÁCSONYI, *Szent Ferencz...*, 15. j. i. m., II, 460. Köszönöm Kovács Viktóriának és Avar Antonnak Karácsonyi megállapításának megerősítését.

²² Idézet az oklevél dorsumáról. Az oklevelek hátoldalán olvasható, különböző kezekről származó feljegyzések a 17–18. századból valók; a 16. század elejéről vagy azt megelőző időből sem magyar, sem német nyelvű feljegyzést nem találtam.

²³ HU-MNL-OL DL 244: „*sorum regulam et ordinem beati francisci profitencium, que in uilla de Zumbothel [...]*” Ugyanekkor, 1240-ben alapította Veszprémben Bertalan veszprémi püspök a domonkos apácakolostort, ahova beadta IV. Béla Szent Margitot, ld. ROMHÁNYI Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, [Budapest], Pytheas, 2000, 72.

²⁴ ROMHÁNYI, *Kolostorok...*, 23. j. i. m., 46.

²⁵ *S(igillum) civium de Zumbothel cum rota fortune*, ld. TAKÁCS Imre, *Et deus in rota, Nagyszombat város középkori pecsétjének ikonográfiája*, Ars Hungarica, 1997, 69–79: 69.

²⁶ HU-MNL-OL DL 311. Az oklevélben a szororok elnevezése: „*sorum regulam et ordinem beati francisci profitencium, que in uilla Terna [...]*”

konventet Szent Damján rendjén lévő Szent Erzsébet klostornak nevezik.²⁷ IV. Béla testvérhúgát, Szent Erzsébetet 1235-ben avatta szentté IX. Gergely pápa.²⁸

1275. Nyitrai káptalan levele, hogy a Boleráz melletti puszták a konventnek adattatnak.²⁹

1296 június 1. *Bonifatius (VIII.) papa levele, meliben föl szabaditia a Conventet hogi semi iosagokbol Quartat Decimat se Captalan se Vilagi Uraknak ne tartozanak adny Es ez level legelső fundamento az Convent josaga szabatsaganak es ez utan is leszen minden erősege.*³⁰ Ugyanebből az oklevélből kitűnik, hogy a klarissza konventek elnevezése még nem alakult ki végérvényesen: *Dilectis in Christo filiabus uniuersis Abbatissis et conuentibus monialium inclusarum siue ordinis sancte Clare siue sancti Damiani seu minorisse dicantur [...]*³¹

1301. júl. 30. *Sok Ersekek és Püspökök a Nagi Szombati Szűzek templomának bucsut engetenek Boldog Asszon Szent Clara Sz Erzebet inepekben.*³² Az első olyan

²⁷ HU-MNL-OL DL 348. Karácsonyi János egy későbbi, 1255-ös oklevélre (WENZEL Gusztáv, *Árpádkori Új Okmánytár*, Budapest, 1873, XI, 315–316, nr. 221, mai jelzete: HU-MNL-OL DL 397) hivatkozva írja, hogy az 1238-as évek végén a nagyszombati női közösség egy Szent Erzsébet titulusú kápolna mellé költözhetett, ld. KARÁCSONYI, *Szent Ferencz...*, 15. j. i., II., 460.

²⁸ A *Protokollum* első, történeti részének elejére került egy, a megírásával közel egy időben készült betoldás, amely a kolostorra vonatkozó pápai bullákat foglalja össze, és amelynek összeállítója a bullákat követő első megjegyzésében kitér a kolostor elnevezésének alakulására is: *Első NB. Eddig az ideig hivattattak bérekesztett Szent Demén Szerzetes Szűzeink, arrúl a Szent Demén Klastromárúl, melyben Dúcsóséges Szűz Szent Clára, a maga megtérési után életinek végéig bé zárva lakot. Ezen mostani Klastrom pedig hivattatot Szent Demén rendin levő Szent Ersébeth Klastromának, nem emlétvén Szent Clára Rendit. Mivel Szent Ersébeth meg halalozt 1231dik Esztendőben, és a Szentek közé Számlálatott, a vagy canonizálatott 1235dik Esztendőben, Negyedik Béla névő Magyar Ország Királyának, úgy, mint Szent Ersébeth Egytestvér Atyafiának ideiben és Országglásában. Midőn pedig Szűz Szent Clára megholt, úgymint 1252dik Esztendőben, és canonizálatott 1255dik Esztendő tájban, Akkor kezdett hivattatni ezen Convent Szent Clára rendin levő Boldog Asszony Klastromának.*

²⁹ HU-MNL-OL DL 930.

³⁰ HU-MNL-OL DL-DF 1445, az oklevél dorsumán olvasható ez a tartalmi összefoglalás.

³¹ Szent Klára 1253-ban halt meg, és 1255-ben avatták szentté.

³² HU-MNL-OL DL 1618 (átírás 1315), az oklevél dorsumán olvasható ez a tartalmi összefoglalás.

fennmaradt oklevél, amelyben a kolostort már Szent Klára rendi Szűz Mária-kolostornak nevezik.³³

Ekkorra már a domonkosok is megtelepedtek a városban. Szempontunkból figyelemre méltó adat lehet, hogy az 1480-as években ennek a domonkos kolostornak volt priorja Váci Pál, aki a Nyulak szigeti apácáknak magyar nyelvre fordította a szerzetesi regulát. Ez az ún. *Birk-kódex*.³⁴

1432-ben a husziták elfoglalták Nagyszombatot, a Kláraszüzeket elkergették, leveleiket részben elhordták, részben elégették.³⁵

1449-ben Pompos³⁶ Mihály (az oklevélben: Pompes névalakban) nagyszombati ferences gyárdián 14 tanúval azt akarta bebizonyítani, hogy az apácák bolerázi egyháza nem fizetett semmi adót az esztergomi érseknek, de az erre vonatkozó levelet Blaskó huszita pusztítása alkalmával elvesztették.³⁷

1465-ben a nagyszombati ferences kolostorban lakott egy jogi ügyekben jártas testvér, Váradi Bertalan, akit a Kláraszüzek fejedelemsasszonya, Márta egy nagyszombati polgárral, Paulus Budensissal együtt ügyvédjüknek választott.³⁸

Az **1498–1502.** években Telekesy Ambrus volt a nagyszombati ferences gyárdián, aki a ferencrendiek kiváltságlevelének átírásáról gondoskodott.³⁹

³³ „*Cupientes igitur ut ecclesia beate virginis in Tyrna in qua sorores ordinis sancte Clare deuote iugiter domino famulantur ...*”

³⁴ LÁZS Sándor, *Birk-kódex* = „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvmélekek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28., szerk. MADAS Edit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 272–273.

³⁵ Ekkor az apácák Pozsonyba menekültek, és 1435-ben tértek vissza Nagyszombatba, ld. KARÁCSONYI, *Szent Ferenc...*, 15. j. i. m., II. 468; TÓTH-SZABÓ Pál, *Cseh huszitáralom Magyarországon*, Budapest, 1917, 112–113, 127; FEJÉR György, *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Budae, 1829, V/1, 139 140, X/8, 649.

³⁶ A szó jelentése: szegeletes kenyerecske, ld. AMOS COMENIUS, *Janua linguae Latinae reserata aurea, in hung. linguam translata per Stephanum Beniamin Szilágyi*, Kolozsvár, 1673, 109. (1. kiadás 1643).

³⁷ HU-MNL-OL DL 14212.

³⁸ HU-MNL-OL DL 16270.

³⁹ KARÁCSONYI, *Szent Ferenc...*, 15. j. i. m., I., 209.

1533-ban Kölyüdy Lőrinczet rendelte ide a közgyűlés gvárdiánnak, Uray Ferenc testvér hitszónoknak, a Kláraszüzek gyóntatójának pedig Bácsay Lőrinczet.⁴⁰

1542. I. Ferdinánd felmenti a Kláraszüzeket a birtokaik után kirótt 34 lovas katona kiállításától.⁴¹

Mi látható ezekből a szórványos, és igen nagy időbeli távolságból származó adatokból?

Elsőként kell kiemelni, hogy a kolostor alapítása igen korai és már a kezdeti időkben köthető a királyi családhoz.⁴² Az alapítása lényegében egybeesik a veszprémi domonkos apácakolostoréval, amelynek Margit is tagja volt. A nevét a király lánytestvéréről, Szent Erzsébetről kapja, aki – mint tudjuk – Szent Margitnak nagynénje és példaképe volt. A birtokot IV. Béla adományozza számukra. A birtokjog 13. századi megerősítése, és a bolerázi templom egyházának adómentességére vonatkozó 15. századi adatok bizonyítják, hogy a kolostornak története során mindvégig előkelő pártfogói lehettek. A legbeszédeesebbek a 15. század végi és a 16. század eleji adatok, amelyekből kiderül, hogy nemcsak a ferences szerzetesek voltak magyarok, hanem a klarissza kolostornak is magyar ajkú gyóntatója volt. A *Protokollumból* nyomon követhető, hogy a 16. század második felében a szororok már biztosan magyar nemesi családokból származtak.

A 17–18. századi adatok szerint a kolostort ez időben a felső-magyarországi nemesség néhány előkelő családja szinte saját házi intézményeként kezelte. A 18. század elején kezdődik a kolostor múltjának írásba foglalása, az

⁴⁰ Uo., I. 209; KÓSA Ödön Eugén, *Antiquarii provinciae S. Mariae in Hungaria ordinis Minorum S. P. N. Francisci strictioris observantiae collectanea quorum partes prima provinciam ipsam, altera modernos conventus, tertia abalienatos et desolatos exhibent, ab anno aere Christianae 1206 ad annum usque 1774*, Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Kézirat, 231–233.

⁴¹ KARÁCSONYI, *Szent Ferenc*..., 15. j. i. m., II. 462.

⁴² Varga Kapisztrán kiváló tanulmányában mutatta be azt a folyamatot, ahogy az 1230-as években itt, a Nagyszombatban kialakuló Szent Erzsébetet és Szent Klárát példaként tekintő, bizonytalan jogi helyzetű női közösség hogyan vált klarissza közösséggé, ld. VARGA Kapisztrán, *Szent Klára vagy Szent Erzsébet? A nagyszombati klarissza monostor kezdetei új megközelítésben = Látó szírvél: Ünnepi kötet Lukács László 70. születésnapjára*, szerk. BENDE József, DEÁK Hedvig Viktória OP, PÁKOZDI István, Budapest, Magyar Piarista Rendtartomány – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola – Vigilia, 2006, 453–460.

Elenchus és a *Protocollum* elkészítésével, és a levéltárának rendszerezésével. Ez nyilván összefüggésben állt a török kiűzése utáni birtokigazolási kötelezettségekkel, valamint az egyháztörténet és általában a történelem iránt felébredő általános érdeklődéssel, amelynek elindítója a Nagyszombatot is megjárt jezsuita, Hevenesi Gábor volt.

És itt érkeztem el az engem leginkább izgató problémához. Előttünk egy királyi alapítású kolostor, amely a 13. század legvégétől már bizonyosan a klarissza rendé volt, és amelynek a középkor folyamán mindvégig előkelő pártfogói lehettek. Sőt kis merészséggel az ugyancsak királyi alapítású Nyulak szigeti domonkos kolostor analógiájára támaszkodva az is elgondolható – szemben a szakirodalom általános, de nem kellően adatolt álláspontjával, amely szerint a kolostort a 16. század közepéig főként német apácák lakták⁴³ –, hogy az intézmény már a középkor folyamán is előkelő magyar családokkal állt szoros kapcsolatban, továbbá megalapozottan feltételezhető, hogy lakói már a 16. század elején, lényegében a nyelvemlék kódexek korával egyidőben már magyar ajkú nővérek voltak, hiszen a gyóntató papjuk is magyar nyelvű szerzetes volt. Megemlítendő, hogy a Divék-Újfalusi család genealógiája is a klastrom alapításának idejére, már a 13. század közepére vezethető vissza.⁴⁴

A nagyszombati kolostor reprezentatív irodalmi műve, a *Makula nélkül való tükör*, bár alapjaiban cseh nyelvből fordított kegyességi mű, mégis erősen táplálkozik a középkor végi magyar nyelvű vallási hagyományból. Mintegy 50 oldal terjedelmű szöveget őrzött meg, amelyek forrásainak még csak a töredék részét ismerjük, és egy olyan jobb módú kolostorban készült, amelynek 1542 előtt 34 lovast kellett kiállítania,⁴⁵ és amelyik, amint az oklevelekből kitűnik, a 15. század végétől már bizonyíthatóan magyar miliőhöz kötődött.

Ezek után ígéretes lesz vizsgálni azt az eddig fel nem merült kérdést, vajon a kolostornak voltak-e saját magyar nyelvű kódexei. Ennek a munkának még csak első lépéseinél tartunk. Mindenekelőtt azokat a kódexeket kell számba venni, amelyeknek provenienciája egy vagy több ponton kapcsolatba hozható Nagyszombattal. A korábbi szakirodalom alapján és Kocsis Réka friss

⁴³ KARÁCSONYI. *Szent Ferencz*..., 15. j. i. m., II, 482.

⁴⁴ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedéki táblákkal*, Pest, 1865, XI., 371–372.

⁴⁵ A karthauziak lövöldi (ma Városlőd) főkolostorának 200 lovast kellett kiállítania, ld. MADAS Edit, *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, Budapest, Magvető, 1985, 548.

kutatásait figyelembe véve 9 ilyen kódexet számoltam össze.⁴⁶ Ezek közül kettőt a Nyulak szigeti domonkos apácákhoz,⁴⁷ kettőt a pálosokhoz,⁴⁸ kettőt a premontrei apácákhoz,⁴⁹ kettőt a lövöldi karthauziakhoz⁵⁰ köt a szakirodalom. Ez összesen 8 kódex. Ebből kitetszik, hogy a kolostor bizonyos értelemben gyűjtőhelye a 16–17. században a magyar nyelvű kódexeknek. Így a 9 kódex közül furcsa módon csak egyetlen maradt, amelyik biztosan a ferencesekhez köthető, és amelyikről Kocsis Réka kutatásai nyomán a legutóbbi időben derült ki, hogy megfordulhatott a nagyszombati klarisszáknál. Ez a legkorábbi ismert kódexünk, a *Jókai-kódex*.⁵¹ De a számsort ki kell egészítenünk egy tizedikkel, egy a 15. század végén írt kódex-szel, a *Piry-bártya* és a *Máriabesnyői töredék* mára elveszett kódexével,⁵² amelynek szövegét Újfalusi Judit a 18. század elején még bemásolta könyvébe, a *Makula nélkül való tükörbe*. A fenti kérdésre választ keresve, hogy apró léptekkel előre haladhasunk, tovább kell vizsgálni a szóban forgó 10 kódex provenienciáját, a köztük lévő esetleges kapcsolatokat, a bennük megőrződött szövegeket, valamint számításba kell venni, hogy Sárospatakról és Váradról is kerülhettek Nagyszombatba kódexek, hiszen az ottani apácák is a nagyszombati kolostorba menekültek. Mindezek tisztázásához igen sok jövőbeli aprólékos munkára és igen nagy szerencsére is szükség lesz.

⁴⁶ PAPPNÉ KOCSIS Réka, *Az ómagyar kódexek marginálisainak rendszeres feldolgozása*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Disszertáció, 2023.

⁴⁷ *Érsekújvári kódex* (1529–1531) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (továbbiakban: MTA KIK), K 45; *Thenrenke-kódex* (1531) Budapest, MTA KIK, K 46;

⁴⁸ *Festetics-kódex* (1492–1494) Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK), MNy 73; *Czech-kódex* (1513) Budapest, MTA KIK, K 42.

⁴⁹ *Apor-kódex* (15. század vége – 16. század eleje) Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A. 1330; *Lányi-kódex* (1519) Budapest, MTA KIK, K 43.

⁵⁰ *Érdy-kódex* (1526 körül) Budapest, OSZK, MNy 9; *Jordánszky-kódex* (1516, 1519) Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 1.

⁵¹ *Jókai-kódex* (1440 körül) Budapest, OSZK, MNy 67.

⁵² *Piry-bártya* (15. század vége) Budapest, MTA KIK, K 36; *Máriabesnyői töredék* (15. század vége) Budapest, MTA KIK, K 37.

*Egy Kájoni-tanítvány nyomában – Róka Márton erdélyi ferences
egyházzeneész életútja**

A medgyesi ferences kolostor régi könyvtárából a közelmúltban került elő Dénesi Tamás kutatásai nyomán egy 17. század végi, 148×180 mm lapméretű, 70 fólióból álló papírkézirat, amely jelentősen bővíti a korabeli erdélyi ferences közösség zenei hagyományára vonatkozó ismereteinket.¹ A kottás miseproriumokat, ordináriumokat, valamint zsoltosmahimnuszokat és Mária-antifónákat tartalmazó egyszólamú dallamgyűjteményt Róka Márton (1646–1704) erdélyi ferences pap, egyházzeneész 1689-ben másolta Mikházán (1. ábra). A rendi történetírás őt kiváló szónokként („excellentissimus concionator”) és orgonistaként tartotta számon,² zenei tevékenységét megörökítő emlék mégsem volt a kezünkben mindeddig. Énekeskönyve tehát több szempontból újdonság: egyrészt betekintést ad másolója zenei műveltségébe, másrészt tanúsítja korának liturgikus gyakorlatát. A korabeli ferencesek egyszólamú liturgikus énekeit máskülönben leginkább Kájoni János (1629/1630–1687) fennmaradt kézírataiból ismerhetjük, messze nem teljeskörűen. A rendi zsoltosmahimnuszok Erdélyben énekelt dallamai például nem maradtak fenn

* A tanulmány az ELTE HTK Zenatudományi Intézetének Régi Zenetörténet Osztályán működő Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport „MTA Lendület” projektjének keretében készült.

¹ A kézirat korábbi őrzési helye és jelzete: Medgyes/Mediaș, Ferences Könyvtár, VI. 59. Restaurálás és tisztítás után a kézirat Csíksomlyóra került, ahol a ferences rendház muzeális könyvei között, Kájoni János hagyatéka mellett őrzik. — E helyen mondok köszönetet Dénesi Tamásnak, a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár igazgatójának nagylelkű és kollegiális segítségéért: ő hívta fel a figyelmemet a különleges kézíratra, és az általa készített digitális másolattal kezdődhetett el az emlék tudományos feldolgozása. Az énekeskönyv *in situ* tanulmányozásának lehetőségéért Babota Tibor plébános úrnak és Stefán Tündének tartozom köszönettel. Végül a kézirat szakszerű restaurálásáért Pál Péter restaurátornak és Bernád Rita-Magdolnának, a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár igazgatójának vagyok hálás.

² GYÖRGY József OFM, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1930, 560.

Kájoni lejegyzésében, a Róka-féle énekeskönyvben azonban megtalálhatók. Eszerint hiánypótló forrásról van szó. A jelen tanulmányban nem vállalkozunk a felbukkant énekeskönyv részletes dallam- és liturgiátörténeti elemzésére, hanem – mintegy a forrás feltárása érdekében tett első lépésként – a másoló személyéről fellelhető adatokat rendezzük. Róka Márton élete azért is érdemel figyelmet, mert zenészi munkássága – miként alább látni fogjuk – szorosan kötődik Kájoni Jánoséhoz; végső soron e mester–tanítvány viszony emléke a napvilágra került kézirat. Arra teszünk kísérletet az alábbiakban, hogy a hozzáférhető rendtörténeti források és másodlagos irodalmak segítségével kiemeljük ismeretlenségéből az énekeskönyvet szerkesztő és másoló Kájoni-tanítványt.

1. ábra. A balotti mise offertórium a Medgyesről előkerült énekeskönyvben (fol. 36v)
Róka Márton mikházi ferences orgonista névvel és a másolás évszámával (1689).

Róka Márton életútjának legfontosabb adatait (származás, beöltözés ideje, rendi szolgálatok, elhalálozás) György József erdélyi ferences rendtörténeti

monográfiájából ismerhetjük.³ A szerző a 20. század elején még tanulmányozhatott olyan kéziratot forrásokat, amelyek napjainkra megsemmisültek vagy lappanganak, így a közölt vázlatos életrajz alapvető jelentőségű.⁴ A mai kutató szemében a legfájóbb veszteség a beöltözöttek 1644-től vezetett anyakönyvének eltűnése: e kézirat értékes adatokat őrzött a testvérek családjáról és a beöltözés előtti időszakról, valamint esetenként a ferences életút további mérföldköveiről is.⁵ Véltetően ezen anyakönyv bejegyzéseire vezethetők vissza Róka Márton rendbe lépésének Györgytől ismert adatai: Székelyudvarhelyen látta meg a napvilágot 1646-ban, a ferences rendhez tizenhat évesen csatlakozott, Damokos Kázmér csíksomlyói gvárdián 1662. november 1-jén adta rá Szent Ferenc habitusát, és ezzel elkezdődött noviciátusa.⁶ A beöltözés dátumát közli a VII. kusztódiai káptalant követő három évről, *triennium*ról (1662–1665) szóló feljegyzés is.⁷ Az újoncév leteltével, minden

³ GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m.

⁴ A monográfia megírása során használt forrásokat és szakirodalmakat lásd *Uo.*, 7–8.

⁵ Boros Fortunát hivatkozik a szóban forgó anyakönyvre saját rendtörténeti munkájának forrásai között, lásd BOROS Fortunát OFM, *Az erdélyi ferencrendiek*, Cluj-Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1927, 262. (György nem említi tételen a használt irodalmaknál, lásd 4. l.) Marțian Negrea a 20. század első felében még ismerte, egy képmellékletet is közölt belőle a Kájoni Jánosra vonatkozó bejegyzésekkel, lásd Marțian NEGREA, *Un compozitor român ardelean din secolul al XVII-lea: Ioan Căianu (1629-1687)*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, [1941] (Melos – Culegere De Studii Muzicale, 2), 9. A kézirat ma jobb esetben lappang vagy az államilag zárolt ferences levéltári anyag része, rosszabb esetben papírzúzában megsemmisült a román államosítás idején.

⁶ GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m., 560; az udvarhelyi származású ferencesekről szólva az adatokat korábban említi BOROS, *Az erdélyi ferencrendiek*, 5. j. i. m., 285 (286. l.). Boros Fortunát vélhetően ugyancsak a beöltözöttek anyakönyvéből merített.

⁷ György József rendtörténeti kutatásai során összegyűjtötte és rendezte az erdélyi ferences kusztódia első káptalanjainak dokumentumait, köztük a helyezéseket és a rendi közösség személyi változásait feltüntető listák, az ún. tabulák anyagát. Munkájáról egykori rendtársa, Papp Leonárd készített magyar fordítást *Kapitulumok 1640–1750 között* címmel, lásd Kolozsvár, Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltár, I. Tartományfőnökségi iratok: 1. doboz: Kapitulum: 1640–1750. E kiadatlanul maradt gépelt összefoglalásban sikerült tanulmányozni a rendházak személyi változásait; a hivatkozásokban e dokumentum oldalszámozását használom. (E helyen köszönöm meg Szabó Xéniának, hogy kérésre digitális másolatot készített a *Kapitulumokról*.) — Szent Ferenc előírja a *Regula bullata*-ban, hogy a rend káptalanját nagyjából háromévenként pünkösöd táján hívja össze a miniszter generális, és abban az évben az egyes provinciák vagy kusztódiák is tarthatnak káptalant. „Megerősített Regula” [*Regula bullata*] = *Assisi Szent Ferenc írásai*, ford. BERHIDAI Piusz OFM, HIDÁSZ Ferenc OFM, Budapest, Magyarok Nagyszónya

valószínűség szerint 1663. november 1-jén Róka ünnepélyes fogadalmat tett,⁸ majd klerikusként,⁹ azaz papságra készülő szerzetesként vélhetően Csíksomlyón folytatta tanulmányait.

Az erdélyi ferences közösség hallatlanul nehéz helyzetben volt Róka belépése idején. Egy évvel beöltözése előtt, 1661 októberében a tatárok barbár módon betörték Csíksomlyóra, és a harcokban több testvér – köztük Somlyai Miklós gvárdián – meghalt, romba dőlt a templom, a rendház, az ingóságok nagy része pedig tűzben elhamvadt. A csapásokból felocsúdó közösség Damokos Kázmér irányításával szinte azonnal nekifogott az újjáépítésnek. A novíciusoknak és a már fogadalmas növendékeknek – így Rókának is – képességeikhez mérten biztosan részt kellett vállalniuk e sokéves munkában. Komoly hatást tehetett ekkortájt Rókára rendtársa, Kájoni János, aki sok más

Ferences Rendtartomány, 2018 (Ferences Források Magyarul, 3), 97–131, 132–144; 8,3.5 (a továbbiakban RB). Ezen szabályozás miatt a helyezéseket és a szolgálatok rendjét hároméves ciklusokban, ún. *triennium*okban volt szokás meghatározni; szükség esetén a ciklust rövidíteni lehetett, ill. köztes káptalant (*capitulum intermedium*) vagy gyűlést (*congregatio*) is tarthattak a testvérek. A *Kapitulumok*ban leírt időszakok ezzel összhangban jobbra három év hosszúságúak. Néhány triennium esetében nem maradt fenn részletes tabula, csak a kusztódia aktuális névsora az előjárók (a kusztos, a definitorok és a gvárdiánok) megjelölésével. Róka Márton beöltözésének dátumát lásd *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 8.

⁸ Az egyéves noviciátus végén tett fogadalom a kor szokása szerint örökre szólt, miként azt Szent Ferenc életszabályai is előírják. „*Meg nem erősített Regula*” [*Regula non bullata*] = *Assisi Szent Ferenc írásai*, 7. j. i. m., 97–131; 2,9–10 (továbbiakban RnB); RB 2,11–13. A noviciátust záró ideiglenes fogadalmat, vagyis az ünnepélyes fogadalomig megújítandó egyszerű fogadalmak gyakorlatát IX. Pius pápa (1846–1878) vezette be az egész Egyházra kötelező érvénnyel *Neminem latet* kezdetű körlevelével, 1857. március 19-én, vö. *Codex iuris canonici Pii X Pontificis Maximi, iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, Romae, Typis Polyglottis Vaticanis, 1918, c. 574–577 (a továbbiakban CIC 1917); BÁNK József, *A kánoni jog*, Budapest, Szent István Társulat, 1960, I, 688–689. (E helyen köszönöm meg Orosz Lóránt OFM segítségét az egyházjogi vonatkozások tisztázásában.) A központi szabályozást megelőlegezve a szécsényi rendházban már 1794-től egyszerű (ideiglenes) fogadalmat tettek a 24. életévüket még be nem töltött novíciusok, vö. NAGY András OFM, *A szécsényi rendház historia domusa I*, ford. BOROS GYÉVI Imre OFM, Budapest, Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Rendtartomány, 2006 (Fontes Historici OFM, Series D, Numerus 2), 152–153. (Kruppa Lajos OFM közlése alapján.)

⁹ A klerikus kifejezés – általános értelmétől eltérően – a ferences szóhasználatban a még tanulmányaikat végző, papi szolgálatra készülő testvéreket jelöli, nem a klérus már felszentelt tagjait.

mellett a megsemmisült orgona pótlásán és a templomi zene újjáélesztésén fáradozott. Az elkészült újabb hangszer 1664-ben fogalmazott feliratában¹⁰ Kájoni megemlíti, hogy a mikházi és a gyergyói (vagyis a szárhegyi) kolostorba ugyancsak épített pozitív orgonákat, sőt még az udvarhelyi jezsuitáknak is dolgozott. Ugyanezen szövegből tudjuk, hogy Ferenczi Miklós¹¹ és Alfalvi István¹² klerikusokat mikházi gvárdiánsága idején (1663?)¹³ orgonálni tanította. A szövegben Kájoni zenetanári tevékenységének említése különösen lényeges, ugyanis erre alapozhatjuk, hogy Róka Márton klerikus éveiben szintén orgonista növendékei közé tartozhatott. Nem kínálkozik kézenfekvőbb

¹⁰ A Kájoni által újjáépített somlyói orgona feliratának szövegét és korábbi szakirodalmi hivatkozásait lásd MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*, Budapest–Kolozsvár, Balassi Kiadó – Polis Könyvkiadó, 1999, 193–194 (II. 106).

¹¹ Ferenczi Miklós személye rejtélyes, mivel neve nem szerepel a VII. káptalan utáni triennium (1662–1665) feljegyzéseiben, vö. *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 8. A későbbiekben egy Ferenczi Didák nevű testvér bukkan fel, aki ugyan Miklós keresztnévű volt (egyesszeírások Gyergyai Miklósként is említik), ám csak 1665. november 2-án öltözött be, tehát Kájoni nem utalhatott rá mint klerikusra 1664-ben, vö. *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 9–12; GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m., 500. A Ferenczi gyakori vezetéknev volt akkoriban, így minden bizonnyal egy másik személyről lehet szó, akiről Kájoni említésén kívül nem maradt más írásos emlék. Véltetően hamar elhagyta a ferences rendet. A beöltözöttek anyakönyve segíthetne tisztázni a kérdést.

¹² Alfalvi István neve Ferenczi Miklóshoz hasonlóan nem szerepel a VII. káptalan utáni triennium (1662–1665) feljegyzéseiben, vö. *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 8. Kájoni említésén túl nem maradt fenn róla semmi kézzelfogható adat, még a családneve sem bukkan fel a tabulákban, így kilétét teljes homály fedi. Vagy nagyon rövid ideig élt a rendi közösségben, vagy másképp nevezték a hivatalos iratokban. A beöltözöttek anyakönyve az ő esetében is alapvető adatokkal szolgálhatna.

¹³ Kájoni 1664-ben csak első mikházi gvárdiánságáról írhat, vagyis arról a kinevezésről, amelyet 1663-ban kapott, vö. *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 8; GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m., 284. E megbízás formális volt, mert akkoriban bosnyák ferencesek bitorolták a rendházat, lásd GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m., 82–88, 281; PAPP Ágnes, *A Kájoni-kódex (1634–1671)*, diplomadolgozat, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, Zenetudományi Tanszak, 1994, 48; *Codex Caioni saeculi XVI (facsimile)*, ed. by Saviana DIAMANDI, studies by Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1994 (Musicalia Danubiana 14/a), vols. 1–2., 59 (a továbbiakban CCaioni 14/a). Emiatt az orgonatanítás helyszíne sem lehetett egykönnyen Mikháza. Kájoni a „mikházi gvárdiánságom” kifejezéssel vélhetően inkább az időszakra (1663), mintsem a helyszínre utalt. Később Kájoni ténylegesen előljáró volt Mikházán 1666 és 1669 között, vö. *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 9–10. Ekkor komoly építkezés is folyt, vezetése alatt megújult a kolostor, lásd GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m., 281, 520.

magyarázat arra a kérdésre, hogy kitől tanulta Róka a zenészmesterséget, és mikor készült fel későbbi organista szolgálatára. Zenei tanulmányait fiatal, fogékony éveiben kellett elkezdenie, vagyis még klerikusként. A somlyói hangszer átadása (1664) új lendületet adhatott a zenetanulásnak. Talán ezzel indokolható, hogy Kájoni épp a csíki orgona elkészültét követő években dolgozott az *Organo-Missale* (1667) összeállításán, majd a *Sacri Conventus* (1669) című gyűjteményén, amelyet „a csíki kolostor ferences organistáinak [!] használatára és kedvéért” adott közre Lodovico Viadana és más zeneszerzők műveiből (2. ábra).¹⁴ Róka az 1660-as évek második felében klerikus évei végén tartott, és így vélhetően – esetleg rövidebb megszakításokkal – a csíki konvent lakója volt. Egyike lehet tehát azon testvéreknek, akiknek Kájoni a *Sacri Conventus*-t ajánlotta, és akiknek az *Organo-Missalét* szánta.¹⁵

Róka csíki klerikusként ismerhette a *Kájoni-kódexet* is az említett gyűjtemények mellett. Kájoni e neves kéziratán – szöveges bejegyzéseiből következően – Somlyón dolgozott („scribebat in Conventu Csikiensi”), így feltételezhetjük, hogy a *Kódex* a somlyói ferences templomhoz tartozott. A másolási munka hosszúra nyúlt, mégis 1664-ből, Róka klerikus éveinek elejéről származik Kájoni legtöbb, dátummal ellátott lejegyzése.¹⁶

¹⁴ A *Sacri Conventus* alcímének ide vonatkozó része: „...in usum, commodumque Fratrum [Organi]starum Ordinis Minorum Claustris Csikiensis...”, lásd MUCKENHAUPT, *A csíki-somlyói ferences könyvtár...*, 10. j. i. m., 199–200 (II. 110); KÁJONI János, *Sacri Conventus Diversorum Authorum, praesertim Ludovici Viadanae [...]* (Mikbáza, 1669), közr. és a bevezető tanulmányt írta PAPP Ágnes, Budapest, Dévai Szent Ferenc Kiadó Kft. – Kossuth Kiadó, 2015, 16 (a továbbiakban: SConc).

¹⁵ A Kájoni-kutatás az *Organo-Missalét* Ferenczi Miklós és Alfalvi István klerikusoknak írt gyűjteményként tartja számon, vö. KÁJONI János, *Organo Missale*, 1667, XXIII. A fentiek értelmében mindez nem valószínű, hiszen Kájoni tényleges mikházi gárdiánsága idején (1666–1669), amikor a gyűjtemény elkészült, az említett neven nem tartottak nyilván klerikust a rendben, vö. 11–12. lábjegyzet. Sokkal valószínűbb, hogy a *Sacri Conventus*-hoz hasonlóan a somlyói organistáknak – köztük Róka Mártonnak – szánta. Ugyanezen okok miatt a *Sacri Conventus* sem igen készülhetett Kájoni egykori, név szerint említett két növendékének, vö. SConc, 26.

¹⁶ A *Kájoni-kódex* másolási folyamatának idejére és helyére vonatkozó adatokat Papp Ágnesnek köszönöm. Vö. CCaioni 14a, 13. j. i. m., 97–98.

2. ábra. A Sacri Concentus (1669) Kájoni János által készített címlapja a csíksomlyói ferences orgonistának szóló ajánlással.

A *Kódex* legkésőbbi datált oldalának (1671) beírása Róka növendékeinek végére eshetett. A kézirat egyházi tételei többségében *basso continuo* szólammal ellátott, vagyis orgonakíséretes művek, sőt szóló orgonára szánt darabok is szerepelnek benne.¹⁷ Róka e tételeknek legalább egy részét maga is játszhatta.

Róka Mártont a X. káptalant követő trienniumról (1669–1672) szóló feljegyzések említik utoljára klerikusként. Az 1672. május 24-én tartott XI. káptalan tabulájában, vagyis a testvérek helyezéseit feltüntető listában már

¹⁷ A *Kájoni-kódex* zenei műfajait lásd a kézirat tudományos közreadásában: *Codex Caioni saeculi XVI (transcriptiones)*, ed. by Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1994 (*Musicalia Danubiana*, 14/b), vols. 1–2, 787–814 (a továbbiakban: CCaioni 14b).

apként szerepel a csíksomlyói konvent tagjai között.¹⁸ A kánoni szabályok szerint – hacsak azok alól felmentést nem kapott – legkorábban 21 évesen (1667-ben) szentelheték szubdiákonussá, 22 évesen (1668-ban) diákonussá, 24 évesen (1670-ben) áldozópappá.¹⁹ Ez utóbbi legkésőbb 1672 tavaszán megtörtént.²⁰ A noviciátus végi fogadalomtétel (1663) és a papszentelés (1670–1672) között tehát Róka legalább hét, legfeljebb kilenc évet töltött Csíksomlyón tanulmányait végezve és a szentelésekre készülve. Kájoni életében ez az időszak mindössze hat évre nyúlt: ő 1649. szeptember 17-én tette le fogadalmát, és 1655. szeptember 5-én szentelték pappá.²¹

A csíksomlyói rendház pátereként, lelkipásztori szolgálata mellett Róka a könyvkötőműhelyben is dolgozott. Fennmaradt egy gyóntatók részére írt kézikönyv, Martin de Azpilcueta *Enchiridionja*, amelyet 1673-ban kötött be.²² Munkáját rövid, latin nyelvű bejegyzésben örököltette meg az előzéklapon, a fentiekkel összhangban apként nevezve meg magát: „Compengit hoc Navarru[m] Pater Martinus Roka 1673”. Róka már klerikus korában elsajátíthatta a könyvkötés mesterségét, hiszen a rendi közösségbe lépve egy felszerelt és

¹⁸ *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 12.

¹⁹ Vö. CIC 1917, c. 975; BÁNK, *A kánoni jog*, 8. j. i. m., I, 478.

²⁰ A nagyobb rendek kiszolgáltatásának hagyományos időpontja a kántorböjtök szombatjai, a feketevasárnap előtti szombat, illetve nagyszombat, vö. CIC 1917, c. 1006; BÁNK, *A kánoni jog*, 8. j. i. m., I, 504. A káptalan évében, 1672-ben a tavaszi kántorböjt (hamvazószerda utáni) szombatja március 5-re, a feketevasárnap előtti szombat március 26-ra, nagyszombat pedig április 9-re esett. Pünkösöd napja május 29. volt, a káptalant pedig öt nappal előtte, május 24-én tartották.

²¹ GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m., 519; PAPP, *A Kájoni-kódex...*, 13. j. i. m., 43–44; CCAioni 14a, 13. j. i. m., 57–58.

²² Martinus AZPILCUETA, *Enchiridion, sive Manuale confessariorum et poenitentium*, Venetiis, Apud Domenicum da Farris, 1592 [Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, Ltsz. 894]. A kötet Forró Mihály gyűjteményéből („Ex libris Michaelis Forro”) került a csíki konventbe, a részletes leírást lásd MUCKENHAUPT Erzsébet, „A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely (I.)” = *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, Piliscsaba–Budapest, PPKÉ Bölcsészettudományi Kar – METEM, 2005, II, 521–538: 526; *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. Kiállítási katalógus*, szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2007, 51–52 (V-2); említi ROZSONDAI Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészeti könyvekig*, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó, 2019, 323.

már jól működő manufaktúrával találkozott. A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely legkorábbi ismert kötése a 17. század közepéről valók.²³ Egy másik csíki könyvben olvasóként találkozunk Róka nevével: Kájoni Velencében nyomtatott *Bibliáját* 1671-ben ajándékozta a csíki konventnek, 1673-ban pedig Márton atya forgatta.²⁴

Róka bizonyára Somlyón maradt 1675-ig, ezután 1678-ig nem ismert a dispoziciója.²⁵ Ez utóbbi kifejezetten sajnálatos, mert emiatt nem tudjuk, vajon Róka segíthette-e Kájont a csíki nyomdában 1676 környékén korszakos jelentőségű népénekeskönyve, a *Cantionale catholicum*²⁶ összeállításakor vagy az elkészült szedés korrektúrázásánál. A XIII. káptalan után (1678–1681) Róka Mikházán teljesített lelkipásztori szolgálatot.²⁷ A XIV. káptalan utáni időszakból (1681–1684) ugyancsak nem maradt fenn dispoziciója; előjárói feladatot ekkor biztosan nem kapott egyik rendházban sem,²⁸ egy korabeli levélben azonban a

²³ Marcus Bandinus moldvai érsek antifonále kódexének kötését, a csíki könyvkötő műhely legkorábbi emlékét lásd *A csíksomlyói ferences nyomda...*, 22. j. i. m., 51 (V-1). A közelmúltban sikerült egy, az antifonáléval egykorú csíki ferences kötést azonosítani a hozzá tartozó zsoltároskönyvön, lásd *Psalterium Strigoniense*, Venetiis, Petrus Liechtenstein, 1523 [Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, 52165]. A könyvkötő műhely korai történetéről lásd még MUCKENHAUPT, „*A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely...*”, 22. j. i. m.

²⁴ *Biblia cum concordantiis Veteris et Novi Testamenti et sacrorum canonum...*, Venetiis, Lucantonio Giunta, 1519 [Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, Ltsz. 2231]. A könyvtörténeti részleteket lásd MUCKENHAUPT Erzsébet, *Bibliák a Székelyföldön (XIV–XVII. század). Kiállítás a Csíki Székely Múzeumban*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2000, 21 (nr. 6). Róka Márton bejegyzése az előtábla előzéktükrén: „In Simplicem Usum P[at]ris F[rat]ris Martini Roka, Concessa sunt haec Biblia 1673”. Kájoni bejegyzése a kötet végén, az egyik színopszis-táblázat alatt olvasható: „Pater Fr. Joannes Kajoni Ordinis Minorum Strictioris Obs[ervanti]ae Organista, et organifaber ac p[ro]t[unc]. Guardianus Residentiae Szarhegyiensis. 1671. Pro Claustro Csikiensi.” (Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm a bejegyzésekről készített fotót.)

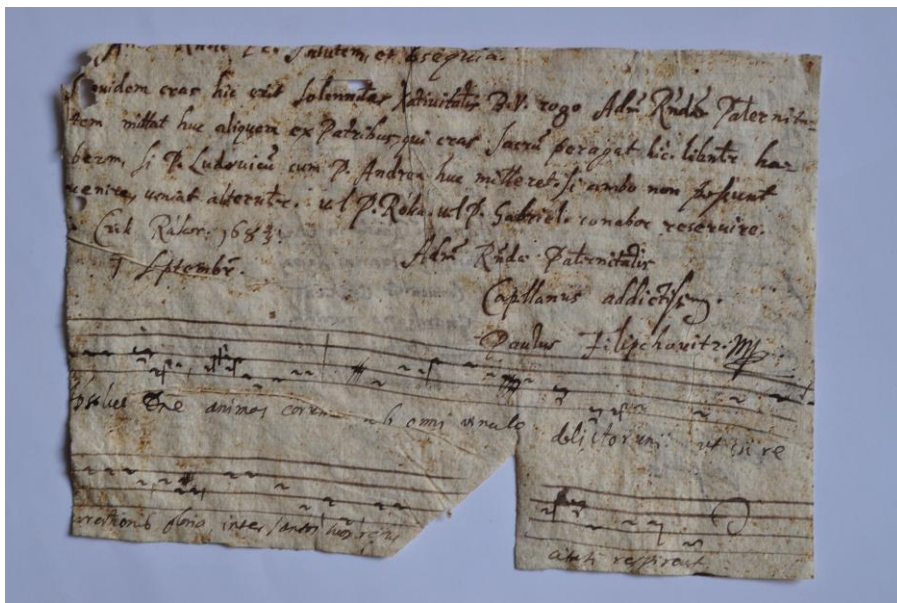
²⁵ *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 13. Csak az előjárókat említik az egyes rendházaknál név szerint, a többi testvér egy közös listában szerepel.

²⁶ *Cantionale Catholicum. Régi és új, deák és magyar áitatos egyházi énekek*, szerk. Kájoni János, A Csíki Klastromban, Kassai András által, 1676. Példányait lásd Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 1188 (2 pld.). Leírása: MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár...*, 10. j. i. m., 125 (I.51); szövegkiadása: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum*; Petrás Incze János: *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Budapest, Szent István Társulat, 1979.

²⁷ *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 14.

²⁸ *Uo.*, 15.

csíksomlyói rendház páterei között bukkan fel a neve. A csíkrákosi káplán, Filipchovitz Pál 1683. szeptember 7-én levelet írt Kájoninak, az akkori csíksomlyói gvárdiánnak, hogy küldjön két ferences papot a falu másnapi Kisboldogasszony-búcsújára szentséget kiszolgáltatni („sacrum peragere”), vagyis gyóntatni és áldoztatni (3. ábra).

3. ábra. Filipchovitz Pál csíkrákosi káplán 1683. szeptember 7-én Kájoni János csíki gvárdiánnak írt levele Róka Márton és Kassai András említésével.

Filipchovitz név szerint előbb P. [Oláhfalvi] Lajost és P. [Kassai] Andrást említi, őket szeretné leginkább; arra az esetre pedig, ha nem tudnának menni, P. Róka [Mártont] vagy P. [Rákosi] Gábort kéri.²⁹ Eszerint Róka 1683-ban

²⁹ „Libenter haberem, si P. Ludovicum cum P. Andrea huc mitteret. Si ambo non possunt venire, veniat alteruter, vel P. Róka, vel P. Gabriel.” A ferencesek családnéveit lásd *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 14. Más rendtörténeti adalékot is rejt a levél. Kassai András eredetileg Kájoni világi nyomdásza volt (talán Kassáról?), ő szedte ki 1676-ban a *Cantionale catholicumot*. Előbb lutheránus hitvallását elhagyva katolizált, majd 1679-ben belépett a ferences rendbe. Szentelési időpontja bizonytalan. Papként a XV. káptalan utáni tabula említi először (vö. *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 16; GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m., 525), ám a szóban forgó levél tanúsága alapján már egy évvel korábban, 1683-

Somlyón lakott; vélhetően a XIV. káptalan után helyezték oda Mikházáról, azaz már 1681-től ott szolgált. A XV. káptalan megerősítette ezt a dispoziációt az 1684 és 1687 közti időszakra.³⁰ Mindez azért fontos, mert ekképp Róka és Kájoni 1681 és 1686 között, mintegy öt éven át ugyanazon konvent lakói voltak. Kájoni ezalatt előbb gvárdiánként (1681–1684), majd vikáriusként (1684–1686) szolgált Csíksomlyón. Róka harmincas éveinek második felében járt már, tehát Kájoni bizalommal támaszkodhatott rá a rendház életének szervezésében, különösen a zenei szolgálatok terén lehetett segítségére. Ezen évek mozgalmasan teltek a csíki konventben: Kájoni vélhetően a tanításhoz való segédanyagnak egy graduálét másolt (1681),³¹ újabb nyomtatott kottás *Calendarium*ot szerkesztett rendtársainak (1683),³² a könyvtár állományát revidálta (1681, 1683),³³ befejezte rendtörténeti munkáját, a *Fekete könyvet*

ban felszenteléshez kötött szolgálatot végzett. – A Kájoninak írt levél nem mindennapi módon maradt fenn: miután eredeti szerepét betöltötte, előbb Kájoni használta temetési énekekhez zenei jegyzetpapír gyanánt, majd a csíki konvent könyvkötő műhelyébe került azon papírhulladékok közé, amelyekből a mesterek könyvtáblákat ragasztottak össze, és ténylegesen erre a sorsra jutott. Csak napjainkban került elő egy teológiai szakkönyv Csíksomlyón készített kötéstáblájának szétáztatása során. Az egykori hordozókönyvet lásd Joannis Bucellensis SJ, *Asceticarum considerationum, Tomus secundus, Creatura peccans*, Viennae, In Officina Typographica Matthaei Cosmerovii, 1667 [Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, Ltsz. 1313]. A kötés makulaturájából származó restaurált levelet ugyanezen jelzet alatt találjuk. Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a kutatása során előkerült értékes töredékre. A hordozót lásd még *A csíksomlyói ferences nyomda...*, 22. j. i. m., 53 (V-4); MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely Kájoni János korában*, Székelyföld 24(2020), 72–90: 77; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely második korszaka = Musis patriis... Tanulmányok Teleki Sámuel halálának 200. évfordulójára*. Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2024, 154–198:166 (nr. 6), 187.

³⁰ *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 16.

³¹ A *Kájoni-graduálét* lásd Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, K 786. A kézirat másolásának és használatának részleteiről lásd SZOLIVA Gábor OFM, *Ki írta a Kájoni-graduále gregorián hangjegyeit? Egy zenei paleográfiai vizsgálat tanulságai*, Acta Pintériana 6(2020), 35–46: 38, vö. FORRAI Magdolna, *Egy ismeretlen Kájoni-kézirat*, Magyar Könyvszemle, 88(1972), 91–93.

³² A szóban forgó nyomtatvány a mű második kiadása. Csak egy lappangó példányának xeroxmásolata ismert a budapesti Országos Széchényi Könyvtárból, lásd *Calendarium, in quo dies sanctorum Breviarii Romani, Ordinis Minorum, Regni Hungariae, ac ad libitum, suis locis inserti continentur...*, ed. Fr. Joannes Kaioni, In Conventu Csikiensi, 1683 [OSzK, RMK II. 1517/a].

³³ Ekkor kerültek a csíki könyvekbe a jól ismert konventbejegyzések: „Conventus Csikiensis 1681” és „Conventus Csikiensis 1683”.

(1684).³⁴ Erre az időszakra esett a rendház és a templom ünnepélyes újszentelése is (1682), amelyet Vito Piluzzi da Vignanello moldvai apostoli vikárius végzett, és amely bizonyára komoly feladatot rótt a közösségre az ének és a billentyűs muzsika terén egyaránt. A liturgikus zenei szolgálat e kiemelt eseményei során Róka sokat tanulhatott Kájontól: közelről láthatta, ahogy mestere a csíki kegytemplom zenei életét irányítja, együttműködhetett vele orgonistaként, és tanácsaira hallgatva akár tovább tökéletesíthette hangszeres tudását.

A mindennapi zenei együttműködés lehetősége az 1686. január 29-én Csíksomlyón tartott gyűlés („congregatio”) után megszakadt: Kájont Szárhegyre helyezték, Róka pedig nem kapott újabb dispoziíciót.³⁵ Kájoni egy bő évvel később, 1687. április 25-én befejezte földi pályafutását. Nem ismert Róka szolgálati helye a XVI. káptalan utáni időszak feljegyzéseiből (1687–1690),³⁶ de vélhetően az új tabulával már Mikházára került, hiszen 1689 októberében ott másolta – Kájoni mintáit követve – kottás énekeskönyvét. A kézirat tanúsága szerint a konvent orgonistájaként szolgált ekkortájt: „1689. Labore Fratrís Patrís Martíní Roka Pro tunc Organista in Convent[u] Mikhazie[nsi]”.³⁷ A XVII. káptalant követően Rókát Szárhegyen találjuk (1690–1693),³⁸ majd ismét olyan évek következtek, amelyek szolgálati helye ismeretlen (1693–1698).³⁹ Az 1698. január 27-én tartott köztes káptalan („capitulum intermedium”) után a mikházi konvent névsorában látjuk, de nem szerepel neve mellett semmilyen megbízatás, sem szónoki („conc.”), sem gyóntatói („conf.”), sem orgonista.⁴⁰ Talán teológiai képzettsége elmaradt attól, ami az akkortájt Mikházán működő filozófiai stúdiumházban elvárt volt? Vagy egészsége rendült meg, és ezért kímélni akarták? Nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a XX. káptalan

³⁴ A Fekete könyv átírását lásd *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuszódia története. Kájoni János kézírata. 1684, közr.* DOMOKOS Pál Péter, ford. MADAS Edit, SZOVÁK Kornél, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 31); leírását közli MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár...*, 10. j. i. m., 103–105 (I. 11).

³⁵ *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 17. Kájoni előbb lekipásztori beosztásban került Szárhegyre, csak a XVI. káptalant követően, 1687. április 15-től gvárdián ugyanott.

³⁶ *Uo.*, 18.

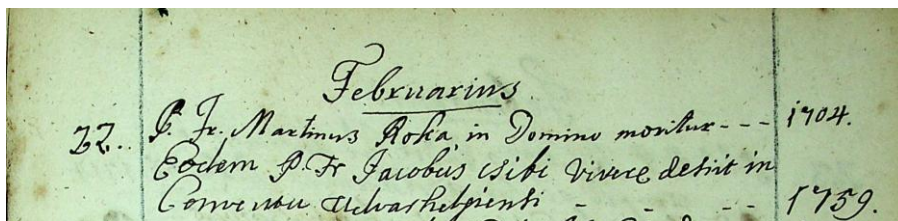
³⁷ Lásd a kéziratban (fol. 36v) és az 1. ábrán.

³⁸ *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 19.

³⁹ *Uo.*, 20–21.

⁴⁰ *Uo.*, 22.

utáni időszakban (1699–1702) sem bízták meg előljárói szolgálattal,⁴¹ ahogy a korábbi években sem. Élete első ilyesféle feladatát a XXI. káptalan után kapta: az 1702. május 11-i tabulával a csíki rendház vikáriusává, azaz gvárdiánhelyettesévé nevezték ki.⁴² Gyenge egészségi állapotára utalhat, hogy a triennium letelte előtt, az 1704. február 4-én tartott gyűlés („congregatio”) után sajátos feladat nélkül visszahelyezték Mikházára, vagyis meg kellett szakítania vikáriusi szolgálatát.⁴³ György József adata szerint Somlyóról Mikházára ment, Szováta mellett halt meg „szélhűtésben” 1704. február 22-én; Mikházán temették.⁴⁴ Halála napját és temetésének helyszínét megerősíti az erdélyi ferencesek 1646-tól kézírással vezetett (4. ábra), majd 1925-ben nyomtatásban megjelent nekrológiuma is.⁴⁵

4. ábra. Róka Márton halálának bejegyzése az 1646-tól vezetett kézírásos erdélyi nekrológiumban.

Róka Márton ferences életútjának fentebb vázolt helyszíneit szemlélteti az 1. táblázat.

⁴¹ Uo., 23.

⁴² Uo., 25.

⁴³ Uo., 27.

⁴⁴ GYÖRGY, *A ferencrendiek...* 2. j. i. m., 560; *Kapitulumok*, 7. j. i. m., 26.

⁴⁵ A kéziratot lásd: „Februarius 22. P. Fr. Martinus Roka, in Domino moritur -- 1704”, *Liber Defunctorum RR. Patrum et Fratrum Provinciae Transylvaniae S. Regis Stephani Ordinis Minorum S. P. N. Francisci Reformatorem ab Anno 1646*, Kolozsvár, Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltár, I. Tartományfőnöki iratok: I. Kötetes iratanyag: 1. Nekrológium (1646–1904). Ugyanez a nyomtatott nekrológiumban: „22. Februarii. P. Martinus Róka, quiescit in Mikháza a. 1704.”, *Nomina Confratrum in Domino Defunctorum Provinciae S. Stephani Regis in Transylvania*, Claudiopolis, Typis S. Bonaventurae, 1925, 105. (Szabó Xéniának köszönetem, hogy rendelkezésemre bocsátotta a két nekrológium Róka Mártonra vonatkozó oldalainak másolatát.)

<i>Dátum / időszak</i>	<i>Dispozíció</i>	<i>Szolgálatok, fontosabb események</i>	<i>Káptalan / köztes káptalan / gyűlés időpontja (helyszíne)</i>
1662. nov. 1.	Csiksomlyó	beöltözés → novícius	VII. 1662. jún. 13.
1663. nov. 1. (?)	Csiksomlyó (?)	fogadalom → klerikus	
1665–1667	Csiksomlyó (?)	klerikus	VIII. 1665. jún. 15.
1667–1669	Csiksomlyó (?)	klerikus	IX. 1667. dec. 16. (Csiksomlyó)
1669–1672	Csiksomlyó (?)	klerikus, papszentelés	X. 1669. máj. 13. (Csiksomlyó)
1672–1675	Csiksomlyó (?)	pap, könyvkötő	XI. 1672. máj. 24. (Csiksomlyó)
1675–1678	?	pap	XII. 1675. aug. 27.
1678–1681	Mikháza	pap	XIII. 1678. máj. 23. (Mikháza)
1681–1684	Csiksomlyó (?)	pap	XIV. 1681.
1684–1687	Csiksomlyó	pap	XV. 1684. máj. 15; <i>Congr.</i> : 1686. jan. 29. (Csiksomlyó)
1687–1690	Mikháza (?)	pap, orgonista; az ék. másolása	XVI. 1687. ápr. 15. (Csiksomlyó)
1690–1693	Szárhegy	pap	XVII. 1690. márc. 14.
1693–1696	?	pap	XVIII. 1693. márc. 10. (Csiksomlyó)
1696–1698	?	pap	XIX. 1696. máj. 17. (Mikháza)
1698–1699	Mikháza	pap	<i>Capitulum intermedium</i> : 1698. jan. 27.
1699–1702	?	pap	XX. 1699. máj. 22. (Mikháza)
1702–1704	Csiksomlyó	vikárius, pap	XXI. 1702. máj. 11. (Mikháza)
1704. febr. 4–22.	Mikháza	pap	<i>Congregatio</i> : 1704. febr. 4. (Csiksomlyó)

1. táblázat. Róka Márton dispozíciói az erdélyi ferences kuztódiaiban (1662–1704)

A György József kutatásaiból megismerhető korai erdélyi tabulák és a fennmaradt történeti dokumentumok segítségével aránylag részletgazdagon sikerült rekonstruálni Róka Márton ferences egyházzeneész életrajzát. Zenei műveltségének forrása is kirajzolódott: rendbe lépésétől fogva minden bizonnyal Kájoni János volt mestere. Tőle szerezte énekes, hangszeres és zeneelméleti tudását egyaránt, és éveken át egy rendházban szolgált vele. Róka a „közvetlen tanítványi kör” tagjaként egyike lehet azoknak a ferences testvéreknek, akiknek Kájoni zenei gyűjteményeit ajánlotta. Mestere halála után mikházi organistaként összeállított énekeskönyve – mely immáron újra a kezünkben lehet – becses zenei emlék, amely részletes dallamtörténeti, liturgikus és zenei paleográfiai elemzésre vár. E vizsgálatok minden bizonnyal megerősítik majd azt az előzetesen is megfogalmazható állításunkat, hogy a megjelenésében és kottatírásában egyaránt Kájont idéző kézirat végső soron a neves erdélyi ferences polihisztor szellemi örökségéhez tartozik. Róka Márton a mesterétől tanultakat nagy gondossággal örökítette meg benne, így ezáltal is méltó tanítványnak bizonyult.

Színpadra állított anyanyelvű katekézis a Csíksomlyó-iskolában, a 18. században

A Theatrum Sacrum fő jellemzői Csíksomlyón

A ferences lelkiségtörténetről szólva azt vizsgáljuk, hogy a magyar nyelvű szakrális diákszínjátszás fellelőjében, az obszerváns ferencesek által vezetett Csíksomlyón hogyan jelenítettek meg színpadon katolikus teológiai igazságokat.

Fennmaradt drámaszövegeink szerint 1721 és 1785 között a csíksomlyói ferences gimnáziumban majdnem minden esztendő nagypéntekén és néhány esetben más ünnepen, pl. pünkösöd szombatján, úrnapiján és Nagyboldogasszony ünnepén, a ferencrendi tanárok által írt magyar nyelvű, elsőprő többségében versbe szedett misztériumjátékot mutattak be a környékből származó székely növendékek. A nyugati, latin rítusú európai térség legkeletebbi részén és a leghosszabb ideig Csíksomlyón virágzott a középkori gyökerű, klasszikus misztériumjátás. Összesen 104 iskoladrámáról van tudomásunk az ősi Mária-kegyhelyről.¹ A háromszintű színpadon (menny, föld, pokol) egy-egy előadásban 70–100, sőt 130 gimnazista diák lépett színpadra. Az előadások szövegei a *Liber exhibens Actiones parascevas* [...] című,

¹ Pintér Márta Zsuzsanna kutatását közli: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, szerk. VARGA Imre, s. a. r. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, Budapest, Argumentum, 1992, 44–77, nr. 10–89f; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Budapest, Argumentum, 1993, 114–127, nr. 6–103.

² *Liber exhibens Actiones parascevas ab anno 1730 usque ad Annum 1774 diem aprilis 27. Libellus, Scholarum Csik Somlyviensium, nihilominus Mediam Syntaxeos, ac Grammatices signanter, specialiter concernens; et continens Repraesentationem, Enucleationem Mysteriorum Passionis Dominicae, seu Actiones Tragico-Parascevas, Devoto Populo ad aedificationem quoti Annis exhiberi solitas, in usum faciliorem Moderatorum sedulo congestas. Confectus 1774.* (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára [CSFKK], Csíksomlyó, A VI 7/5275). Drámáit közzétette: *Ferences iskoladrámák I.: Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Argumentum–Akadémiai, 2009

1774-ben helyben összeállított kéziratok gyűjteményben, továbbá az *Actiones Comicae*³ (1776–1780) és az *Actiones Tragicæ*⁴ (1776–1780) kéziratgyűjteményben és más, köteteken kívüli kéziratokon maradtak fenn.

A csíksomlyói misztériumdrámák lényegében az egész üdvösségtörténetet, kiemelve annak legfőbb problémáját, a bűnbeesés-megváltás kérdéskörét vitték színre. A ferences passiómisztikának köszönhetően Jézus Krisztus

(Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/1); *Ferences iskoladrámák II.: Csíksomlyói passiójátékok 1740–1750*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÓVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/2); *Ferences iskoladrámák III.: Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÓVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/3); *Ferences iskoladrámák IV.: Csíksomlyói passiójátékok 1763–1774*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÓVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, [2022] (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/4).

³ Hét dráma szövegét tartalmazza: *Actiones Comicae In Vitia invectivae ac ex adverso Ad Heroicos Virtutum actus, exstimulantes Opera* [...], Csíksomlyó, 1776–1780. (CSFKK A VI 8/5276.) A kötet drámáit legutóbb közzétette: *Ferences iskoladrámák V. A csíksomlyói Actiones Comicae, Actiones Tragicæ kötetek színjátékai (1773–1780)*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILIÁN István, KÓVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2023 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/5), 51–486.

⁴ Hat dráma szövegét őrizte meg: *Actiones Tragicæ Sanctissimam Domini et Redemptoris Nostri Passionem ac Mortem, Aliaque Sacrae et Evangelicae Historiae mysteria Lamentabiles Casus in Ea signatos, Divinaeque Justitiae ac Misericordiae Exempla piae Christi Fidelium meditationi et compunctioni scenice proponentes*, Csíksomlyó, 1776–1780. (CSFKK A VI 6/5274.) Közzétette: *Ferences iskoladrámák V., 3. j. i. m.*, 487–936. Az *Actiones Comicae* és az *Actiones Tragicæ* kötet drámáiról szóló áttekintő elemzés: CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, *Az Actiones Tragicæ és az Actiones Comicae kötet drámái: a csíksomlyói színjátszás utolsó szakasza = A szövegtől a színikéig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, II, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2016 (Régi Magyar Színház, 6), 440–443. A csíksomlyói kritikai drámaszöveg-kiadást teljessé tette: *Ferences iskoladrámák VI. Csíksomlyói magyar és latin–magyar nyelvű drámák, töredékek a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, MEDGYESY S. Norbert, KÓVÁRI Réka (zene), BENEI Bernadett (latin szöveg), JUSZTIN Péter (latin szöveg), RÉDEY-KERESZTÉNY János (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2025 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/6).

szenvedéstörténetét domborították ki a leginkább. Az előadásoknak kettős célja volt: pasztorális és kateketikai. Elsődleges pasztorális célként felkeltették a szereplők és a nézők bűnbánattartását és vezeklését. Ezt segítette, hogy a Krisztus szenvedésén rendszeresen elmélkedők számára XIII. Benedek pápa a *Paternae Sedis* bullájában 1725-ben búcsú kiváltságot adott.⁵ Ezzel összefüggésben az előadások a tizenéves színjátszó diákok szellemi épülését, bibliai és teológiai ismereteik elmélyítését, a kegyhelyen – pünkösöd mellett éppen a misztériumjáték-előadások kedvéért – nagypéntekenként is több ezres létszámban összesereglett, az iskolakötelezettség bevezetése (1777, 1806, 1868) előtt döntő többségében írástudatlan⁶ hallgatóság tanítását és lelki nevelését szolgálták. A csíksomlyói ferences drámaírók – a barokk korban közkedvelt – exemplum adta lehetőségeket is a hittételek tanítására, közérthető szemléltetésére használták fel.

Jézus Krisztus szenvedéstörténetét Csíksomlyón a négy evangélium passiójának (Mt 26,36–27,66; Mk 14,32–15,47; Lk 22,39–23,56; Jn 18,1–19,42) összeolvasása alapján vitték színre. A passió nagycsütörtöki és nagypénteki eseményei mellett összesen 53 misztérium-eseményt és jézusi példabeszédet, valamint a *Biblia* allegorikus értelmezéseként 71 ószövetségi előképet mutatnak be.⁷ A helyi színi gyakorlat a bibliai történekekkel allegorikus moralitás-elemeket és középkori, apokrif eredetű motívumokat olvasztott egygyé. A *Biblia*-ban nem szereplő, de a katolikus tanítással megegyező jelenetek bemutatása a ferences hagyománytól nem volt idegen. Ezt támasztja alá a ferences teológiai iskola⁸ nagy alakjának, Boldog Johannes Duns Scotusnak (1274–

⁵ A penitenciatartásról és a hozzá kapcsolódó búcsú kiváltságokról bővebben: MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiélettörténeti háttere*, Piliscsaba – Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források, 5. – PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák, 1), 55–90.

⁶ MÉSZÁROS István, *Népoktatásunk 1553–1777 között*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1983, 94–129, 403–524; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.

⁷ Sorolja: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, 5. j. i. m., 355–369.

⁸ A ferences teológiai iskola is természetesen a katolikus egyház tanítását vallotta. Önálló teológiai iskoláról akkor beszélhetünk, amikor több hittudós felkészültsége azonos, nagyjából egyenlőek az elveik, módszereik, tudományos eszményeik és forrásaik. Ilyen iskola alakult ki ferences tudósokból a 13. századtól. Bővebben: SCHÜTZ Antal, *A*

1308) állítása: „multa [...] non sunt expresse in evangelio et tamen Ecclesia tenet illa esse tradita certitudinaliter.”⁹ Olyan, gyakran az évszázadok során mindenki által megismert, a nép körében már-már kanonizálttá vált eseményekről (például a Jézus és Mária búcsúzását bemutató betániai jelenet) van itt szó, amelyet az egyház hagyománya éltetett és kegyesen hihetőnek tartott. Mindezen jelenetek részeként vagy önálló szcénaként valóságos teológiai oktatás hangzott el verses formában az egyes szereplők ajkáról a Szentháromságról és azon belül a Filioque-kérdésről, a világ teremtéséről, az angyalokról és a bukott angyalokról (ördögökről), a világban lévő rossz (hét főbűn) eredetéről, az ember bűnbeeséséről, Szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról, szüzességéről és mennybevételéről, az egyszülött Jézus Krisztus megtestesüléséről (vö. égi pör-jelenetek: *Consilium Coeleste super Unigenitum*¹⁰) és e világra születéséről, a szenvedés értelméről, az Eucharisziáról és az utolsó ítéletről.¹¹

Tanulmányunkban a Szentháromságról, a teremtésről és az ember bűnbeeséséről szóló, továbbá a mariológiához kapcsolódó színpadi katekéziseket vesszük górcső alá.

klasszikus ferences teológia, = *Szent Ferenc nyomdokain 1226–1926*, Budapest, A csonka-magyarországi ferences rendtartományok kiadása, 1926, 133–184.

⁹ *Quaestiones in 4 libros Sententiarum* I. d., 11, 1, 5. (Idézi: SCHÜTZ, *A klasszikus ferences teológia*, 8. j. i. m.)

¹⁰ A *Makula nélkül való tükkör* (1712, 69. rész, 304–308.) című lelkeségi alapmű által közvetített legtöbb középkori elemet hordozó, az Arma Christi-jelenettel egyesített égi pör-szcéna az 1733-ban (Scena 1–2., Demeter Júlia munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 601–612, a dráma 56–373. sora) és az 1769-ben (Scena 1., 3., Demeter Júlia munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák*, IV, 2. j. i. m., 371–375, 380–382, a dráma 34–132. és 278–357. sora) előadott passiójátékban olvasható. Szintén Arma Christi-jelenettel egybekötve, az 1733-as misztériumdráma hatására a minorita Bene Demeter is színpadra állította az e típusú égi pört Kanta (Háromszék vm.) gimnáziumában 1747 és 1751 között előadott passiójáték 6. jelenetként, kiadta: *Minorita iskoladrámák*, szerk., s. a. r. KILIÁN István, Budapest, Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 2), 139–148, a dráma 305–550. soraként.

¹¹ A teológiai tartalmú jeleneteket részletesen elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *Teológiai érvelések, hitoktatás és misztérium-ábrázolás a 18. századi csíksomlyói ferences színpadon* (1.), *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 23(2020)/1, 35–69; Uő., *Teológiai érvelések, hitoktatás és misztérium-ábrázolás a 18. századi csíksomlyói ferences színpadon* (2.), *Studia Theologica Transsylvaniensia*, 23(2020)/2, 231–272.

Verses tanítás a Szentháromságról, a teremtésről és a bűnbeesésről a színdarabokban

A csíksomlyói misztériumjátékoknak nemcsak a cselekménye, hanem az allegorikus (pl. Misericordia Domini, Amor Divinus, Genus Humanum) és valószínű szerepneve (pl. Theologus Catholicus Primus) is tanít és kifejezi az adott színdarab és a benne megszólaló teológiai tartalom lényegét.

Az 1722. április 3-án, nagypénteken ismeretlen ferences szerző műveként bemutatott, 12 jelenetben hiányosan fennmaradt misztériumjáték¹² egy valószínű teológiai vita, színpadi hitoktatás, amelyben 12 próféta, 8 tanácsos, 9 Doctor, és 8 Theologus Catholicus vitatkozik – a szintén beszélő szerepnevű – Deiphobussal, Theolapiusszal, Zingvilusszal (!) és 3 Acatholicussal. A 8. jelenet témája a Szentháromságról szóló katolikus tanítás, amelyben bibliai idézetek citálásával tételesen cáfolják a szereplők a – Csíksomlyó földrajzi közelségében, Székelyföld nyugati és déli szegélyén élő – szentháromság-tagadó unitárius felekezet (szerepnév: Arianus 1–3) tanítását. Doctor Primus e szavakkal nyitja a hitvitát, amelyben kifejti a Szentháromság lényegét: öröktől fogva egy isteni természetben három személy él:¹³

Első konklúziónk egyenlő szándékból / Az vala, miképpen Fiú az Atyától,
Származnék Szentlélek Atyától s Fiútól, / És hogy különböznék egyik a másiktól.

Atya a Fiútól van mindöröktől, / És hogy három személy csak egy természetől,
Hogy van különbözés ily nagy egységtől?

Származik a Személy, de nem a természet, / És természet nélkül a személy nem lehet,
Természet nem, hanem személy különböztet, / De emberi elme eztet fel nem
érhet(i).

¹² A dráma kézírata: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 885–904; Kilián István munkájaként kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 115–172; a dráma jeleneteit és bibliai forrásait röviden bemutatja: NAGY Szilvia, *Teaching Theology in a School Drama [Teológiai ismeretek egy iskolai színjátékban]*, = *Iskola és színház – School and Theatre: Az iskolai színjátszás múltja és jelene – School and theatre in the Past and Nowadays*, szerk. KEDVES Csaba, NAGY Júlia, Miskolc, Gradatio, 2002. Olvasható: <http://regi.magyar-szak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/drama2002/ea/nszilvi.htm> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 03.)

¹³ A passiójátékok szövegéből vett idézeteket e tanulmányban mai helyesírással és eredeti szöveggel közlöm. Helykímélés miatt a versszakok sorait / jellel választottam el, az új sort nagy kezdőbetű és az új stórfát leütés jelöli. A szerepnevek az idézett dráma név-alakjának megfelelően olvashatók.

Mindöröktől fogva élnek dicsőségben, / Atya és Fiú egyenlő felségben,
Az Atya, a Fiú, a Lélek mind egy természetben, / Különböznek pedig hárman
csak személyben.

Doctor Secundus így folytatja az Atyáról szóló tanítást egy, a feleségre utaló szemléletes emberi példát említve:

Senkitől pediglen ő nem teremtetett, / Soha ő senkitől nem is születetett,
Felesége nem volt, de Fiat szülhetett, / Az ég alatt minden tőle kezdetet vett.¹⁴

Az 1722-es drámaszöveg variánsa az 1725 nagypéntekén az utolsó ítéletről – ismeretlen erdélyi ferences szerző műveként – bemutatott misztériumjáték,¹⁵ melynek az égből megszólaló utolsó jelenetében (Scena ultima de coelo) maga a Pater mondja el saját maga és egyben a Szentháromság, továbbá a semmiből az Isten általi teremtés, végül az ember teremtésének lényegét:

PATER:

Ezt meg nem foghatja az emberi elme, / Háromnak hogy legyen egyenlő felsége,
S hogy három a személy, egy a természete, / Külsőképpen legyen egy cselekedete.

Mind tőle, mind tőlem származik Szent Lélek, / Kivel is egyenlő természetben élek,
Meg is lettem együtt mindörökké vélek, / S náluknál semmivel nagyobb nem lehetek.

Ily nagy dicsőségben mind a hárman élvén, / Személyünkre pedig embert is teremtvén,
Mindenféle jókkal is felékesítvén, / Hogy valaha velünk élne, része lévén.

Hogy paradicsomban őtöt helyhez tettem, / Az ártatlanságban miként öltöztettem,
Almában hogy enni fánál nem engedtem, / Legottan [Rögtön] őtőle mindjárt elvet-
tettem. [...] ¹⁶

¹⁴ 1722. Scena 8. Kilián István munkájaként kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 135–142; az idézett sorok: 458–488.

¹⁵ *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 817–819; Kilián István munkájaként *Játék az utolsó ítéletről* címmel kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 219–290. Elemzi: NAGY Szilvia, „Ha hitetlen voltál, jere már pokolra!” – kísérlet egy ferences iskoladráma recepcióesztétikai értelmezésére = (Dráma)szövegek metamorfózisa: Kontextustörténetek. – *Metamorphosis of the (Drama)texts: Stories of Relation*, I, Hagymánykezelés, imitációváltozatok – Traditions, Imitations. A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei, szerk. EGYED Emese, BARTHA Katalin Ágnes, TAR Gabriella Nóra, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011, 85–100.

¹⁶ 1725. Scena ultima de coelo, Pater szavai, Nagy Szilvia doktori értekezése nyomán Kilián István munkájaként kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 274–281; idézett sorok: 1454–1457, 1466–1481.

Az 1722-es passiójáték 8. jelenetében Doctor Tertius tovább értelmez:

Azért nézhet ki-kí Fiat az Atyában, / És hasonló képpen Atyát a Fiúban,
Szentlelket pediglen Atyában s Fiúban, / Mert élnek egyenlő, örök boldogságban.¹⁷

A Szentháromság lényegét is magában foglalja az 1736-ban minden bizonynyal¹⁸ Balázs Gergely Ráfáel (1710–1768) ferencrendi tanár tollából bemutatott passiójáték¹⁹ első jelenete, amely voltaképpen az égi pörnek nevezett megtestesülés-vita. Miután a Prologus ismertette Ádám bűnbeesését, az első jelenetben a Pater és a Spiritus Sanctus elküldi a földre „Filius seu Verbum”-ot, azaz a „Fiút, avagy az Isteni Igét”. A rendezői utasítás pontosan meghatározza, hogy miről van szó: „Hic prodeunt tres Divinae personae, et consultant de redemptione tandem resolvitur Filius mittendus, qui ultro nempe se offert pro redemptione.”²⁰ Ugyanezzel a jelenettel kezdődik az 1744 nagypéntekén előadott passiójáték is: az első jelentben, a mennyet megjelenítő legfelső színpadon Deus Pater, Verbum (azaz Christus) és Spiritus Sanctus elmondják a Szentháromság-tan, benne a Filioque-kérdés lényegét: a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik, az Atya és a Fiú pedig egylényegű egymással. Deus Pater teremtette a világot, benne az anyagi karokat. Az alábbi idézet 3–6. versszaka fejezi ki költői módon, a drámaíró ferences tanár, valószínűleg Fodor Ferenc Ambrus (1718–1754) megfogalmazásában a szentháromsági *eredésről*²¹ szóló, az ókeresztény kor óta élő tanítást:

¹⁷ Doctor Tertius szavai, 1722. Scena 8. Kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 136, idézett sorok: 489–492.

¹⁸ Csíksomlyón kevés színdarabszöveg tünteti fel szerzője nevét. FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, Budapest, 1897 (Régi Magyar Könyvtár, 3), 12–13; és a későbbi kutatások szerint a drámák írói és rendezői mindig a közép- és felső nyelvtani osztály, a syntaxisták ferencrendi tanárai voltak. Ezért írjuk tanulmányunkban minden szerző neve elé a minden bizonnyal vagy a valószínűleg megjegyzést.

¹⁹ 1736. április [valójában március] 30. nagypéntek: *Misterium passionis Domini*. Kézirata: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 1085–1106. Pintér Márta Zsuzsanna munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 751–804. A Szentháromság-jelenetet közli és elemzi: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdramák...*, 5. j. i. m., 223–226.

²⁰ 1736. Scena 1. Szerzői utasítás. Forrás: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 1086., kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 757.

²¹ Bővebben: *Biblikus Teológiai Szótár*, Xavier LÉON-DUFOUR irányításával szerk. Jean DUPLACY, Augustin GEORGE, Pierre GRELOT, Jaques GUILLET, Marc-François LA-

DEUS PATER

Én, a mindenható, felséges Úristen, / Természetemben egy, személyemben három,
Vagyok s voltam, leszek és minden időben / Csalatkozhatatlan ítélteimben.

Mert vég nélkül való az én természetem, / A mindeneget tudó elmém és értelmem,
Ki nem gondolkató nekem kegyességem, / A több jószágimmal együtt élő szeretetem.

A megfoghatatlan szentséges Háromság / Között első személy vagyok, nagy méltóság,
Éntőlem származott mindenféle jószág, / Ami tőlem nincsen: a csupa gonoszság.

Én öröktől fogva a legelsőbb jelben / Elmémmel szemlélvén saját természetem,
A Szent Fiamat eképpen nemzettem, / Ki személyen kívül mindenben egy velem.

Tudván pedig, hogy velem egy természete / Vagyon a fiúnak és egy Istensége,
És különbség nincsen, hanem csak Személybe, / Innét felindulék ő szeretetére.

Ki is a hozzá való nagy szeretetemet / Szemlélvén, viszontag ő is nagy szerelmet,
Szívem gerjeszté, szeretvén engemet, / Mely két szeretetből lelelünk Szent Lelket.²²

Az 1740 nagypéntekén – a drámakéziratban megadva – Kuna István László (1712–1754) műveként színre vitt, párhuzamos ószövetségi előkép-jeleneteket bemutató passiójáték Scena 6. Evangelica jelenete Jézus Krisztus megtesztüléséről szól. Pater Coelestis (Mennyei Atya) így foglalja össze saját lényegét, miután Szent János első levelének 5. fejezetére (vö. 1Ján 5, 1–13) hivatkozik. A szöveg előzménye az imént idézett, négy évvel későbbi passiójáték textusában alkalmazott szövegrészletnek:

PATER COELESTIS

Nem kétem, tudjátok, s sokszor hallottátok, / Szent János apostolt jól megolvastátok,
Első levelében, ha megvizsgáltátok, / Az ötödik részben ott megtaláltátok.

Hogy ott bizonyosan a Szentháromságnak, / Eleven formája erős bizonyoságnak,
Helye feltétetik s minden igazságnak, / Hogy legyen helye mennyekben háromságnak?

Én vagyok azért hát, Szentséges Háromság, / Kik között első Személy s mennyei Uraság,
Én tőlem származik mindenféle jószág, / Valami tőlem nincs, az mind babonáság.

CAN, a magyar kiadást szerk. SZABÓ Ferenc SJ, NAGY Ferenc SJ, Budapest, Szent István Társulat, 1974, 624–630; Dr. ELŐD István, *Katolikus dogmatika*, Budapest, Szent István Társulat, 1983², 249–288: 268–273.

²² 1744. Scena 1. Deus Pater szavai. Forrás: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 777–778; Medgyesy S. Norbert munkájaként kiadta: *Ferences iskoladrámák*, II, 2. j. i. m., 371, a dráma 1–24. sora.

Mi közöttünk hárman nincs semmi különbség, / Tulajdonunk nekünk az isteni Felség,
Mindöröktől fogva ezzel az egység, / Hanem csak személyben láttatik különbség.²³

Figyelemre méltó az 1736-os dráma szerzőjének, Balázs Gergely Ráfáelnek, továbbá az 1744-es passiójáték írójának, Fodor Ferenc Ambrusnak a teológiai pontossága: az imént elemzett jelenetben, amely az égben játszódik Krisztus földre szállása előtt, Jézust *Verbum*nak, azaz Igének nevezi. A Verbum nem más, mint a Szentháromságban minden idők előtt, az Atyától született második isteni személy, akire a János-evangélium Prologusa utal: „Kezdetben vala az Ige...” (Jn 1,1–5); és az éjféli mise introitusa énekel: „Az Úr mondá nékem: Én Fiam vagy Te, én ma születlek Téged!” (Dominus dixit ad me: Ps 2,7).²⁴ A már megtestesült, földre szállt Isten-ember Krisztust felléptető jelenetekben viszont *Christus* szerepnév olvasható, jelezvén, a darab ezen része már a megtestesülés (angyali üdvözlés: Lk 1,26–38) és a földi születés (karácsony: Mt 1,18–25; Lk 2,1–20) utáni eseményeket ábrázol.

A Szentháromság-tant mai szemmel a legérthetőbb módon az *Actio Szűz Mária mennybevétele*ről című, 5 jelenetből és 3 Interludiumból (közjátékból) álló misztériumjáték mondja el, amelyet a 18. század ismeretlen esztendejében Nagyboldogasszony ünnepén, augusztus 15-én mutattak be Csíksomlyón. Ez a színdarab – eddigi tudomásunk szerint – a magyar irodalom-, színház-, zene- és kegyességtörténet egyetlen Mária mennybevétele-misztériumjátéka. Szerzője helybéli ferences paptanár volt, aki stílusában, szófordulataiban, verselésében a nagypénteki passiójátékok jellegzetességeit alkalmazta, mint erős helybéli hagyományt.²⁵ A dráma szerzője a szerepnevekben is teológiai igaz-

²³ 1740. Scena 6. Evangelica, Pater Coelestis szavai. Forrás: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 1197; Pintér Márta Zsuzsanna sajtó alá rendezésében kiadta: *Ferences iskoladramák*, II, 2. j. i. m., 49, a dráma 476–492. sora.

²⁴ *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Budapest, Szent István Társulat, 1985, 2015¹¹, nr. 514; *Dicsőjétek az Urat: Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel, erdélyi változatokkal*, szerk. GERÉD Vilmos, GÁL Alajos, ILLYÉS István, Dr. MARTON József, Gyulafehérvár, Római Katolikus Érsekség, 1993, 2007², 2014³, nr. 25b.

²⁵ E színdarab kézírata nem az említett (vö. 2–4. lj.) forrásokban olvasható, hanem különálló füzetben maradt fenn: *Actio Szűz Mária mennybevétele*ről, Csíki Székely Múzeum Ferences Állomány, Csíkszereda, Leltári szám: 4166. Adatolja: KILIÁN, PINTÉR, VARGA, *A magyarországi katolikus tanintézmények...*, i. m., 71, nr. 82; PINTÉR, *A ferences*

ságot közvetít: mivel az Isten a földön láthatatlan, ezért a színpadon a Szentháromság személyeinek csak a *képe* látható. A darab 3. jelenete a mennyei tanácsot tárja a nézők elé, amelyben Az Atya Isten képe elmondja a Szentháromságról szóló teológiai tanítást:

AZ ATYA ISTEN KÉPE:

Én, Atya, Fiú és Szentlélek Istenség, / Kezdet nélkül való egy, örök bölcsesség,
Az én országlásom mennyei dicsőség, / Mely örökké megvolt, s nem is lesz abban vég.
Mindenható vagyok az én Szentségemben, / A mennyet és földet tartom tenyeremben,
Mérhetetlen vagyok az én felségemben, / S kifürkészhetetlen cselekedetemben.
A Fiú éntőlem, öröktől született, / A Szentlélek tőlem s a Fiútól eredett,
Egyikünk a másikon soha erőt nem vett, / Tőlünk s tőlem minden egyenlőképpen lett.

A SZENT LÉLEKNEK KÉPE:

Én, az Istenségnek szerelme és lelke, / Atyának és Fiúnak egyenlő értéke,
Mindöröktől fogva mint ennek egyike, / A vigasztalásnak örvendetes Lelke.

A FIÚ ISTENNEK KÉPE:

Bölcsességnek Lelke s mindenható Atya, / A mi rendelésünk mennyet s földet tartja,
Mindhármunknak, nekünk egy az akarata, / Titkos tanácsunkat senki sem tudhatja.²⁶

A Szentháromság személyeinek égi tanácskozása a Szűz Máriára vonatkozó hitigazságok elmondásával zárul, amelyet alább, a Máriával kapcsolatos alfejezetben mutatunk be.

A teremtés után bekövetkezett bűnbeesésre és az attól kezdve létező át-eredő bűnre, továbbá Ádám vétke és Krisztus szenvedése közötti kapcsolatra

iskolai színjátás..., 1. j. i. m., 124, Adattár nr. 78. Tartalmát részletesen ismerteti és a darabban olvasható három, didaktikus tartalmú interludium szövegét közléteszi: SZLÁVIK Ferenc, *Három közzjáték*, Erdélyi Múzeum, Új folyam VII (XXIX)1912, 1, 84–92. A világhálón olvasható: http://epa.oszk.hu/00900/00979/00203/pdf/1912_29_01_084-092.pdf (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 03.) A misztériumjátékot mai helyesírással és a Kájoni *Cantional*éból származó javasolt népekekkel kiadta: MEDGYESY S. Norbert, *Iskoladramák: Színjátékok, énekek és ünnepek a XVII–XVIII. századi magyarországi iskolakultúrából*, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, 2019, 277–304. A misztériumjáték kritikai kiadása Medgyesy S. Norbert munkájaként munkájaként olvasható: *Ferences iskoladramák*, VI, 4. j. i. m., 651–698, nr. 11.

²⁶ *Actio Szűz Mária mennybeviteléről*, 3. kimenetel, részlet.

utal az 1723-ban ismeretlen szertő műveként előadott passiójáték néhány versszaka. Krisztus így imádkozik Atyjához az Olajfák-hegyén:

Atyám, hogyha lehet, szenvedés pohara, / Távozzék éntőlem, melyet Ádám s Éva
Szerze, hogy megszégé a paradicsomban / Parancsolatodat, mely ki vala adva.²⁷

Az idézett rész utal arra, hogy ha Ádám nem követi el az ősbűnt, akkor Krisztusnak nem kellett volna szenvedni. Krisztus vérrel verejtékezik, közben maga Genus Humanum (Emberi Nem) szólal meg az Atyához könyörögve: „Mert ki teremtskor volt mindennek ura, / Most már urasága jutott nagy rabságra.”²⁸ Szavaiból a katolikus tanítás olvasható, miszerint a teremtés az egész Szentháromság közös műve volt. A nagypénteken szenvedő Krisztusé is, aki karácsonykor jött e világra, de a Szentháromságban már minden idők előtt született. Genus Humanum kéri Krisztust, hogy irtalmazzon a bűnös emberiségnek:

Légy irtalmas, kérlek, a szegény Ádámnak, / Őbenne elesett sok maradványának,
És megkeserített siralmas asszonynak, / Azután őtőlük, kik szaporodtanak.²⁹

Az idézett sorokból kitűnik az újabb hittétel: az első emberpár nemcsak a saját, hanem az egész emberiség nevében követte el az ősbűnt, amely az át-eredő bűn formájában minden embert érint. Ezek után a Peccator (Bűnös) szavaiban az 50., bűnbánati zsoltár (*Miserere*) versbe szedett parafrázisa szólal meg *Könyörülj énrajtam, szerelmes Istenem...*³⁰ kezdősorral. A Peccator őszinte

²⁷ 1723. Statio 8. Christus szavai. Forrása: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 706. A darab népszerűsítő formában, Nemes Katalin sajtó alá rendezésében megjelent: „*Nap, Hold és csillagok, velem szokogjatok!*”: *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, a drámák latin nyelvű részeit és a rendezői utasításokat ford. KILIÁN István, Budapest, Argumentum, 2003, 7–44; az idézett versszak a 31. oldalon olvasható. Kritikai kiadás Kilián István munkájaként: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 173–218; az idézett strófa a 197. oldalon található a dráma 635–638. soraként.

²⁸ 1723. Statio 8. Genus Humanum szavai. Forrás: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 706; kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 198, a dráma 649–650. sora.

²⁹ 1723. Statio 8. Genus Humanum szavai. Forrás: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 706; kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, i. m., 198, a szindarab 663–664. sora.

³⁰ 1723. Statio 8. Peccator szavai. Kézirata: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 707; kiadta: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 199–200, a dráma 675–718. sora.

vallomására Krisztus felel: magára veszi a világ bűneit, szenved, mert a bűnös megtérését akarja, és nem a halálát. Krisztus monológia az irgalmasság tanításának példája, amely intés volt a színjátszóknak és hallgatóiknak egyaránt.

A Szentháromság-tan és Jézus Krisztus megtestesülése kapcsán is számot kell vetni a 13. század vége óta létező ferences teológiai iskola hatásával. Az a tanítás, hogy a Fiú megtestesülését az Atya és a Szentlélek dönti el, Joannes Duns Scotus műveiben tűnik fel főként. A ferences iskola legmeghatározóbb alakja, Szent Bonaventura (1221–1275) a Szentháromságban az Atyát tekinti a Szentháromság kútfejének, és az Atyának a magaközlő elsőségéből származtatja a Fiút, a Szentlelket és ennek nyomán az egész teremtést. Az Atya hozza elő a Fiút, a Fiúban a Szentlelket, ezért az Atya a Fiú által a Szentlélekkel a teremtésnek is elve. Ha ez előtt elő nem hozná őket öröktől, nem tudna általuk létrehozni, teremteni az időben.³¹ Nem véletlen tehát, hogy az említett csíksomlyói misztériumjáték-szövegek (1723, 1725, 1736, 1740, 1744) összekapcsolják a Szentháromság-tant és a teremtést. Az 1766 nagypéntekén – valószínűleg Halles Lőrinc Kristóf (1735–1810) tollából – bemutatott passiójáték 6. jelenetében, egy Ádám-siralom és égi pör nyitányaként is megjelennek a Szentháromság személyei, de önmaguk lényegéről nem tanítanak.³²

A bűn és a rossz eredete a világban: az angyalok lázadása és az ördögök szerezeltetése

A csíksomlyói misztériumjátékokban a Luciper (Lucifer) által vezetett ördögök – Acheron, Amamaon, Belzebub, Daemon, Diabolus, Drumo, Pluto, Satanas, Tentator – a leggyakrabban az Ádámmal (allegorikusan Androphusszal, más névalakban Antrophusszal), amellet Júdással és más megkísértett emberekkel kapcsolatos jelenetekben léptek színre. A háromszintű színpad legalsó részéből szintén a Diabolusok kísértik Mária Magdolnát különböző érzékek és a barokk stílusra erősen jellemző allegóriák képében.³³ A

³¹ SCHÜTZ, *A klasszikus ferences teológia*, 8. j. i. m., 160–161.

³² Demeter Júlia munkájaként kiadta: *Ferences iskoladramák*, IV, 2. j. i. m., 248–254, a dráma 796–962. sora.

³³ Részletesen az 1765. évi nagypénteki passiójáték teljes II. felvonása (négy szcena keretében) mutatja be Mária Magdolna megkísértése és megtérése történetét – minden bizonnyal – Madár János József (1734–1806) tollából. Pintér Márta Zsuzsanna gondozásában olvasható: *Ferences iskoladramák*, IV, 2. j. i. m., 166–176.

szerepnevek ebben az esetben is teológiai jelentéssel bírnak: Amor Mundanus (Világ-Szeretet), Caro (Testiség, Hús), Caupo (Kocsmáros, azaz Részség), Genius Infernalis (Pokol Szellem), Genius Malus (Rossz Szellem), Mundus (Világ, Világiasság), Spiritus Avaritiae (Fösvénység Lelke), Spiritus Superbiae (Kevélység Lelke), Voluptas (Gyönyör). Ebben az esetben dogmatika és pasztorális pedagógia összekapcsolódik: ők azok a létező gonosz szellemek, akik rossz útra csábítják az ifjút, Adolescenset (a név jelentése: serdülő ifjú) vagy Cosmophilust, Ephebust, Eusebiust, Iuvenist (jelentése: ifjú, fiatal), Myrtillost, Syneiust vagy Volfgangust. A megkísértett ifjak példázatként álltak a hasonló életkorú színjátszó ifjak előtt. Több esetben maguk az emberi érzékek is felléptek: Visus (Látás), Factus (Cselekedet), Odoratus (Szaglás) és próbálták irányítani a kiszemelt embert. Velük szemben, természetükből fakadóan, legtöbbször Genius Charitatis (Szeretet Szellem vagy Lelke), Fides (Hit) és Spes (Remény) mutatják a jó utat a megtévesztett szereplőknek a *Biblia Pauperum* má vált színpadon. 1764 és 1769 nagypéntekén maga a hét főbűn: Acedia (Jóra való restség), Avaritia (Fösvénység), Gula (Torkosság), Invidia (Irgység, Gyűlölet), Ira (Harag), Luxuria (Bujaság, Kéjteltség) és Superbia (Góg) jelent meg a nézők előtt és tartott tanácskozást, majd az előadás végén keresztre feszítette Jézus Krisztust.³⁴ A pokolbéli, ördögi összeesküvés több esetben is az égben játszódó tanácskozás (például az égi pör) párhuzamaként jelenik meg a színdarabokban. A kilenc angyali kar ellentétéként sorol Drumo kilenc ördögnevet a minden bizonnyal Hidegh Ferenc Bernát (1724–1768) által írt 1752-es passiójáték III. actusának 2. szcénájában:³⁵ félszemű, lúdlábú, pipe orrú, görbe hátú, másfél lábú, kerek orrú, kolon filű, kapta nyakú, csikkó fogú, továbbá bityinkoró, karabille, prittyta, koronbitty, hipp, hopp, Hem, Rem, Bam.³⁶

³⁴ Az 1764-es passiójáték valószínűleg szintén Madár János József alkotása, Pintér Márta Zsuzsanna munkájaként közzétette: *Ferences iskoladrámák*, IV, 2. j. i. m., 81–150; az 1769-ben előadott misztériumjátékot minden bizonnyal Bocskor Ádám Ferenc (1737–1813) műveként látta a közönség, Demeter Júlia gondozásában olvasható: *Ferences iskoladrámák*, IV, 2. j. i. m., 367–422.

³⁵ Pintér Márta Zsuzsanna gondozásában olvasható: *Ferences iskoladrámák*, III, 2. j. i. m., 87–150.

³⁶ A kis betűvel írt ördögnevek a dráma kéziratában (*Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 32–58.) nem tulajdonnévként szerepelnek, hanem tulajdonságot jelölő melléknévként. A népi eredetű ördögnevsort közzétette: FÜLÖP, *A csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, 18. j. i. m., 120; *Ferences iskoladrámák*, III, 2. j. i. m., 123. A misztériumdrámák ördögmotívumait

Az ördögfigurák színpadi szerepeltetésének kettős háttere lehet: egyrészt a katolikus egyház tanításában mint bukott angyalok (vö. Jel 12,7–13; Iz 14,9–13) és az Isten országának ellenségei, ezáltal a rossz okozói; másrészt a néphagyományból és a késő középkori trufából is eredeztethető a jelenlétük. Az általában szomorú hangvételű misztériumdrámák szövegében az ízes humor, a helyi sajátosságok felemlítése, a népi szólások, hujjogatások, az egyház által babonaként elítélt népi gyógymódok és gyakran a tánc az ördögjeleneteknél jelent meg a színpadon. A néha humoros neveket felvevő ördögökkel a profánítás jelent meg a szent színjátszásban, de minden esetben a teológiai fejtegetések közérthető ábrázolását segítették vagy morális tükröt tartottak a nézősereg elé.

A Sátán és csatlósai cselekedeteit leginkább 1744 nagypéntekén láthatta a nagyszámú közönség. A Szentháromság lényegéről imént idézett jelenet végén Luciper vezetésével néhány angyal (Archimalus 1–12) fellázad Deus Pater uralma ellen. Michael, Gabriel, Raphael, Uriel és Cosmiel arkangyalok kiűzik a mennyből a lázadókat. Luciper sereget gyűjt maga köré, ahová Pluto, Belzebub, Acheron csatlakozik elsőként. Az Angyalok (Angelus Bonus 1–10) csatát vívnak az ördögökkel. A Sátán a teremtés után angyalként nem hajlandó a teremtet Istent dicsérni, ezért fellázadt ellene. Az Isten angyalaival, Szent Mihály arkangyallal az élen leveri a kevély angyalok lázadását és a pokolba taszítja őket:

MICHAÉL ARKANGYAL:

Talán neked guta ütte meg fejedet? / Vagy a méreg hányja fertelmes melledet?

Mondd meg, mi a veszély már te szívedet, / Hogy ily mosdatlanul forgatod nyelvedet?

Szent Mihály arkangyal itt újra a semmiből az Isten általi teremtéssel érvel:

elsőként elemezte: KEDVES Csaba, *Folklorisztikus motívumok a csíksomlyói misztériumdrámákban = Barokk színház – Barokk dráma: Az 1994. évi egeri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, Ethnica, 1997, 161–169. János István szerint a profánum példázattá válása, legkülönbefőbb változatai és metamorfózisai a magyar irodalom történetében éppen a csíksomlyói iskoladrámákban és az ördögfigurák fellépése által érik el csúcspontjukat: JÁNOS István, *Szent és profán (A szakerális iskolai színjátszás alapminőségeiről) = Barokk színház...*, 36. j. i. m., 154–160; UÓ, *A Theatrum Mundi és az iskolai színjátszás = A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000 (Régi Magyar Színház, 1), 310–318.

DIABOLUS PRIMUS:

DIABOLUS SECUNDUS:

DIABOLUS TERTIUS:

DIABOLUS QUARTUS:

DIABOLUS QUINTUS:

DIABOLUS SEXTUS:

DIABOLUS SEPTIMUS:

Aquilát, Boreát annyira felfúvom, / Roppant városokat hogy földig lerontom,
Ne maradjon ember sehol ez világon, / Hogy ha én bosszúmat másként nem tölthetem!¹³⁸

³⁸ 1744. Scena 2. Kézirata: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 789; kiadta: *Ferences iskoladrámák*, II, 2. j. i. m., 392–393, a dráma 575–602. sora.

A Szűz Máriával kapcsolatos hittételek ábrázolása a csíksomlyói misztériumjátékokban

Szűz Mária kulcsszereplője a csíksomlyói misztériumjátékoknak.³⁹ A fent említett *Actio Szűz Mária mennybevételeéről* című színjáték 3. jelenete a Szentháromság személyeinek mennyei tanácskozása önmaguk teológiai lényegéről és Mária Istenanyaságáról szól.⁴⁰ A Máriával kapcsolatos versszakok így hangoznak:

AZ ATYA ISTEN KÉPE Szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról és kiválasztottságáról szól:

Kegyes mivoltából az én jóságomnak / S elrendeléséből irgalmasságomnak
Egyszülött Fiamat adtam e világnak, / Szabadulásáért emberi állatnak.⁴¹
Kinek Szeplőtelen Anyát választottam, / Mielőtt az eget megalapítottam,
Annak szűz méhébe Fiamat szállítottam, / Hol az Istenségnek testet, formát adtam.
E szépséges Anya kedvemre lett nékem, / Kerubim angyalok felett megszerettem,
Leánynak, anyának, jegyesnek jegyzettem, / Hármasszemélyemet benne elhelyeztem.
Rég már, hogy szenved a siralom völgyében, / A sok nyavalyáknak habos tengerében,
Fohászkodik hozzám buzgó szerelemben, / Tisztaságos lelkét ajánlja kezembe.
Nem engedem továbbmenni szenvedését, / Szívbeli, keserves nagy töredelmeit,
Éjjeli s nappali sűrű könnyezését, / Megadom már érni víg örvendezését.

³⁹ A Szűz Máriával kapcsolatos jeleneteket szövegkiadással együtt rendszerezi és elemzi: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai...*, 5. j. i. m., 257–303, 311–318, 458–482.

⁴⁰ A Szűz Máriával kapcsolatos katolikus hittételek összefoglalásai: ELŐD, *Katolikus dogmatika*, 21. j., i. m., 615–652; *Marienlexikon I–VI*, Institutum Marianum Regensburg E. V., hrsg. Remigius BÄUMER, Leo SCHEFFCZYK, Erzabtei Sankt Ottilien, Eos Verlag, 1989–1994; Leo SCHEFFCZYK, Anton ZIEGENAUS, *Mária az üdvtörténetben: Mariológia*, Budapest, Szent István Társulat, 2004 (Szent István kézikönyvek, 8).

⁴¹ A *teremtett állapot* kifejezés a középkori latin *omnis creatura* – *minden teremtmény* kifejezés fordítása. Az *állat* kifejezés a régi magyar nyelvben igen értékes személyt, egy fontos létező valakit, ritkán tárgyat, azaz teremtményt jelentett. Az *asszonyállat* kifejezést a 15. századi *Apor-kódex* is használja *Üdvözlégy Mária...* imádságában. Lásd: *Látjátok feleim... Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2009. október 29–2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 260–261, nr. 23.

A FIÚ ISTEN KÉPE utal a Máriával való együttszenvedésére (compassiójára) és a 4. strófában földi édesanyja szüzességére, majd pedig életének érdemeire való tekintettel a nemsokára bekövetkező mennybevételére:

Mindeddig, amíg csak halálra nem mentem, / Csendes nyugodalmat magamnak nem leltem,
Szűzanyámmal együtt türtem és szenvedtem, / Ki minden kínomban részesült mellettem.
Ezért én őhozzá nagy kötelességgel / Tartozom, fiúi engedelmisséggel,
Mert ő hozzám volt mindenben segítséggel, / Kegyes anyai nagy szerelmetességgel.
Úgy akarom azért, teljes hatalommal, / És fiúi kegyes nagy buzgósággal,
Tiszteltessék újabb privilégiummal, / S a hozzá illendő díszes jutalommal.
Valamint, hogy midőn őtőle születtem, / Szülésében neki fájdalmat nem tettem,
Tisztaságos méhét én meg nem sértettem, / Sőt, inkább sokféleképp ékesíttem.⁴²
Úgy most, midőn eljön halála órája, / Meg ne sértse őt a halálnak fullánkja,
Ne legyen test szerint semmi nyavalyája, / Legyen lelkének csendes az elválása.
Nem illik neki e gaz földön maradni, / S ártatlan testének rothadást szenvedni,
Angyalinkat illik őhozzá küldeni, / Kik által az égbe fel kell emeltetni!

A SZENT LÉLEKNEK KÉPE megindokolja a mennybevételt: Máriát az Isten eleve megóvta az áteredő büntől és ezért Mária bensője a szállása, azaz a méhe lett a megtestesült Isten-Fiának:

Személyem szerint én e Szűznek méhében / Tartattam mindenkor szeplőteleniségben,
Vallom azért lenni a Szűz leányt mátkámnak, / Tövisek közt kinyílt Liliomocskámnak.
Nem hagyhatom tovább már őt e világnak, / Az ég öröme felhozom magamnak,
Eddig is őbenne volt az én lakásom, / Ártatlan Szívében kellemes szállásom.
Mai tanácsunkban az legyen a vég, / Hogy e drága Szűznek adassék tisztesség!

AZ ATYA ISTEN KÉPE kimondja, hogy Szűz Mária lelkét és testét együtt kell a mennybe venni, ahol – földi érdemeire való tekintettel – királynéi hely várja:

Tehát, angyalaim, Máriához menjetek, / Szorgalmatossággal mellette legyetek,
Alázatossággal szintúgy tiszteljétek, / S mint királynékat köszöntsétek!
Elválása után lelkének testéből, / El ne távozzatok hideg tetemétől,
Őrizétek őt az incselkedésektől, / Míg nem más rendeltetést teszünk mindenekről.⁴³

⁴² A teológiai tartalom hangsúlyozása miatt értelemszerűen jelöljük zárt *ë* hangot. A kézirat oszlopdrámaszövegben ez a jelölés nem szerepel.

⁴³ *Actio Szűz Mária mennybevételéről*, 3. kimenetel, részlet.

Teológiai igazságot jelöl, hogy a Szűz Máriával kapcsolatos jeleneteknél a démonok soha nem jelennek meg. Egyedül az 1743 nagypéntekén – valószínűleg Keresztes Kelemen Bazil (1714–1772) műveként – bemutatott passiójáték 7. jelenetében olvasható, hogy Mária közelében akkor jelenik meg a Mundus (Világ) és a Mors (Halál), amikor János apostoltól nagypéntek reggelén megtudja, hogy ártatlan gyermekét elfogták. Az anyai fájdalmat azzal ábrázolja a darab, hogy Mária szóba áll a Morsszal. Az Istenanya ebben az esetben elsősorban földi édesanyaként iszonyú gyötrelmében a Haláltól kér tanácsot. Az ismeretlen drámaíró leleményessége, hogy éppen a Halál mondja ki a mariológia egyik tételét: „meg van parancsolva”, azaz az Isten uralkodik a Halál felett, aki Máriához nem érhet;

MORS:

De hidd el azt, hogy én téged nem segítlek, / Meg van parancsolva, hozzád ne is érjek,
Hanem fájdalmadat enyhítsd, arra kérlek, / Fegyveremmel neked semmit nem tehetek.
Sőt, ihon előtted máris alig állok, / Fülemben szüntelen parancsolást hallok,
Hogy én fegyveremet letegyem, kit látok, / Elhidd, amiket én teneked most mondok.⁴⁴

Összefoglalás és módszertani kitekintés

A csíksomlyói ferences paptanárok által a 18. század folyamán írt anyanyelvű, verses misztériumjátékok úgy magyarázták el és egyúttal közérthetően szemléltették a legnehezebb dogmatikai kérdéseket, katolikus hittitkokat, hogy az adott teológiai tétel lényegét az a szereplő fejtette ki, vagy az az allegorikus alak mondta el hús-vér emberként, akiről szól az adott tézis. Tehát nemcsak az adott kérdésről beszélgettek vagy elmélkedtek elvont módon a szereplők, hanem ők maguk mondták el kifejezetten oktató tartalmú szöveggel a saját lényegüket. E drámáknak nemcsak a cselekménye, hanem az isteni (Deus Pater, Verbum, Spiritus Sanctus), az allegorikus (pl. Misericordia Domini, Genus Humanum, Amor Divinus) és a valóságos szerepneve (pl. Beata Virgo, Theologus Catholicus Primus) is tanít és önmagában kifejezi az adott színdarab és a benne megszólaló hittartalom lényegét. Voltaképpen színpadra állított katekizmusként,⁴⁵ élő és szemléletes Biblia Pauperumként, színpadra

⁴⁴ 1743. Scena 7. Forrása: *Liber Exhibens...*, 2. j. i. m., 1246; Medgyesy S. Norbert munkájaként közzétette: *Ferences iskoladramák*, II, 2. j. i. m., 345, a dráma 722–729. sora.

⁴⁵ Minták a csíksomlyói könyvgyűjteményből: ILLYÉS István, *Catekizmus avagy Lelki tej: Az az, a' keresztyéni tudomány kezdetéről, és az üdvösségre szükségesb reszeiről-vaó tanítások*.

állított párbeszédes prédikációként tanították a nagyrészt írástudatlan, a színi előadások kedvéért is Csíksomlyóra érkező tömeget. A színjátszó diákok és közönség hitbeli ismereteit – a drámák cselekménye mellett – a színpadi hitviták és az egyes szereplők szájából elhangzó, dolgozatunkban idézett verses elmélkedések és okfejtések bővítették. Ezekkel a költői és szcenikai-dramaturgiai eszközökkel tanították a ferences tanárok alapvető hittételeket és misztériumokat. A kiváló pasztorális és pedagógiai módszerekkel élő színdarabíró ferencesek és a színjátszó diákok nagyon sokat tettek az elsődleges spirituális cél (a penitencia-tartás) eléréséért, és egyben tanították-okították is a sok szereplőben magára ismert és ezért vigaszt váró, hívő sereget. Tették ezt Kájoni János öröksége nyomán olyan magas irodalmi, (nép)zenei és közérthető népköltészeti stílusban, amely a szent cselekményhez és a Mária-kegyhelyhez illett. Eközben a szereplő diák verstant, éneket, jó kiállást tanult, a szakrális témájú előadással folyamatosan imádkozott és többezres tömegnek adott hitélményt, amelyért 1725 óta – a megfelelő szentségi feltételekkel – ráadásul teljes búcsúban részesülhetett. A Csíksomlyó-iskola egyik lényeges módszere az volt, hogy a tanulónak azonnal a legtöbbet adta: a diák maga lehetett egy nagypénteki előadáson akár a Szentháromság egyik személye is. A tanár beemelte az isteni szférába a tanítványát. A funkcionális szerepet betöltő előadás során a gimnazista hittanuló vált hitoktatóvá azáltal, hogy tartalmas és szent szövegeket kikiáltott, eljátszott és elénekelt jó dallamokon, miután a tanár átélmélkedte vele a megjelenítendő szerepet. A napjainkban sokat emlegetett élménypedagógia tartalmas, tényszerű, megfelelően szakrális stílusú és kellőképpen lírai módszerét nyújtották a csíksomlyói ferencesek. Felmerül a kérdés, hogy a más korabeli szerzetesrendek körében hasonló módszerekkel dolgozó funkcionális és morális iskolai színjátszás világában⁴⁶ mi volt Csíksomlyón a saját és ferences metódus? Véleményünk szerint a

Melleyeket nevezetes auktorokból össze-szedett, és most másodsor (ötödik részszel öreghitvén) kibocsátott, Nagyszombatban, az Academiai bötükkel, Hörmann János által, 1697. (RMK I. 1512; Csíki Székely Múzeum Ltsz. 3650; 4342. Könyvészeti adatai: MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a, I, (1498–1710): Katalógus*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009, 131–132, nr. 119–120.)

⁴⁶ A 16–18. századi színház funkcióiról szóló legújabb és legteljesebb összefoglalás: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Budapest, Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan, 2019, 29–54.

minden társadalmi réteget képviselő és többféle műveltségi szinten lévő közönség számára a színvonalas közérthetőség és szemléltetés rendszeres biztosítása. Kiemelten: a színi előadások (egynéhány kivételtől eltekintve) anyanyelven való megszólaltatása, valamint a drámaszövegek népköltésszettel rokonítható, elsősorban felező tizenkettes vagy felező nyolcas verses formája, továbbá a misztériumjáték-bemutatók kiszámítható, éves rendszeressége, amely a helyi pasztoráció szerves részeként működött. Nem utolsósorban a közkedvelt és ugyanakkor jelentős zenei értéket hordozó népénekek-dallamok használata drámabeli szövegekre⁴⁷ és a 17. század óta a katolikus szélesség körében közismert, elsősorban a ferences Kájoni János (1629–1687) által a *Cantionale catholicum* című gyűjteményben (1676, 1719) kiadott⁴⁸ és a drámákkal egy időben, a 18. század folyamán helyben papírra vetett *Deák–Szentés kézirat*⁴⁹ népénekszövegeinek alkalmazása, szólóban vagy a néppel együtt (*cum populo*) való énekeltetése. További lényeges csíksomlyói karakternek tartjuk, hogy az előadások ferences szerzői a drámák szakrális, valójában paraliturgikus szövegét, légkörét és tartalmi súlyát ötvözni tudták a népi humorral,⁵⁰ proverbiumokkal úgy, hogy azok nem váltak az előadás témájához és helyszínéhez méltatlanná, sőt, a bibliai eseményeket és a katekézist beillesztették a jellegzetes csíki székelő tájba.

⁴⁷ A *Liber Exhibens...* kötetből kiadott passiójátékok 202 strófikus népénekét, köztük néhány gregorián tételét Kővári Réka azonosította és tette közzé az összes színjáték esetében a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, Ferences iskoladrámák* 1–5. kötetében; az énekek kezdősorainak mutatóját ugyanő állította össze: *Ferences iskoladrámák*, IV, 2. j. i. m., 817–823.

⁴⁸ Legutóbbi kiadása: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum*; Petrás Incze János: *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Budapest, Szent István Társulat, 1979.

⁴⁹ Kritikai, kottás kiadása: KŐVÁRI Réka, *Deák–Szentés kézirat: The Deák–Szentés Manuscript*, Budapest, Magyarok Nagyszonya Ferences Rendtartomány – MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2013 (*Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria* – Magyar Ferences Források, 6).

⁵⁰ Vö. KEDVES, *Folklorisztikus motívumok...*, 36. j. i. m., 161–169.

A stílusukban, tartalmukban és alkalmazott népének-dallamaikban valódi misztériumot hordozó csíksomlyói ferences iskoladráma-szövegek napjainkban is katarzist okozó élményt jelentenek mind az olvasóinak, mint a színpadon megszólaló előadóinak és nézőinek egyaránt.⁵¹

Záró példaként a minden bizonnyal Donát László Bálint (1706–1774) tollából született 1734. évi passiójátékot idézzük, melynek címét Jeremiás Siralmaiból (Sir 1,12) merítette a ferences szerző: *O vos omnes, qui transitis per viam, attendite et videte, si est dolor, sicut dolor meus? – Ó, ti, kik általmentek az úton, figyeljetek és lássátok, van-e oly fájdalom, mint az én fájdalom?* A drámában ábrázolt tengernyi fájdalmat egy záró certamen (vetélkedés) oldja fel: Krisztus keresztye mellett a Dolor (Fájdalom) emberi módon kérdez, mire maga az Amor (Szeretet) felel. A szenvedélyes hangú dialógus végén DOLOR utolsó kérdésére:

⁵¹ Az elmúlt két évtizedben több gyakorlati célú szövegkiadás született és a Boldog Özséb Színtársulat (BÖSZK) mutatott be eredeti szövegekkel és dallamokkal csíksomlyói misztériumjátékokat. Népszerűsítő szövegkiadások: „*Nap, Hold és csillagok...*”, 27. j. i. m; *Misztériumjátékok 1: Színjátéka – Régi magyar iskolai színjátékok* 2. (CD-melléklettel), s. a. r., szerk. MEDGYESY S. Norbert, Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2016. A világhálón: <http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/4590/> (utolsó hozzáférés: 2025. 03. 04.). DVD-kiadások: *Csíksomlyói Passiójáték a 18. századból*, előadja: PPKE BTK Boldog Özséb Színtársulat, rendező GODENA Albert, szerk., jegyz. MEDGYESY S. Norbert, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2010 (Régi Magyar Színpad, 1); *Misztériumjáték Szűz Mária mennybeviteléről (Csíksomlyó, XVIII. század)*, előadja: PPKE BTK Boldog Özséb Színtársulat, rendező: BARTA Árpád, szerk., jegyz. MEDGYESY S. Norbert, Budapest, Magyar Napló, 2016 (Régi Magyar Színpad, 7). A BÖSZK e tárgyú előadásai az MMA Kiadó *Iskoladrámák* című honlapján láthatók: https://www.youtube.com/playlist?list=PLlk5pypR_K_DhumCgUUqpqZHjf33-C9XpDI (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.). Az erdélyi ferences rendtartomány kérésére elsősorban tanároknak és kántoroknak gyakorlati céllal, eredeti forrásokból készült, hét jelenetből álló advent-karácsonyi játékot és két dramatikus népéneket tartalmazó kottás kiadvány: *Csíksomlyói ferences misztériumjáték Jézus Krisztus megtestesüléséről és születéséről*, összeáll. MEDGYESY S. Norbert, Csíksomlyó, Csíksomlyói Ferences Kolostor, 2023. Az elmúlt évszázad Csíksomlyó-ihlette színházi passió-előadásait elemzi: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A csíksomlyói színjátékok hatása a 20. századi magyar irodalomra és színházra*, Vigília, 86(2021)/5, 389–393. A Nemzeti Színház 2017-től mutatott be eredeti szövegrészeket is feldolgozó *Csíksomlyói Passiót*, bővebben: *Csíksomlyói passió: Egy színházi előadás zárandokútja*, szerk. LUKÁCSY György, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, 2018; SZÁSZ Zolt, *Csíksomlyói Passió 18. századi ferences iskoladrámák és Szűcs Géza Passió című műve alapján*: <https://nemzetiszinhas.hu/eloadas/csiksomlyoi-passio/kapcsolodo-tartalmak> (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 04.)

Hát, ki lehet olyan, kiért cselekedted? / Mert mindnyájan tudják, hogy mindennek
élete, / Édes Jézusunknak kereszten áll teste, / Mind mennyben és földön: mondd
meg, ki vesztette?
Mert elég gyötrelmem nekem ezt hallani, / Hogy megölték, de vajon kik, azt nem
mondja senki...

AMOR adja meg a választ:

Tudd meg bizonyosan, hogy aki megölte, / A Szeretet volt az, aki nem engedte
Élni e világon, mert annyira kedvelte, / Az embernek lelkét annyira szeretete!
A Szeretet ölte, az is mennyországból / Hozta le a földre fényes udvarából,
Emberhez mutatott irgalmasságából, / Mert lelket vett ember a Szentháromságtól.
Annyira szeretete Isten az ember lelkét, / Annyira kedvelte az ő üdvösségét,
Elhagyta ezekért maga dicsőségét, / A Szeretet miatt ontotta ki véré! Ámen.⁵²

⁵² 1734. Mutatio Scenae; forrása: *Liber Exhibens...*, 953–956. Kritikai kiadásai: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák...*, 5. j. i. m., 448–458; Demeter Júlia munkájaként: *Ferences iskoladrámák*, I, 2. j. i. m., 724–733, a dráma 1372–1581. sora; népszerűsítő közzététel: MEDGYESY S., *Iskoladrámák...*, 25. j. i. m., 250–257.

MACZÁK IBOLYA*

A' Seraphicus Patriárka

Assisi Szent Ferenc alakja a régi magyarországi prédikációkban

Írásomban arra keresem a választ, hogy a 18. századi egyházi beszédekben milyen kép élt Szent Ferencről: hogyan jelenik meg alakja más szerzők mellett például Csete István, Csúzy Zsigmond és Padányi Bíró Márton prédikációiban. Milyen alkalmakon hangzottak el a beszédek? Milyen vonásokat emeltek ki a Szent Ferenc-legendákból? Milyen jelzőkkel illetik? Változik-e a magyarországi Szent Ferenc-kép a vizsgált szövegek tükrében – s ha igen, milyen szempontok alapján érdemes vizsgálnunk a kérdést?

Eddigi kutatásaim során tizennégy nyomtatott Szent Ferenc-prédikációt tartam fel (nem számítva a többszöri megjelenéseket).¹ Ezen belül külön cso-

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa s az Apór Vilmos Katolikus Főiskola docense. A tanulmány az NKFIH K 143017 sz. pályázata támogatásával készült.

¹ CSETE István, *Bóldog Aszszony Porczünkula Templomának Egy-ház Napján* = Cs. I., *Panegyrici sanctorum patronorum regni Hungariae*, kiad. GYALOGI János, Kassa, 1754, 448–455; UÓ, *Porczünkula búcsúján, második praedikáztjó* = Cs. I., *Panegyrici sanctorum...*, 456–462; UÓ, *Seraphicus Szent Ferencz Patriárka napjára első praedikáztjó* = Cs. I., *Panegyrici sanctorum...*, 430–439; UÓ, *Seraphicus Szent Ferencz Napján második praedikáztjó* = Cs. I., *Panegyrici sanctorum...*, 439–447; CSÚZY Zsigmond, *Portiuncula egyház napjára való prédikáció* = Cs. Zs., *Zengedező sít-szó*, Pozsony, 1723, 314–327; UÓ, *Szent Ferenc pátriárka napjára való prédikáció* = Cs. Zs., *Zengedező sít-szó*, 492–504; UÓ, *Szent Ferenc pátriárka napjára való második prédikáció* = Cs. Zs., *Zengedező sít-szó*, 505–513; ILLYÉS István, *Porczünkula egyházának napján első prédikáció* = I. I., *Fasciculus miscellaneus*, Nagyszombat, 1710, 39–45; UÓ, *Azon egyház napján második prédikáció* = I. I., *Fasciculus miscellaneus*, Nagyszombat, 1710, 46–53; UÓ, *Seraphicus Szent Ferencz confessor napján predikáztjó* = I. I., *Fasciculus miscellaneus*, Nagyszombat, 1710, 73–81; NAGY Ferenc, *Seraphicus Szent Ferencz napjára való prédikáztjó*, Győr, 1771; PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Prodigium prodigiorum* = P. B. M., *Ünnep-napokon [...] mondatott [...] prédikáztjó*, Győr, 1761, 700–717; UÓ, *S. Franciscus vera et viva est Deitatis imago* = P. B. M., *Ünnep-napokon...*, 681–691; UÓ, *Szent Mária Angyalok Assisiumi Kisded Kápolnája föl-szentelésének, avagy Portiunculának ünneplésekor 1739. esztendőben mondott prédikáztjó* = P. B. M., *Ünnep-napokon...*, 668–680; UÓ, *Szent Mária Angyalok Királynéja*

portot jelentenek a magyarországi gyakorlatban, amelyek Portiuncula ünnepére íródtak (természetesen ezek középpontjában is Szent Ferenc áll): ezek a tizennégy prédikáció felét teszik ki. A korabeli viszonyokat tekintve a Szent Ferenchez kapcsolható prédikációk mennyisége jelentősnek mondható – vélhetően a ferences rend hazai elterjedtségének és népszerűségének is köszönhető. Már csak ezért is érdekes adat, hogy a szerzők – illetve a prédikációkat közreadók között nem találunk ferences szerzetest (jezsuitát [Csete István, Gyalogi János] és pálost [Csúzy Zsigmond] igen). Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a fellelt adatok szerint a ferences közösségek nemritkán vendég hitszónokot hívtak az ünnep fényének emelésére. Padányi Bíró Mártontól négy Szent Ferenchez kapcsolható beszéd maradt fenn, Csete István, illetve Gyalogi János, Csúzy Zsigmond két-két ilyen prédikációt hagyott ránk, Illyés István hármat, Nagy Ferenc egyet. Ugyanakkor feltételezhető az is, hogy ezek a beszédek nem csupán egyszer kerültek a hallgatóság elé: a szövegeit nem egyszer bőven jegyzetelő Padányi tüntette fel egyik beszédén, hogy Pesten és Székesfehérvárott prédikálta 1724-ben és 1725-ben.²

Igaz, maguk a hitszónokok sem voltak sokan és nem is mindig ők a prédikációk mai értelemben vett szerzői. A szerzői viszonyokat tovább árnyalva tehát megjegyzendő, hogy Csúzy egyik beszéde saját bevallása szerint „kölcönyözött” prédikáció, Nagy Ferenc Padányi egyik prédikációjának jelentős részét kompilálta,³ a Csete-Gyalogi szerzőpáros esetén pedig közismert, hogy utóbbi szerző előbbi hátrahagyott kézírata nyomán dolgozott.

A beszédek többsége de sanctis-gyűjteményekben kapott helyet, kivétel ezalól Nagy Ferenc 1771-es prédikációja, amely önállóan, kisnyomtatványként jelent meg, miután a címlap tanúsága szerint a „Francziscánusok Templomában Győrrött 1771-dik esztendőben Mind-Szent-havának 4-dik napján” elhangzott. A többi de sanctis-kötete természetszerű jellemzője, hogy az egyházi év rendjében közlik a beszédeket, valamint az is, hogy a bennük szereplő

kisded részecskéjű Templomának ünneplésekor 1733-dik esztendőben mondatott prédikációjó = P. B. M., *Ünnep-napokon...*, 652–667.

Illyés István beszédgyűjteménye két ízben (1710, 1725) is megjelent, Padányi Bíró Márton *Prodigium prodigiorum* című beszédét kisnyomtatványként is kiadták.

² PADÁNYI BÍRÓ, S. *Franciscus vera et viva est Deitatis imago*, 1. j. i. m., 681.

³ Erről bővebben: DÉRI Eszter, *Részletek Padányi Bíró Márton képtiszteletéből* = *Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 8), 183–192.

szövegek a megjelenés événél jóval korábbiak. Esetünkben ezt azért fontos megjegyezni, mert hagyományosan 18. századnak tartjuk Illyés István 1710-ben, illetve 1725-ben megjelent kötetét, holott épp a Szent Ferenchez köthető szövegéről tudható a szerzői jegyzés szerint, hogy 1696-ban hangzott el,⁴ egyik Portiuncula-beszéde 1688-ban,⁵ másik 1695-ben⁶. Padányi szövegei közül az első Portiuncula-prédikáció 1733-ban⁷ készült, a másik 1739-ben, s mindkettőt az 1761-es kötetében publikálta.

Az elmondás eredeti alkalmát illetően a már említett Portiuncula-beszédek vannak túlnyomó többségben, de ismeretes Padányitól olyan prédikáció is, mely „a Korda-viselő atyafiak Congregatiója fő és jeles ünneplésének (mely a Szent Ferenc billegezéséről neveztetik) alkalmatosságával”⁸ hangzott el először 1743-ban, Pesten, szeptember 17-én.

A Szent Ferencre vonatkozó források közül előszeretettel használják Bonaventura írásait és kiemelendő, hogy az egyik Csete–Gyalogi-beszéd IX. Gergely pápa írásának magyarázata, „a’ kit a’ veres márványon hagyott Seraphicus Sz. Ferencz Teste fölött Assisiumban”⁹

Angyalok, szeráfok

Ezekben a beszédekben számos metaforával, allegóriával illetik Assisi Szent Ferencet – méghozzá igen merész társításokkal. Az egyes prédikációszerzők kapcsolatba hozzák a szeráfokkal, Zakeussal – és Szép Helénával is. Amikor e három metaforát részletesebben megvizsgáljuk, a Szent Ferenchez kapcsolódó lelkiségen túl a prédikációkhoz kapcsolódó retorikai eszközök változásainak is sajátos lenyomatát kapjuk. Szent Ferenc állandó jelzői közé tartozik

⁴ „Anno 1696. 4. Octobr. Deus humiliat superbos: exaltat humiles.” ILLYÉS, *Seraphicus Sz. Ferencz confessor napján predikáció* 1. j. i. m., 73.

⁵ „In Eccles. S. Antonij de Insula An. 1688. 2. August.” ILLYÉS, *Portiuncula egyházának napján első prédikáció*, 1. j. i. m., 39.

⁶ „Anno 1695. 2. August. Tyrn.” ILLYÉS, *Azon egyház napján második predikáció*, 1. j. i. m., 46.

⁷ PADÁNYI, *Szent Mária Angyalok Királynéja kéisded részecskejü Templomának ünneplésekor ... mondatott ... prédikációk*, 1. j. i. m., 652.

⁸ PADÁNYI, *S. Franciscus vera et viva est Deitatis imago*, 1. j. i. m., 681.

⁹ CSETE–GYALOGI, *Seraphicus Sz. Ferencz Napján második praedikáció*, 1. j. i. m., 439.

az „angyali” – például annak az Illyés István által is említett¹⁰ legendának köszönhetően, mely szerint egy fráter a *Jelenések könyvének* egyik szeráfjában ismerte fel Szent Ferencet – nem meglepő, hogy Padányi Biró Márton egyik beszédében vissza-visszatérő fordulat a „Serafim Angyal” kifejezés a ferences rendalapítóra.¹¹

Csúzy Zsigmond prédikációi (a hitszónok beszédgyűjteményeinek előszavai szerint) nem fülsiklandozásra készültek, ugyanakkor Csúzy prédikációinak közismert sajátosságai a hosszú és bonyolult mondatok, sajátos metaforarendszerek. Ennek ismeretében nem is meglepő, hogy angyalokhoz hasonlítja az angyalinak tartott szentet. Metaforarendszerében először szeráfként szerepelteti, aki a mennyei trón előtt érdemeivel és könyörgéseivel „hathatósan gyámolította a szentegyházat” – egyszersmind kerubnak is látja, „aki kétélű fegyverével, azaz buzgó imádásával, és régi hosszas böjtölésének érdemével, fene ellenségi dühössége ellen, nagyon óltalmazza és bátorságosokká teszi szerelmes fiait”.¹²

Padányi Biró Márton Jézus Krisztussal is összefüggésbe hozta Szent Ferenc alakját, akiről számos versbetétet is szerzett prédikációjában, például a következőt:

Oh nagyságos érdemü, s' nagy szentségü Atya
Szent Ferencz! ezt maga Isten bizonyította
Mert hogy ő Szent Fiának hasonlatossága
Vagy 's eleven képe, mind e' világ látta.

E' világon élén már-is Angyal voltal
'S a' Tanácsok Angyalához így hasonlítottál
Kicsinységed által így nagyságra juttál,
Mindeneket érdemmel hogy föllyül-haladnál.

Nálad volt az élő Istennek Szent jele
Mellyet látván az egész Világ, meg-ijede
Gondolván, hogy Ferencz Isten Fia lenne
Mivel az ő sebeit ő véle közlőtte.¹³

¹⁰ ILLYÉS, *Seraficus Sz. Ferencz confessor napján predikáció*, 1. j. i. m., 79.

¹¹ PADÁNYI, *Szent Mária Angyalok Királynéja kisdud részecskéjü Templomának ünneplésekor ... mondatott prédikáció*, 1. j. i. m., 666.

¹² CSÚZY, *Szent Ferenc pátriárka napjára való prédikáció*, 1. j. i. m.

¹³ PADÁNYI, *Franciscus vera et viva est Deitatis imago*, 1. j. i. m., 687.

Megállapítható tehát, hogy Szent Ferenc angyali és szeráfi jelzőit gyakorta használták fel a 17. és 18. századi szentbeszédekben – számos összefüggésben kapcsolva a ferences rendalapítóhoz.

Zakeus háza

Illyés István 1688-as Portiuncula-beszédében Zakeushoz hasonlítja Szent Ferencet – hosszasan kifejtve, hogy hányféle szempontból hozhatná kapcsolatba a rendalapító szentet a bibliai ősatyák közül Ábrahámmal, Jákobbal és Mózesrel. Mégis Zakeust választotta Szent Ferenc előképül beszédében, mivel a „ő termetével kisedd vólt”¹⁴ és Szent Ferencről (Bonaventura írásaira támaszkodva) szintén az olvasható „hogy ő is a kisedd termethez közelebb járt”¹⁵. Mindezt azonban a hitszónok mélyebb értelemmel is magyarázza: „úgy is azt találjuk, hogy kisebb volt a maga szemei előtt Szent Ferenc. Kisedd volt bizony, és a kiseddség titulusában elannyira gyönyörködött, hogy fundált szerzetét is kisebb atyafiak rendinek alázatosságból nevezte. Ahoz legkedvesebb lakóhelyül Porciunkulát választotta, mely annyit tesz, kicsiny részecske.”¹⁶

Természetesen nem hallgathatta el a hitszónok a Zakeus előéletére vonatkozó adatokat, a hitszónok bűnösségére vonatkozó szentírási részeket sem – ezeket viszont Szent Ferenc szerénységének tükrében kapcsolta a tárgyhoz: „Hogy-hogy tehát, mondanám, férhetnek ezek egybe? es micsoda hasonlatosság lehet itten Szent Ferencz és Zakaeus között? Bizony dolog, hogy a’ bünre nézve nagy különbség vólt ő közöttök, De a’ Sz. Ferencz mély alázatossága itt-is hasonlatosságot keresett: Mert [...] a’ tulajdon maga ítéletiben nem másnak, hanem bünösnek magát alította: holott valósággal tükörre vólna a’ szentségnek.”¹⁷

Zakeus és Szent Ferenc párhuzamba állítása azonban mégsem ez, hanem a bibliai locus, amelyben a Lukács-evangélium nyomán Zakeus történetét idézi a hitszónok. Ebben ugyanis Jézus arról beszél, hogy az ő – tudniillik a vámos házában – száll meg: „festinans descende: quia hodie in domo tua

¹⁴ ILLYÉS, *Porciunkula egyházának napján első prédikáció*, 1. j. i. m., 41.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ ILLYÉS, *Porciunkula egyházának napján első prédikáció*, 1. j. i. m., 44.

oportet me manere; sietve szállj-alá: mert ma a' te házában kell maradnom.”¹⁸ Mint Illyés is utal rá, ez a rész, és még inkább egy másik, ehhez hasonló verse Lukács evangéliumának – hodie salus domui huic facta est, ma lett üdvössége e háznak¹⁹ – gyakran kapcsolódik egy adott templom ünnepeléséhez, búcsújához. Ebből adódóan Illyés másik – pár évvel később keletkezett²⁰ – Portiuncula-beszédében folytatja ezt a gyakorlatot: bár utóbbi prédikációjában Zakeus házára fókuszál, alapvetően mégis korábbi gondolatmenetét folytatja, amelyben Szent Ferenc személyét a Zakeus alakjával köti össze. Nem ő az egyetlen: Padányi Bíró Márton egyik beszédében is – bár végül nem ez lesz beszédének fókusza – felmerül a szentírási locus nyomán a jelzett párhuzam lehetősége: a hitszónok felhívja a figyelmet arra, hogy a kapcsolódó evangéliumi szakasz számos ellentétet rejt magában, így „a' nyilvánvaló bűnösöknek, a' Publikánusoknak fő-kalaúza, Fejedelme Zakaeus: az Assisiomi alázatos együgyű szegény Bernardon Ferencz: a' Zakaeusnak Háza a' Ferencznek Templomocskája és mind a' kettőnek üdvössége”.²¹

Ennek során természetesen él a biblikus mitizáció eszköztárával. Ez Hargittay Emil megfogalmazása szerint „a bibliai hivatkozások, párhuzamok alkalmazásának egy sajátos módja. Tudatos eljárás a mű szerzője részéről: a kortársakra vonatkoztatott bibliai párhuzamok (nevek) valamilyen lényegi hasonlóság alapján valamilyen jelentéstöbbletet kölcsönöznek a műnek, akár pozitív, akár negatív mitizációról van szó.”²² Ebben az esetben pozitív mitizációról beszélhetünk, s Zakeus példáján az is érzékelhető, hogy a

¹⁸ Uo., 42. Hasonló szövegrész a locusa a Csete–Gyalogi-kötet egyik Portiuncula-beszédének is. A szövegben szó esik Zakeusról, de a szerzők nem hozzák összefüggésbe Szent Ferencel. CSETE–GYALOGI, *Portiuncula búcsúján, második praedikáció*, 1. j. i. m., 456.

¹⁹ Ez az egyik locosa Padányi Bíró Márton, illetve a Csete–Gyalogi-kötet egyik Portiuncula-beszédének is: PADÁNYI, *Szent Mária Angyalok Királynéja kised részecskéjű Templomának ünneplésekor ... mondatott prédikáció*, i. m., 668; CSETE–GYALOGI, *Bóldog Aszszony Portiuncula Templomának Egy-ház Napján*, 1. j. i. m., 448.

²⁰ Erre utal is Illyés prédikációjának szövegében: „szóllottam én is arról ezelőtt némelly esztendőkkkel” (ILLYÉS, *Azon egyház napján második prédikáció*, 1. j. i. m., 47.).

²¹ PADÁNYI, *Szent Mária Angyalok Királynéja kised részecskéjű Templomának ünneplésekor ... mondatott prédikáció*, 1. j. i. m., 668–669.

²² HARGITTAY Emil, *Az uralkodói eszmény irodalmi kifejezési formái Magyarországon = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. aug. 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2004, 61.

hasonlóság alapja nemcsak név (nomen), nem (genus), hanem kapcsolódó szituáció is lehet. Hargittay Emil azt is leszögezi, hogy a biblikus mitizáció nem csupán egy jól használható metaforát, vagy metaforarendszert jelent: „a biblikus kifejezőmód, szókincs, mondatszerkezetek, toposzhasználat olyanmilyre sajátjává vált az írásbeliségnek, így a magyar irodalmi nyelvnek is, hogy ma már közhelynek számít annak a ténynek hangoztatása, hogy a *Biblia* a régi magyar szövegekben nyelvként funkcionál.”²³ Érzékelhető ez a Szent Ferenc-Zakeus-párhuzam esetében is: a hitszónokok különféle összefüggésszisztemekben kapcsolták a bibliai történéseket a ferences rendalapító életéhez, alakjához.

Jól érzékelhető tehát (és a margójegyzetek²⁴ is ezt támasztják alá), hogy ez a metaforarendszer valójában nem Illyés találmánya, de a hitszónok munkáját dicséri a szöveg magyar adaptációja.

Szép Heléna

Padányi Bíró Márton seicento²⁵ stílusban írt beszédében (ma leginkább a rokokó stílussal azonosíthatnánk) sajátos módon fogalmazott Assisi Szent Ferencről, egy ókori eredetű históriát alkalmazva. Ennek értelmében amikor a festő Apellész azt a feladatot kapta, hogy fesse meg a világ legszebb asszonyát, Szép Helénát („Görög Ilonát”) igen sajátos módszert alkalmazott: összehívta a föld legszebb leányait, asszonyait és kiról-kiról megfestette azt, ami az illetőn a legszebb volt, „hogy mindazok a’ szépségek, a’ melyek másokban magányossan vannak, együtt lennének Ilona Asszonyban”.²⁶ A hagyomány szerint ez volt a legszebb kép a világon, a festő mégis ezt írta alá: „Apelles me pinxit, sed nondum satis, Apelles ábrázolt engem, még sem elég”. Ehhez az eljáráshoz a hitszónok is igyekezett összegyűjteni a „nagy érdemeket” és „fő-

²³ HARGITTAY Emil, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben = A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1998, 731.

²⁴ Illyés István margójegyzeteiről újabban: TASI Réka, *Usus, non lectio: Olvasásmódok mint szövegprodukciós eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán*, Irodalomtörténeti Közlemények, 122(2018), 1745–1756.

²⁵ Vö. BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz seicento stílus = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet – Balassi, 1994, 334–343.

²⁶ PADÁNYI, *Franciscus vera et viva est Deitatis imago*, 1. j. i. m., 682.

fő virtusokat” Szent Ferenc ábrázolásához – és mégsem tartotta ezt elégnek Szent Ferenc lelki szépségének ábrázolásához. Ez az eljárás retorikai szempontból is igen jelentős. Igen nehéz ugyanis elkülöníteni a barokk és a seicento prédikációinak sajátosságait. (Mindkettőt a szokatlan költői képekkel és a túldíszítettséggel rokonítják.) Padányi eljárásánál megállapítható, hogy a hitszónok sajátos eszközökkel élt, amikor egy különleges, többféle síkon is ellentétekkel dúsított (pogány történet – keresztény hagyomány a forrástípus szerint, testi szépség-lelki szépség, férfi-nő, erkölcstelen asszony-erényes szent férfiú) ellentété, sőt a saját hitszónoki szerepét is a történetbe vonva vezette fel a beszédét. Itt tehát maga az eljárás és annak használata is egyedi, s ebben a hitszónok az elhallgatás eszközét is beépítette. A szövegben ugyanis közvetlenül nem szerepel a Szent Ferenc–Szép Heléna-metaforapár, csak metonímia révén (testi szépség/lelki szépség). Jól érzékelhető tehát, hogy míg a barokk szövegeknek szimplán a metaforái szokatlanok, illetve számosak a seicento beszédekben, illetve Padányi írásművészetében maguk a retorikai eljárások is igen bonyolultak, szokatlanok és összetettek. Vélhetően sok esetben önállóak is.

E prédikációjába is több verset ékelt Padányi. Az alábbi szövegrész tovább árnyalja (vagy éppenséggel bonyolítja) a hitszónok képekkel kapcsolatos gondolatmenetét:

Valóságos pária Ferencz a’ Kristusnak,
Mert a’ Kristus sebei írva reá vannak,
Ebben ragyog, ’s rejtezik titka az Irónak,
Csudálatos munkája az Isten újjának.

En tibi Franciscum tunica, laceroque cucullo,
Qui Franciscus erat, jam tibi Christus erit.
Francisci exuviis si qua licet induae Christum,
Jam Franciscus erit, qui modo Christus erat.

Isten újja képe, van imé ki-téve,
Melly rongyos csuklyába vagy on öltöztetve,
Es egy tunikába: ki ki jól meg-nézzé,
Imé a Ferenczé, már lött Kristus képe.

Ferencz ruházattját ha Kristusra adod,
Mint egy szegény frátert azzal fölruházod,
És a’ Szent Ferenczet melléje állítod,
Akit véltél hogy Kristus, Ferencznek találod.”²⁷

²⁷ PADÁNYI, *Prodigium prodigiorum*, 1. j. i. m., 714.

Jól látható, hogy a szerző – különösebb jegyzések nélkül – a szövegbe ékelte a Szent Ferenc stigmatizációról szóló közismert és ekkorra már magyarul is több fordításban ismeretes latin sorokat.²⁸

Összességében tehát elmondható már a vázolt példák alapján, hogy Szent Ferenc alakja igen változatos metaforák és gondolatmenetek révén juthatott a magyarországi hívek elé, melyek elemzése révén jobban megismerhető a kor gondolkodásmódja és szövegalkotási szokásai. A bemutatott szövegrészek esetében nem beszélhetünk a mai értelemben vett írói önállóságról, ugyanakkor jól érzékelhető, hogy a szövegrészek kiválasztása, illetve azok retorikai megoldásai igen nagy változatosságot mutatnak, amelyek ugyancsak a hallgatóság épülésére szolgálhattak.

²⁸ Erről bővebben: <https://digipil.hu/o:rmkt-17.9/PDF>, 699. (utolsó hozzáférés: 2025. 11. 14.)

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Téli szent gyümölcsök

(Ima- és énekeskönyv a 18. századból)

Horányi Elek levelezésének sajtó alá rendezése közben megakadt a szemem egyik ferences adatközlőjének, Blahó Vincének (1725–1785) 1770-ben írt levelén, amely szerint a vépi születésű, 1767-ben elhunyt Mándli Miklós ferences szerzetes (concionátor) Kassán 1738-ban magyarra fordítva tette közzé *Téli szent gyümölcsök* címmel a latin *Fructus hyemales* című könyvet. Az adat szó szerint bekerült Horányi írói lexikonába,¹ a különböző életrajzgyűjteményekben való vándorlása során annyit változott, hogy Mándli neve alá került a latin változat is. Így említi Szinnyei József írói lexikona² és Takács Ince 17–18. századi ferences aszketikus kiadványokat felsoroló kötete.³ Fridrich Urban 1759-ben közzétett rendtörténete szerint Mándli az 1740-es, 1750-es években az alábbi helyeken volt házfőnök: Kaplony, 1742; Debrecen, 1743; Nagyszőlős, 1756; Eger, 1757; Kecskemét, 1758.⁴

Érdeklődésemet részben Mándli Miklós szülőföldemhez közeli származása motiválta, másrészt az, hogy a források latin szöveg magyar fordításáról tettek említést; de különösen arra voltam kíváncsi, hogy mit takar a Blahó által írt „libellus religiosus precibus refertus” kifejezés, milyen jellegű imakönyvről van szó.

¹ A kötetre vonatkozó mondatok: „Libellum religiosus precibus refertum *Fructus hiemales* in 8. mai. latio sermone prius conscriptum, Hungarico donavit, eumque hoc insignitum titulo: *Téli szent Gyümölcsök*, Cassoviense typographeum anno 1738. excudit 8. Vivere desiit Levae, anno 1767.” Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Pars 2., Viennae, 1776, 590. – Blahó Vince levelének közlése: Horányi Elek levelezése, s. a. r. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 8), 46.

² SZINNYEI József, *Magyar írók élete és művei*, 8, Budapest, 1902, 490.

³ TAKÁCS Ince, *Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok a 17. és 18. században*, Budapest, 1942, 53.

⁴ Urbanus FRIDRICH, *Historia seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae Ordinis Minorum S. P. Francisci Strictioris Observantiae ... titulo Sanctissimi Salvatoris*, Cassoviae, 1759.

Először a szóban forgó imakönyv első kiadásait kerestem.⁵ A *Fructus hyemales sacri* először valószínűleg 1722-ben jelent meg Kassán, báró Mednyánszky Pál Lipót kassai kamarai elnöknek (vezetőnek) ajánlva, annak címe-rével.⁶ A latin ajánlás végén álló monogram (V. F.) egyértelműen cáfolja, hogy azt Mándli állította össze.⁷ Ajánlás nélkül Kassán 1743-ban és 1772-ban ki-nyomtatott példányok is ránk maradtak. 1729-es évvel ellátott címlap is is-mert. Magyarul *Téli szent gyümölcsök* címmel először szintén Kassán látott napvilágot, 1738-ban.⁸ Az eddig említett kiadások nyolcadrét alakúak. Ma-gyarul másodszor Kassán 1759-ben tették közzé kis negyedrért méretben,⁹ harmadszor pedig már nagy negyedrért formátumú változatban Pesten, 1795-ben, ifj. Landerer Mihály műhelyében.¹⁰

⁵ A fellelt kiadások egy-egy példányának jelzetei: Latin nyelvű kiadások: Kassa 1722 (Prága, Národní knihovna, Cheb. N/274. Az interneten két helyen is megtalálható, egyik alkalommal ajánlás nélkül); Kassa 1743 (OSZK, 170.081); Kassa, 1772 (OSZK, 307.243); Magyar nyelvű kiadások: Kassa 1738 (OSZK, 327.572, címlap nélkül); Kassa, 1759 (OSZK, 828.383); 3. [jav.] kiad., Pest, Landerer, é. n., (OSZK, 608.687).

⁶ *Fructus hyemales sacri pro quotidiano usu, et Sacrationibus Anni festis cum methodo confitendi, et communicandi, aliisque fructuosus suspiriis, et Meditationibus ex optimis pietatis campis in compendium collecti*, Cassoviae, Acad., 1722, [2] (metszet Mednyánszky-címerrel), [2] (előcímirat), [4] (ajánlás), 486, [10] p.

⁷ Blahó és Horányi ezt még nem állította. Lásd az 1. jegyzetet.

⁸ *Téli szent gyümölcsök, melyek a' lelki éhségnek minden napi enyhítésére minden napokra, 's kíváltképpen jelessebb ünnepekre, más probált ájtatos könyvekből egybe szedettek, és rövidebb summába foglalattak. Mellyben minden szükséges, és hasznos imádságok fel találtnak; mellyek most ujjonnan déákból magyar nyelvre fordítottak*, Kassa, Akad., 1738. [10], 744, [6] p. – Az OSZK 1740 körülre (korábban 1730 körülre) datált példánya ezzel egyezik. Az 1738-ban megjelent kiadásban a 'cs' hang írásképe a ma használatossal egyezik: cs, az 1759-ben, szintén Kassán kiadottban pedig ts.

⁹ *Téli szent gyümölcsök, az az némelly hasznos imádságok, mellyek más ájtatos könyvekből egybe szedettek, és most másodszor, a' mint lehetett, gántok nélkül szebb formában ki-adattak*, Kassa, Akad., 1759, [12], 402, [2] p.

¹⁰ *Téli szent gyümölcsök, azaz némelly hasznos imádságok, mellyek más ájtatos könyvekből egybe szedettek, és most harmadszor, a' mint lehetett, gántok nélkül és szebb formában ki-adattak*, Pest, Ifjabb Landerer Mihály költségével és bötűivel, [1795?], 4r., [2] (metszet, „Binder sc. Bu-dae), 274, [2] p.

További kiadásokból nem találtam példányt, ám valószínű, hogy Kassán több utánn nyomás készült, ugyanis a nyomda hirdetési katalógusai gyakran kínálták eladásra a latin változatot (1748–1772, 1774),¹¹ ugyanúgy, mint a magyart (1738–1753, 1761–1774).¹² Az állandó piacon tartás bizonyára több kiadást jelent. A *Magyar Hírmondó* ifj. Landerer Mihály kiadványaként jelezte szentképpel együttes megjelenését a készülő új magyar könyvek között 1795-ben.¹³

Az imakönyvnek *Geistliche Winter-Frucht* címmel Pavercsik Ilona három német nyelvű kassai kiadását említi.¹⁴ 1731-es impresszumú példányt őriz a kassai Kelet-szlovákiai Múzeum,¹⁵ egy bécsi árverésen napjainkban 1753-as címlappal kínálták.¹⁶

A kiadások közös jellemzője, hogy tekintettel van a homályosodó látású öregekre, a szokásosnál jóval nagyobb méretűek a kötetek betűi. A német nyelvű változatok¹⁷ a magyarhoz hasonlóan szintén nagy betűkkel készültek.¹⁸

Ezek után következzenek az imakönyv tartalmát illető észrevételeim.

¹¹ A kassai jezsuita nyomda hirdetési katalógusaiban 1757–1774 között szerepelt nyolcadrét *Geistliche Winter-Frucht* kiadványról ezt olvashatjuk: „ein überaus nützliches BettBuch von schönsten Gebbetern in grösseren Druck”. PAVERCsik Ilona, *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1992 (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek, 2), 182, 251.

¹² A kiadói katalógusok is említik ezt: *Uo.*, 21, 74.

¹³ Magyar Hírmondó, Hetedik szakasz, Bécs, 1795, 668: Téli Szent Gyümölcsök (új nyomtatás) Imádságos könyv, képpel együtt, 410, 36 xr.

¹⁴ PAVERCsik, 11. j. i. m., 182: *Geistliche Winter-Frucht, ein überaus nützliches BettBuch von schönsten Gebbetern in grösseren Druck*, 8°, 1737–1753 és 1757–1774

¹⁵ Košice, Východoslovenské múzeum, nr. 175.

¹⁶ <http://www.erlesen.es.org/produkt-schlagwort/gebet/> (utolsó elérés: 2025. 11. 03.)

¹⁷ *Geistliche Winter-Frucht zu täglichen und deß gantzen Jahrs hindurch einfallenden Hoben Fest-Tagen nützlichen Gebrauch tröstlichen Beicht- und Communion, auch andern vorhin schon längst approbirten schönen Gebettern, Ermahnungen, und Betrachtungen, welche auß denen vornehmsten Bett-Büchern alß ein Kern aller Gebetter zu höchsten Lob Gottes mit sonderbahren Fleiß aus Christlicher Liebe verfasst und zusammen getragen worden*, Caschau, Acad., durch Joh. Heinr. Frauenheim, 1731, 446 S. – *Geistliche Winter-Frucht zu täglichen und des gantzen Jahrs hindurch einfallenden Hoben Fest-Tagen Nützlichen Gebrauch tröstlichen Beicht- und Communion – Auch andern vorhin schon längst approbirten schönen Gebettern, Ermahnungen, und Betrachtungen, ...* Caschau, Akad., 1753, Kl. 8°. 493 S., 6 Bl.

¹⁸ Lásd a 11. sz. jegyzetet.

I. Kollekták

Mielőtt részletesebben ismertetem a kiadványt, néhány mondatban megelőlegezem, miért is jelentős ez az imakönyv. Elsősorban kollektafordításai miatt, amely azzal, hogy liturgikus ima fordításokat ad anyanyelven a hívek kezébe, jól illeszkedik a 18. századi katolikus megújulási törekvések vonulataiba. Az imák, liturgikus szövegek, himnuszok fordítása (vagy nem ritkán azok korábbi fordításainak átvétele) alapján véleményt alkothatunk Mándli fordítói tevékenységéről. A latin alapszövegek kiválasztása és a későbbi kiegészítések is korjellemzőek.

Az első latin (1722) és magyar (1738) kiadás ajánlása:

Fructus hyemales

Hic libellus precatorius intulatus comprehendit collectas, et selectas ex diversis Authoribus, et libris precatoriis jam prius approbatas preces, et devotiones in hunc finem majori Typo productus, ut illi, qui jam provectionis aetatis, et debilis visus sunt, pro sua commoditate et quotidiano usu in solatium animarum suarum uti possint. Recommendatur etiam illis, quorum potiore vitae suae partem fors mundus absumpsit, ut saltem hucusque neglecta agnoscant, ut initium Salutis sit vitae FINIS.

Ajánló levél

Ezen imádságos könyvben foglaltatnak sok áitatos imádságok, melyek sok próbált Authorok könyveiből egybe szedettek, és más nagyobb betűkkel azon okból ki-botsátattak; hogy az éltesebbeknek-is, a' kiknek homályosodik látások, alkalmaztassanak szolgálhasson, nagyobb lelkek vigasztalásokra.

Javallom kiváltképpen azoknak, kiknek életeknek talán nagyobb részét-is a' világ vonta-el, hogy bár csak eddig való tunyaságokat meg-ismérvén üdvösségeknek kezdete lehetne életeknek vége.

A magyar fordító (Mándli Miklós ferences szerzetes) átsiklott a „comprehendit collectas, et selectas ... preces” kifejezésen, kihagyta azt. Az 1722. évi latin kötet címében az „in compendium collecti”-ben is szerepel a *colligo* ige participiuma, ám az imakönyv tartalmának ismerete egyértelművé teszi, hogy az első esetben a *collectas* szó kollektákat, a szentmise első könyörgéseit jelenti, a másodikban pedig a *collecti* kompendiumba gyűjtést. A 20–21. században gyakori panasz, hogy a liturgia szavai a korábbi időszakokban nem jutottak el a laikusokhoz. Ezt igyekeztem cáfolni azzal, hogy még a szentmise kánon-

jából is rendelkezünk elegendő, 17–19. századi magyar nyelvű fordítással, kiadással.¹⁹ A most vizsgált imakönyvnek szintén az az egyik sajátossága, hogy rövidebb liturgikus imaszövegeket (himnuszokat, könyörgéseket) ad a laikusoknak, az időbeli együttimádkozás reményében. Például a nagyböjti 40 nap kollektaszövegeinek mindegyikét olvashatjuk a kiadványban.²⁰

A *kollekt*a (a 9. századtól) a szentmise első könyörgésének az elnevezése. Nem biblikus eredetű, ünnepélyes, gyakran ritmikus prózában a pap által elmondott ima, amelyet 18–19. századi imakönyveink találóan *Oratio Ecclesiae*, az *Anyaszentegyház imája* elnevezéssel illetnek. Kialakulásáról, középkori és a II. Vatikáni Zsinat utáni változatairól Magyarországon is bőséges a szakirodalom.²¹ A *Fructus hyemales sacri* című imaválogatásban és fordításaiban rögtön föltűnik ezek kiemelt szerepe, erre utal a latin alapváltozat ajánlása is. Alább a karácsonyi, húsvéti és pünkösti ünnepi szentmisék kollektájának magyar fordításait állítom egymás mellé.²² A latin szöveg két fordulatára (*corda Fidelium Sancti Spiritus illustratione docuisti*, valamint: *da nobis in eodem Spiritu recta*

¹⁹ SZELESTEI N. László, *Liturgia és magyar nyelv a kora újkorban – A szentmise*, Vigilia, 78(2013)/11, 828–837; UÓ, *Magyar nyelvű szentmiseszöveg-fordítások a 18–19. században*, Magyar Sion, 13(2019)/1, 99–114.

²⁰ *Fructus hyemales* 1722, 388–423; 1738, 556–587; 1795, 153–162.

²¹ DOBSZAY László, *A római rítus helyreállítása és organikus fejlődése*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport – LFZE Egyházzene Tanszék, 2017 (Műhelytanulmányok, 10), 189–194; HORVÁTH Balázs, *A miseorációk kutatása: Módszertan és előzetes eredmények*, Magyar Egyházzene, 24(2016–2020)/3: (2018/2019), 261–272.

²² A kollektafordítások évről-évre álló rövidítései:

1722, *Fructus hyemales* = *Fructus hyemales sacri pro quotidiano usu, et sacratoribus Anni festis cum methodo confitendi, et communicandi, aliisque fructuosus suspiriis, et Meditationibus ex optimis pietatis campis in compendium collecti*, Cassoviae, Acad., 1722.

1795, (1738, 1759), *Téli szent gyümölcsök* = *Téli szent gyümölcsök, azaz némev hasznos imádságok, melyek más ájtatos könyvekből egybe-szedettek, és most harmadszor, a' mint lehetett, gántok nélkül és szebb formában ki-adattak*, Pest, Ifjabb Landerer Mihály, [1795?]. (Kassa, Akad, 1738, 1759.)

1790–1793, GOFFINÉ = Leohard GOFFINÉ, *Apostoli és evangéliumi tudományra oktató könyvének első (és második) része*, ford. CSANKI Gábor, Pest, Trattner, 1790–1793.

1859, RADLINSZKY = RADLINSZKY Endre, *Mennyei hangok: Oktató, szertartásos, életrajz és énekes imakönyv*, Pest, 1859.

sapère), és annak magyar fordításaira érdemes külön figyelni.. Az utóbbi fordítása a mai *Misekönyv*-ben: *ugyanazon Szentlélek segítségével megismerjük, ami helyes. A recta sapère* ennél több, a *sapère* a megismerésen túli jelentéséről lehet itt szó: tényleges érzékelésről és ezáltal megértésről. Bizonyára ezért fordította Mándli így: *azon Lélek által a' jókban foglalkozunk*. Az 1859-ben kiadott *Mennyei hangokban* ez áll: *ugyanazon Szentlélekben a jót megismerjük és megkedveljük*.

A karácsonyi, húsvéti és pünkösti ünnepi misék kollektafordításával érzékeltetem, hogy olyan (a mai fordítások készítésénél felhasználható) fordulatok akadnak bennük, mint a korábban mintaként közzétett szentmisekánon fordításaiban. Kár, hogy a II. Vatikáni zsinat utáni új fordítások készítői mindent előről kezdtek. Egy ferences teológus kemény kritikáját idézem az 1991-es *Misekönyv* oratio-fordításairól: „Minden jóindulatom ellenére ünneprontóként meg kell írnom, hogy a miseorációk egy részét vagy latinul, vagy magyarul nem tudók fordították, vagy azt feltételezték, hogy ezek a könyörgések olyan dolgokról beszélnek, amelyek érthetetlenek, és érthetővé kell azokat magyarázni.”²³

Karácsony ünnepi miséjének magyar kollektafordításai

1722, *Fructus hyemales*, 459:

Oratio. Concede, quaesumus, omnipotens Deus: ut nos unigeniti tui nova per carnem Nativitas liberet; quos sub peccati iugo vetusta servitus tenet. Per eundem Dominum nostrum etc.

1945, SZUNYOGH = SZUNYOGH Xavér, *Magyar-latin Misszálé az év minden napjára*, Budapest, Szent István Társulat, 2. kiadás, (1945).

1991, *Misekönyv* = *Misekönyv* a Magyar Katolikus Püspöki Kar megbízásából, a hivatalos vatikáni kiadás alapján készült fordítás, Budapest, Szent István Társulat, 1991.

2021, *Latin–magyar Misekönyv* = *Kétnyelvű, latin–magyar Misekönyv a római rítus hagyományos formája szerint*, szerk. ALÁCSI Ervin János, Budapest, Ős-Kép Kiadó, 2021. (A Klinda Pál-féle hagyományos latin–magyar misszálé 1932-es változatának hasonmás kiadása.)

2022, *Római Misekönyv* = *Római Misekönyv* a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia megbízásából a harmadik, hivatalos, bővített vatikáni kiadás alapján készült fordítás, Budapest, Szent István Társulat, 2022.

²³ BARSZ Balázs, „Megváltásunk még reménybeli”: *Elmélkedés Karácsony vigíliája miséjének első könyörgéséről*, *Vigilia*, 61, 1996/12, 886–892, 886.

- 1795, *Téli szent gyümölcsök*, 141; (1738, hiányzik; 1759, 221):
Imádság. Engedd kérünk mindenható Úr Isten, hogy minket a' te egyetlen egy Fiadnak újonnan-való testesülése meg-szabadítson, kiket a' bűnnek igája alatt a' régi szolgálat tartóztat. Ugyan azon mi Urunk Jézus Kristus által. Amen.
- 1793, GOFFINÉ, II, 28:
Anyaszentegyház Könyörgése. Adjad kérünk, Mindenható Úr Isten, hogy minket a' te egyetlenegy Fiadnak test szerént való új születése szabadítson-meg, kiket a' bűnnek igája régi rabságba tartott. Ugyan azon Sz. Fiad által 's a' t.
- 1859, RADLINSZKY, 435:
Egyházi ima. Engedd, kérünk, mindenható Úr Isten! hogy minket a te egyetlen Fiadnak testszerinti új születése megszabadítson, kiket a bűnnek igájában régi szolgaság tart. – Ugyan azon mi Urunk Jézus Krisztus által. Amen.
- 1945, SZUNYOGH, 111:
Könyörgés. Engedd, kérünk, mindenható Isten, hogy Egyszülöttednek a testben való új születése szabadítson fel minket, kik a bűn igája alatt régi rabszolgaságban élünk. Ugyanazon a mi Urunk...
- 1991, *Misekönyv*, 139, dec. 30 (Karácsony nyolcadának 6. napja):
Könyörgés. Kérünk, mindenható Istenünk, hogy egyszülött Fiadnak test szerint való születése a bűn régi rabságából szabadítson meg minket. A mi Urunk Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökön-örökké.
- 2021, *Latin–magyar Misekönyv*, 38:
Könyörgés. Kérünk mindenható Isten add, hogy Egyszülötted földi születése minket a bűn igájától megszabadítson, ami alatt régi szolgaság bennünket fogva tart. Ugyanazon.
- 2022, *Római Misekönyv*, 142, dec. 30. (Karácsony nyolcadának 6. napja):
Könyörgés. Engedd, kérünk, mindenható Istenünk, hogy egyszülött Fiadnak test szerint való születése a bűn régi rabságából szabadítson meg minket. A mi Urunk Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökön-örökké.

Húsvét ünnepi miséjének magyar kollektafordításai

1722, *Fructus hyemales*, 461–462:

Oratio. In die Paschatis. Deus qui solemnitatem Paschali mundo remedia contulisti: populum tuum, quaesumus, coelesti dono proseguere, ut et perfectam libertatem consequi mereatur, et ad vitam proficiat sempiternam, Per Dominum.

1795, *Téli szent gyümölcsök*, 164; (1738, 590–591; 1759, 263–264:)

Imádság. Ur Isten, ki Húsvét Ünnepében a' világnak orvosságot adott: a' te népedet kérünk mennyei ajándékkal kísérjed, hogy állhatatos szabadságot-is nyerhessünk, és az örök életre-is bémehessünk.

1793, GOFFINÉ II, 157 (Húsvéthétfőn):

Anyaszentegyház Könyörgése. Ur Isten, ki az Húsvéti Innep-léssel e' világot meg-orvosoltad: Kérünk a' te Népedet mennyei áldomásokkal gazdagítsad, hogy tökéletes szabadságra jutván, az örök életre vándoroljon[!]. A' mi Urunk Jézus Kristus által Amen.

1859, RADLINSZKY, 567 (Húsvéthétfőn):

Egyházi ima. Úr Isten! ki a húsvétal a világnak orvosságot készítettél, ápolgasd, kérünk, mennyei ajándékkal a te népedet, hogy tökéletes szabadságot nyerni, és az örök életre gyarapodni méltó legyen. A mi Urunk Jézus Krisztus s a t. Amen.

1945, SZUNYOGH, 594 (Húsvéthétfőn):

Könyörgés. Isten, ki húsvét ünnepén a világnak az üdvösség eszközét nyújtottad, add meg, kérünk, továbbra is népednek mennyei kegyelmedet, hogy méltó legyen mind a tökéletes szabadság elnyerésére, mind az örök élet útján való előhaladásra. A mi.

1991, *Misekönyv*. –

2021, *Latin–magyar Misekönyv*, 419 (Húsvéthétfőn):

Könyörgés. Isten! ki a húsvéti ünnep által a világnak gyógyírt készítettél; támogasd kérünk népedet mennyei ajándékkal, hogy méltó legyen mind tökéletes szabadságra eljutni, mind az örök életre gyarapodni. A mi Urunk.

2022, *Római Misekönyv*, 332 (Húsvét IV. hete, szombat):

Könyörgés. Istenünk, te Húsvét ünnepe által mennyei orvosságot adtál a világnak, kérünk, kísérd kegyelmeddel Egyházadat, hogy az evilági feladatok teljesítésével eljusson az örök életre. A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön örökké.

Pünkösd ünnepi miséjének magyar kollektafordításai

1722, *Fructus hyemales*, 427–428: Festum Pentecost.:

Oratio Ecclesiae. Deus, qui hodierna die corda Fidelium S. Spiritus illustratione docuisti: da nobis in eodem Spiritu recta sapere, et de ejus semper consolatione gaudere. Per Dominum nostrum etc.

1795, *Téli szent gyümölcsök*, 166; (1738, 597–598; 1759, 267:)

Imádság. Ur Isten, ki e mai napon hiveidnek szíveit, a' Sz. Lélek Isten világosításával tanítottad; add nekünk-is, azon Lélek által a' jókban foglalatostokodnunk, és mindenkor az ő vigasztalásáru örvendoznunk. A' mi Urunk Jézus Kristus által. Amen.

1790, GOFFINÉ, I, 350:

Anyaszentegyház Könyörgése. Úr Isten! ki e mai napon a' híveknek szíveit a' Szent Léleknek világosságával bé'töltötted: Adjad azon Lélekbe az igazat meg-ismérnünk, és az ő vigasztalásiban mindenkor vigadoznunk. A' mi Urunk Jézus Kristus által, ki te veled, és a' Sz. Lélekkel egyetemben él, és uralkodik örökkön örökké Amen.

1859, RADLINSZKY, 591:

Egyházi imák. *Pünkösd vasárnapra*. Úr Isten! ki a mai napon híveidnek szíveit a Szentlélek világosítása által tanítottad: add nekünk, hogy ugyanazon Szentlélekben a jót megismerjük és megkedvelljük, s az ő vigasztalásának örökké örvendoznunk. A mi Urunk s a t. Amen.

1945, SZUNYOGH, 658:

Könyörgés. Isten, ki a mai napon híveid szívét a Szentlélek felvilágosítása által oktattad, add meg nekünk, hogy ugyanazon Lélekben a jót megszeressük és az ő vigasztalásában mindig örvendjünk. A mi Urunk ... ugyanazon Szentlélekkel.

1991, *Misekönyv*, 894 (Votív misék közt, a Szentlélekről):

Könyörgés. Istenünk, te híveid szívét a Szentlélek megvilágosításával tanítod. Add, hogy ugyanazon Szentlélek segítségével megismerjük, ami helyes, és az ő vigasztalásának mindenkor örvendjünk. A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön-örökké.

2021, *Latin–magyar Misekönyv*, 474:

Könyörgés. Isten, ki a mai napon híveid szívét a Szentlélek fölvilágosítása által oktattad, add, hogy ugyanazon Szentlélek által a helyest megismerjük és vigasztalásának mindenkor örvendhessünk. A mi Urunk ... ugyanazon.

2022, *Római Misekönyv*, 1001 (Votív misék közt, a Szentlélekről):

Könyörgés. Istenünk, te híveid szívét a Szentlélek megvilágosításával tanítod. Add, hogy ugyanazon Szentlélek segítségével megismerjük, ami helyes, és az ő vigasztalásának mindenkor örvendjünk. A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön-örökké.

II. Himnuszok

A vizsgált imakönyv liturgiaközeliségére officiumi könyörgéseket, himnusokat is például hozhatok. A himnuszok többségénél Mándli általános gyakorlatot követett, nem fordított, hanem közismert változatot közölt, néhol azokhoz is hozzányúlt. A *Stabat Mater* magyar változatának ebben az imakönyvben található egyéni fordulataival másutt már foglalkoztam.²⁴ Aquinói Szent Tamás két Oltáriszentség-himnusza szerepel a kötetben. A *Pange linguát* Kájoni János jól sikerült fordításában olvashatjuk, az *Adoro te devote* átültetése máshonnan nem ismert. Az utóbbinak magyar nyelvű előfordulásairól Bogár

²⁴ SZELESTEI N. László, *Egy keresztői ének (Stabat Mater) szövegváltozatairól* = Sz. N. L., *Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon: Tanulmányok*, Budapest, HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 34), 75–88.

Judit írt kiváló elemzést.²⁵ Számbavette az ismert régi magyar változatokat, Pázmány Péter 1606-ban megjelent imakönyvétől kezdve (ahol öt strófa kapcsolódik a szentmise átváltoztatásához), nyomon követi ennek későbbi előfordulásait. Rögzíti és magyarázza mind a szövegben, mind a ritmusban tapasztalt eltéréseket. Felsorakoztatja ezek mellé az először Vásárhelyi Gergely katekizmusában 1615-ben közzétett változatot és leszármazottjait,²⁶ majd egy harmadik (1643-as, *Útitárs*-ban megjelent) fordításait, továbbá példákön keresztül mutatja be a szövegháló összefüggéseit. A Bogár Judit által közölt variánsok közül talán a *Cantus catholici* 1674. évi szövegében akad a *Téli szent gyümölcsök*-ben szereplő szöveghez hasonló, a többi változattól néha meglehetősen eltérő, egyéni fordulat. A *Téli szent gyümölcsök*-ben található *Adoro te devote*-fordítás eddig elkerülte a kutatók figyelmét. A fordítás páros rímű, 12 szótagos sorokból áll. A 2. versszak vaskossága abból eredhet, hogy ez a strófa hiányzott az átváltoztatáskor mondott imából. Az 5. versszak jól belesimul a vers hangnemébe. A fordításnak van néhány jó fordulata, de talán jobb lett volna, ha Mándli nem fordítással, hanem szövegátvétellel él.

Hymnus [az Oltáriszentségről]²⁷

Buzgon imádlak itt, el-rejtezett Isten,
Ki e' színek alatt igazán vagy jelen,
Szívem néked magát egészen meg-agya,
Mert a gondolkodás elmémet meg-fogja.

Látás, tapogatas, kostolás nem veszi,
De a' hallas szobúl bizonyossan hiszi,
Hiszem, a' mit mondott az Istennek Fia,
Nincs annál igazabb, hitünk bizonyította.

A' Keresztfán rejtve vólt csak az Istenség,
De ebben rejtve van Istenség, 's-emberség,
Mind a' kettőt hiszem, 's-igazán meg-vallom,
Mit kért a' jó Lator én-is azt ohajtom.

²⁵ BOGÁR Judit, *Az Adoro te devote régi magyar fordításairól = Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 21), 45–60.

²⁶ VÁSÁRHELYI Gergely, *Keresztyéni tudománynak rövid summája*, Bécs, Formica, 1615, 416r–417r.

²⁷ *Téli szent gyümölcsök*, 1738, 8. j. i. m., 127–130.

Noha Szent Tamással nem láttam sebeidet,
De még-is meg-vallom itt jelen létedet,
Erősítsd hitemet a' te Szent szavadra,
Hogy te benned bizván, jussak bődögságra.

Urunk halálának nagy emlékezete,
Kenyér, 's-bor szín alatt lelkünknek élete,
Ad az én lelkemnek hogy általad éllyen,
Edes ízt én bennem szentséged nevellyen.

Uram Jésum Kristus kegyelmes Pelikán,
Szent Véredben engem mosogass-meg tisztán,
Kinek egy csöp vér az egész világnak,
Elég mosására minden bűn mocskának.

Oh édes Jésum! kit itten imádok,
Ad meg-azt én-nékem, a' mit szomjuhozzok;
Hogy a' te ortzádat színről színre lassam,
A' te országodban én-is meg-nyughassam.

III. A magyar szentekről

Az újra kiadott ima- és énekeskönyvek csak ritkán jelennek meg változtatás nélkül. A 18. század második felében általában az imakönyvekhez énekeket nyomtattak, de nem ritka egy-egy új imaforma csatolása sem. Sajátos, hogy a vizsgált liturgiaközei imakönyv latin alapváltozatában a szentek között nem szerepelnek magyarországi szentekről, szentekhez szóló imák. Ezek alapján arra is gondolhatnánk, hogy a szerző nem magyarországi, de az 1722. évi latin kiadáshoz nem találtam korábbi változatot. Mednyánszky Pál Lipót kassai kamarai elnöknek ajánlotta egy egyelőre még rejtőzködő, V. F. monogrammal jelölt, talán ferences szerző. A magyar változatba már beépült egy árulkodó blokk (1738, 329–364: Nagyboldogasszony, Szent István, Szent Imre, Szent László és Szent Erzsébet tiszteletére; 1759, 183–200 és 1795, 118–128: Szent István, Szent László, Szent Imre, Szent Erzsébet sorrendben, azonos imaanyaggal). Érdemes felfigyelnünk a hazafias színezetre, amely annak a kornak a sajátja, amelyből eredeztetjük a *Boldogasszony Anyánk: Ah, hogy vagy magyarok* stb. énekeinket is. Mivel ezek hangneme összefüggést mutat a 19. század közepétől „hivatalos”, Esterházy Pál nádor nevéhez kapcsolt, máig használt imánkkal, alaposabb elemzésre lesz szükség. Most az ima jellegének érzékeltetésére idézem a csak az 1738-as magyar változatban előforduló rövid, Szűz Máriához szóló felajánló imát (329–333):

A' Szűz Máriához mint Magyar Ország Királmájához imádság

Emlékezzél meg oh dicsősséges Sz. Szűz Mária, Magyar országnak választot Királmé Aszonya, mi-történt rajtunk. Tekincs meg, és lásd meg a mi fogyatkozásinkat. Az okáért szomorú a' mi szívünk, sirván siránkozik, és a' könyhullajtások a' mi orczáinkon, nincsen a' ki meg vigasztaljon minket, minden barátink közül. Lásd meg oh Dicsősséges Királmé Aszonyunk, mint homályasodot meg az arany, el-változott országunk szép-szine, és dicsőssége nemzetünknek le tapodtatot, a' Sz: helyek kö falai le omlottak. Siránkozik hogy meg kevesedtek, a' kik az Ünnepek szentelésére jöjenek. A' mi szüzeink és szerzetesink el-kergetettek, és mi magunk el-nyomatattunk a' keserűségtől; Minyájan a' kik dicsérnek vala minket meg utáltak; mert látták a' mi romlásinkat, és erőtelenséginket, felötte igen le tetettünk, nem lévén vigasztalónk. Az ellenség kezét vetette minden kívánságos javainkra, mert látta az etnekeket, és hitetleneket bé mennyi az Isten szentelyébe. Minyájan azért arva Magyarok te hozzád folyamodunk oh dicsősséges Királmé Aszonyunk. Lásd meg, és gondold meg, mely alávalokká lettünk, és rakva vagyunk keserűséggel. Azért alázatossan kérünk esedezzél Isten előtt érettünk; Hogy téricse visza azokat a' kik az igaz hittől el-távoztak, nyujcsom(!) menybül nékik világosságot, hogy meg-ismervén az egy igaz Üdvezülendő hitet, mind végig velünk együt abban szolgállyanak ö Sz. Felségének.

Téged pedig oh dicsősséges Sz. Szűz, és az egész mennyei szenteket velünk együt méltán tiszteljük; hogy így mind Országunk, s-mind nemzetünk boldogságát, és ezek után az örök életet is el nyerhessük. A' mi Urunk Jesus Kristus által. Amen.

IV. Kiegészítések a 18. század végéről

A *Téli szent gyümölcsök* felépítésében, koncepciójában hasonlít Joannes Scotti szintén rövid imákat tartalmazó *Dies sacra* című, Magyarországon is gyakran kiadott kötetéhez, amely a Szentírás szavaival igyekezett megszentelni a laikusok napjait.²⁸

²⁸ Joannes SCOTTI, *Dies sacra per loca Divinae Scripturae progrediens*, Cassoviae, Acad., 1760, 178, [6] p., etc. – Magyar nyelven: *Szent nap, avagy A' Szent Írásnak helyeiből egybe szedett, és szerkesztett egész napi ájtatosság, minden renden lévő férfiak és asszonyok buzgóságokra alkalmaztatott és nyomtatott*, Kolos'várat, Akad., 1761, [4], 180, [7] p. – Bővítmenyekkel: 1793. *Dies sacra per loca Scripturae Sacrae progrediens : accedunt preces audiendo missae sacrificio, annuis ecclesiae festivitatibus, et suscipiendis sacramentis adcommodatae*, Agriae, Typ. Episc., 1793, 504, [6] p. – Hasonló címmel adott ki imakönyvet Mislei György magyarul (*Szent*

Szinte vele azonos időben keletkezhetett vizsgált imakönyvünk latin forrása (*Fructus hyemales sacri*),²⁹ amely liturgikus imákat adott a hívek kezébe. Mindkét összeállítás sokszor megjelent a 18. században, anyanyelvi fordításokban is. E két kötet irányvonala jól illeszkedett a korszak katolikus megújulásának törekvéseihez.

A gyakori újrakiadások között mindkét imakönyv esetében találunk (a 18. század közepe után) változásokat, újabb imák és énekek hozzáadását. Ilyen a *Dies sacra* 1793-as egri kiadása, amely már a címlapján is feltüntette a bővülést: *Hozzáadattak...*

A *Téli szent gyümölcsök* 1795-ben Pesten „harmadszor, a’ mint lehetett, gántok nélkül és szebb formában ki-adattak”, sem a címlapon, sem az alapszöveg után nem jelzi, hogy bővítették a kötetet, ám a kötet utolsó 30 lapján toldások szerepelnek. Az első (244–250) *A’ keresztyén lélek az Istenhez* című szép hálaadó elmélkedés, amelyet Nagy Ignác székesfehérvári püspök kétszer is közzétett (1785-ben és 1789-ben).³⁰ A második imádság (250–252) talán a *Téli szent gyümölcsök* második, 1759. évi kiadásakor a magyar szentek imabokra elől elhagyott, Magyarország királynéjához szóló, fentebb idézett imát pótlendő kerülhetett a kötetbe (*Imádság a’ Bóldogságos Szűz Máriához, Magyarok’ örökös nagy Asszonyához, és Pátronájához*). A harmadik (253–274) *külömb-külömb féle időkre, és bútsúkra való énekek* (22 ünnepre szóló ének és a szentmisét végigkísérő *Ím arcunkra borulunk...* kezdetű 27 strófás ének) értékelése a korban az imakönyvekhez csatolni szokott énekek alaposabb ismeretében lesz mód.

nap, avagy a napot szentül tölteni való ájtatosságok, Buda, Akad., 1785, 47 p.), cenzúrapéldánya: Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 89/2.) és németül (*Andachten den Tag heilig zubringen*, Ofen, Univ., 1786, 48 p.) 18. század végi kézírata: Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 96.).

²⁹ A *Dies sacra* latinul először 1724-ben, a *Fructus hyemles* 1722-ben jelent meg.

³⁰ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a’ Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, Pesten, Fűskúti Landerer Mihály, 1785, 314–320. –

A’ keresztyennek ájtatossága, és hitbéli tanúsága, melyben rövideden meg-magyaráztatik minden, a’ mi az idvességre szükséges, Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály betűivel, 1789, 361–369.

Személynévmutató

- Ábrahám, pátriárka 141
Accrocca, Felice 8, 12
Aczél Zsuzsa 27
Ádám, bibliai 124, 125, 129
Ágnes, Assisi Szent 72
Ágnes, Prágai Szent 63, 64, 77
Alácsi Ervin János 152
Alberzoni, Maria Pia 64
Alexander, Szent 59
Alexandrina, apáca → Károlyi Klára
 Alexandrina
Alfalvi István 103, 104
Alfani, Battista 30, 32
András, III., magyar király 67
Anna, Prágai 63, 64
Anna, Szent, Jézus nagyanyja 48, 75
Annás, zsidó főpap 55
Antal, Paduai Szent 90
Anzelm, Canterbury-i Szent 57
Apafi Klára 74
Apafi Mihály 74
Apellész 143
Apollónia, Szent 72
Arisztotelész 57
Avar Anton 93
Azpilcueta, Martinus 106

Babcock, Robert G. 49
Babota Tibor 99
Bácsay Lőrinc 95
Bajáki Rita 69
Balanyi György 67
Balázs János, P. 27
Balázs Gergely Ráfáel 121, 123

Baldelli, Ignazio 30
Balogh Tamás 40
Bandinus, Marcus 107
Bánk József 102, 106
Baracza Szabolcs 89
Barsi Balázs 16, 152
Barta Árpád 135
Bartha Katalin Ágnes 120
Bartók Zsófia Ágnes 21, 50, 51
Bartolacci, Francesca 27
Bartoli Langel, Attilio 34
Bartolomeo da Pisa 64
Bartonieck Emma 49
Báthory Orsolya 89
Bäumer, Remigius 130
Bécsei Judit 91
Bécsi Magdolna, klarissza apáca 91
Béla, III., magyar király 63
Béla, IV., magyar király 63, 65, 67, 93,
 94, 96
Bende József 96
Bene Demeter 118
Benei Bernadett 116
Benedek, XIII., pápa 117
Berényi György 87, 89, 90
Berényi Judit, klarissza apáca 91
Berényi Judit, Zay Ferenc felesége 89,
 90
Berényi Klára Antónia, klarissza apáca
 91, 92
Berhidai Piusz 7, 9, 10, 101
Bernád Rita-Magdolna 99
Bernát, Clairvaux-i Szent 57
Bertalan, veszprémi püspök 93

- Bertelli, Sandro 29
 Bertini Malgarini, Patrizia 30
 Bethlen Gábor 91
 Bianchi, Nunzio 24
 Bitskey István 143
 Blahó Vince 147, 148
 Blanton, Virginia 30
 Blume, Dieter 64
 Bocskor Ádám Ferenc 127
 Bogár Judit 89, 156, 157
 Bonaventura, Szent 7–16, 18, 19, 22, 24, 26, 126, 139, 141
 Bonifác, VIII., pápa 94
 Boninsegna di Montegiorgio, Ugolino 23
 Borbála, Szent 72, 75, 83
 Boros Fortunát 101
 Boros Gyevi Imre OFM 102
 Borsa Gedeon 43, 45–47, 49, 52
 Braunfels, Wolfgang 73
 Breň, Tomáš 88
 Brigitta, Svéd Szent 73
 Bucellenus, Joannis 109
 Busolini, Dario 33
 Buzási Enikő 70

 Cacciotti, Alvaro 8
 Caroli, Ernesto 14
 Celanói Tamás 7, 8, 12, 13, 21, 24
 Cevins, Marie-Madeleine de 27
 Cochem, Martin 87–89
 Comenius, Amos 95
 Coppoli, Cecilia 34
 Cosmerovius, Matthaeus 109
 Coulson, Frank T. 49
 Cozzo, Paolo 25
 Czibula Katalin 116
 Czvittinger Dávid 42

 Csanki Gábor 151
 Csapodi Csaba 50
 Csapodiné Gárdonyi Klára 50
 Csáky Éva Franciska, klarissza apáca 88
 Csete István 137–139, 142
 Csúzy Zsigmond 137, 138, 140

 Damokos Kázmér 101, 102
 Dante Alighieri 22
 Deák Viktóra Hedvig 96
 Debby, Nirit Ben-Aryeh 71, 73, 74
 Delcorno, Pietro 41
 Demeter Júlia 41, 88, 115, 116, 118, 125–128, 134
 Dénesi Tamás 99
 Déri Eszter 138
 Diamandi, Saviana 103, 105
 Dobszay László 151
 Domokos Pál Péter 107, 110, 132
 Donát László Bálint 133
 Dorottya, Szent 72, 73
 Duplacy, Jean 121
 Duns Scottus, Johannes → Scotti, Joannes
 Egyed Emese 120
 Előd István 122, 130
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 63–66, 72, 73, 94, 96, 158
 Esterházy Pál 158
 Eufrasia, soror → Gaichi, Eufrasia
 Éva, bibliai 125, 129

 Fabri, Iohannes 52
 Falvay Dávid 21, 27, 30, 33, 41
 Farmati Anna 39
 Felskau, Christian-Frederik 65
 Fejér György 95
 Ferdinánd, I. német-római császár 96

- Ferenc, Assisi Szent 7–13, 15, 16, 19–23, 25, 28, 31, 34, 35, 37, 38, 64, 70–73, 80, 137–145
 Ferenczi Didák 103
 Ferenczi Miklós 103, 104
 Filipchovitz Pál 107
 Fodor Ferenc Ambrus 121, 123
 Forgách Ferenc 90
 Forgách Zsigmond 92
 Forrai Magdolna 109
 Forró Mihály 106
 Francesco da Milano 67
 Frauenheim Johann Heinrich 149
 Fridrich, Urbanus 147
 Frigyes, II. német-római császár 75
 Fukári Valéria 89
 Fülöp Árpád 121, 127

 Gál Alajos 123
 Gaichi, Eufrosia 31–34
 George, Augustin 121
 Geréd Vilmos 123
 Gergely, IX., pápa 65, 93, 94
 Gertrúd, Meráni 63
 Ghilányi de Lázi György 90
 Giunta, Lucantonio 107
 Giusti, Chiara Emmanuela 30
 Glassberger, Nikolaus 78
 Godena Albert 133
 Goffiné, Leohard 151–155
 Gramigni, Tommaso 29 - 30
 Grelot, Pierre 121
 Guillet, Jaques 121

 Gyalogi János 137–139, 142
 Gyergyai Miklós 103
 György József 99–101, 103, 106, 108, 111, 113

 Haader Lea 31, 39, 40
 Halles Lőrinc Kristóf 126
 Hanisch, Matthias 66
 Hargittay Emil 142, 143
 Hedvig, Sziléziai Szent 63
 Heródes Antipász 55
 Herolt, Iohannes 54
 Hevenesi Gábor 97
 Hidász Ferenc 87, 101
 Hidegh Ferenc Bernát 127
 Horányi Elek 147, 148
 Horváth Balázs 151
 Horváth Cyrill 42, 43, 60
 Horváth Krisztina 88
 Hörmann János András 121
 Hugo de Sancto Caro 43
 Hugo de Vienna → Hugo de Sancto Caro
 Huszthy Alma 30

 Iacobus de Voragine 61
 Iacobus Gaudensis 48
 Iacopone da Todi 22
 Ilona, Szent 72
 Illyés István 123, 132, 137–143
 Imre, Szent 158
 Ince, IV., pápa 93
 Iohannes de Westphalia 47
 Iohannes Verdena 50
 István, I., Szent, magyar király 158
 István, V., magyar király 67
 Iulianus de Spira 7, 8
 Iványi Béla 52
 Izajás, próféta 17

 Jakab, Voraginei → Iacobus de Voragine
 Jákob, pátriárka 141
 Jankovics József 142, 143

- János evangélista, Szent 58, 122, 123
 János István 128
 Jékely Zsombor 72
 Jézus Krisztus 11, 12, 15–18, 20, 25, 26, 33, 39, 40, 42, 47, 48, 53–60, 75, 76, 88, 116–118, 121–127, 133, 140, 144, 153
 Johnson, Holly 41
 Jolánta, Árpád-házi boldog 63, 64, 67
 József, II., német-római császár, magyar király 69
 Júdás, Iskarióti 56
 Jusztin Péter 116
- Kajafás, zsidó főpap 55, 56
 Kájoni János 99, 100, 102–110, 112, 124, 131, 132, 156
 Kaliszi Hedvig 67, 68
 Kálmán, I., magyar király 63
 Karácsonyi János 91, 93–97
 Károlyi Éva 90
 Károlyi Klára Alexandrina, klarissza apáca 90, 91
 Károly (Róbert), I., magyar király 66, 67
 Kassai András 108
 Katalin, Alexandriai Szent 72
 Katalin, Sienai Szent 73
 Kecskeméti Gábor 27, 41, 88
 Kedves Csaba 41, 87, 118, 128, 134
 Keresztes Kelemen Bazil 130
 Kerny Terézia 68
 Kertész Balázs 27
 Kilián István 41, 115, 119, 120, 123, 125
 Kinga, Árpád-házi Szent 63, 64, 77
 Kirschbaum, Engelbert, 73
 Kisdi Klára 52
 Kiss Farkas Gábor 35
- Klaniczay Gábor 21, 24, 26
 Klaniczay Tibor 27
 Klára, Assisi Szent 63 – 86, 97
 Klinda Pál 152
 Kocsis Réka 39, 97, 98
 Kolovicz, Svetlana 77
 Konrád Eszter 27, 69
 Konstancia, Árpád-házi, cseh királyné 63, 65
 Korompay Klára 39, 88
 Korondi Ágnes 39, 41
 Kósa Jenő 65, 66, 92
 Kosáry Domokos 117
 Kotromanić Erzsébet 66
 Kovács Béla 68
 Kovács Eszter 41, 87, 88
 Kovács Viktória 93
 Kovács Zsuzsa 40
 Kovačević, Marijana 67
 Kölyüdy Lőrinc 96
 Kőszeghy Péter 31
 Kővári Réka 116, 132
 Kruppa Lajos 102
 Kuna István László 122
- Lacan, Marc François 121, 122
 Lackovits Emőke, S. 41
 Lajos (Nagy), I., magyar király 66
 Lajos, Toulouse-i Szent 66, 67
 Lambertini, Roberto 27
 Landerer Mihály 148, 149, 151, 160
 Laskai Osvát 42, 43, 69
 László, I., Szent, magyar király 158
 László (kun), IV., magyar király 67
 Lauf Judit 41, 87–89
 Lázár 55
 Lázs Sándor 35, 40, 58, 95
 Léon-Dufour, Xavier 121
 Lichtenstein, Petrus 107

- Lodone, Michele 29
 Lúcia, Szent 74
 Ludmann Ágnes 30
 Lukács evangélista, Szent 142
 Lukácsy György 133
- Maczák Ibolya 41, 89, 137, 138
 Madár János József 127
 Madas Edit 27, 31, 40, 55, 95, 97, 110, 130
 Mándli Miklós 147, 150, 156, 157
 Marcozzi, Luca 22
 Margit, Árpád-házi Szent 63, 96
 Margit, szűz mártír 72
 Mária, Árpád-házi, nápolyi királyné 66, 67
 Mária, Szűz 33, 39, 40, 57, 58, 76, 124, 130–132, 158, 159
 Mária Magdolna 126
 Márta, klarissza apáca 95
 Márta, Szent 88
 Marton József 123
 Medgyesy S. Norbert 41, 115–118, 121–123, 130, 132–134
 Medgyesy-Schmikli Norbert → Medgyesy S. Norbert
 Mednyánszky Pál Lipót 148, 158
 Megyeri András, É. 25
 Meo da Gaiche, Roberto di 31
 Messa, Pietro 30
 Mészáros István 117
 Mészáros Veronika 41
 Miccoli, Giovanni 25
 Michael de Hungaria 39, 41–49, 51–53, 56, 58, 60
 Mihály, Magyarországi → Michael de Hungaria
 Mihály, Szent arkangyal 74, 128
 Mikó Árpád 75
- Miskei Antal 116
 Mislei György 159
 Mixson, James, D. 29
 Monok István 143
 Montefusco, Antonio 24
 Mózes 11
 Muckenhaupt Erzsébet 103, 104, 106, 107, 109, 110, 131
- Nagy András OFM 102
 Nagy Béni 68
 Nagy Ferenc SJ 122, 137, 138
 Nagy Ignác, Séllyei 160
 Nagy Iván 97
 Nagy Júlia 119
 Nagy Szilvia 119, 120
 Natale, Sara 24, 26
 Negrea, Marțian 101
 Nemčuková, Mária 65
 Nemerkenyi Előd 41
 Nemes Katalin 125
 Nicolini, Ugolino 30, 31
 Nikodémus 88
 Nuzzo, Armando 30
- Nyerges Judit 142, 143
- Oláhfalvi Lajos 108
 Olivier, Marin 27
 O'Mara, Veronica 30
 Orbán, IV., pápa 65
 Ordódy Catharina Constantia, klarissza apáca 91
 Orosz Lőránt OFM 102
 Orsolya, Szent 72–74
 Ottokár, I., cseh király 63
- Padányi Biró Márton 137–140, 142–145

- Paffraet, Richard 44
 Pákozdi István 96
 Pál Péter 99
 Papp Ágnes 103–105
 Papp Leonárd 101
 Papp Zsuzsanna 40
 Pappné Kocsis Réka → Kocsis Réka
 Paulus Budensis 95
 Pavercsik Ilona 149
 Pázmány Péter 157
 Peisterová, Lucie 88
 Perini, Giuliana 33
 Perugia, Gabriele da 33
 Péter László 27
 Petercsák Tivadar 68
 Piast Erzsébet 66–68
 Pilátus, Poncius 55, 56
 Piluzzi da Vignanello, Vito 109
 Pintér Márta Zsuzsanna 41, 115, 116,
 121, 123, 125–128, 131, 133
 Piusz, IX. pápa 102
 Pompos Mihály 95
 Psseudo-Anzelm → Anzelm, Canter-
 bury-i Szent
 Psseudo-Béda 40
 Pusch Ödön 39, 40, 42, 44
 Pusztai István 40

 Radlinszky Endre 151, 153–155
 Rákosi Gábor 108
 Ráskay Lea 33
 Rázsine Gyulassy Adrienne 83
 Rédey-Keresztény János 116
 Reményi Andrea 55
 Roest, Bert 29
 Róka János 99–113
 Romhányi Beatrix 93
 Ronyecz Nóra 45
 Rossi, Leonardo 25

 Rozsondai Marianne 45, 106
 Rufino → Rufinus, Szent
 Rufinus, Szent 31, 36, 70
 Rufusz, Szent 59
 Rychterová, Pavlova 35

 Sági István 50
 Santi, Francesco 24
 Scandella, Angela Emmanuela 30, 31
 Scheffczyk, Leo 130
 Schütz Antal 117, 118, 126
 Schwarz Katalin 65, 91, 92
 Scotti, Joannes 117, 126, 159
 Šedivý, Juraj 49
 Sensi, Mario 30
 Siba Balázs 9
 Siba-Rohn Hilda 9
 Simeon, Szent 67
 Simon, Cirénei 57, 59
 Sládek, Miloš 88
 Smohay András 68
 Solvi, Daniele 21
 Somlyai Miklós 102
 Sövényházi Márta 33
 Spányi Antal 89
 Speyeri Julián → Iulianus de Spira
 Stoop, Patrizia 30
 Suso, Henricus 40
 Sutowicz, Anna 64
 Stefán Tünde 99

 Szabó Béla 85
 Szabó Csilla, T. 40
 Szabó Ferenc SJ 122
 Szabó Xénia 101, 111
 Szalome, Boldog 63, 64, 77
 Szász Zsolt 135
 Szelestei N. László 147, 151, 156, 157
 Szemere Ditta 30, 33

- Szende László 68
 Szentgyörgyi Rudolf 39
 Szinnyi József 147
 Szlávik Ferenc 124
 Szoliva Gábor 99, 109
 Szovák Kornél 110
 Szörényi László 27
 Szunyogh Xavér 152–155

 Takács Imre 75, 93
 Takács Ince 147
 Tamás, Aquinói Szent 22, 156
 Tamás Zsuzsa 31
 Tar Gabriella Nóra 120
 Tarnai Andor 43–45, 51, 52
 Tasi Réka 41, 88
 Tedoldi, Fabio Massimo 14
 Telekesy Ambrus 95
 Temesvári Pelbárt 40–42, 61, 88
 Tolić, Željko 67
 Tornay Krisztina 63, 64, 66 81, 84–86
 Tóth István György 117
 Tóth Péter 41
 Tóth-Szabó Pál 95
 Török Györgyi 72

 Újfalusi Anna Salomea, klarissza apáca 91
 Újfalusi Judit Magdaléna, klarissza apáca 41, 87–92, 98
 Újfalusi Klára, Berényi Györgyné 87, 90

 Újfalusi Klára, klarissza apáca 90
 Umiker, Monica Benedetta 30, 33
 Uray Ferenc 96
 Uribe, Fernando 8, 11–13

 Váci Pál 95
 Váradi Bertalan 95
 Varga Imre 115, 123
 Varga Kapisztrán 7, 9, 23, 24, 26, 96
 Vargha Damján 42
 Várnai Jakab 16, 24
 Vásárhelyi Gergely 157
 Vekerdy Lilla 31
 Vencel, I., cseh király 63
 Veres Gábor 68
 Vida Tivadar 87
 Vignuzzi, Ugo 30
 Vittorio, Szent 70

 Waldapfel József 49
 Wenzel Gusztáv 94
 Werner, Matthias 64

 Zakeus 139, 141–143
 Ziegenaus, Anton 130

 Zsófia, Szent 75

A sorozat eddig megjelent kötetei (folytatás):

26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben, 2020
27. Szelestei N. László: Séllyei Nagy Ignác püspöksége:
(Tanulmányok és források), 2020
28. Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában, 2020
29. Imádkozás a régi Magyarországon, 2022
30. Lelkiségtörténeti számvetés II., 2023
31. Fordítás a lelkiségi irodalomban, 2023
32. Kálvária: Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben, 2025
33. Átjárások: A lelkiségi és világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben, 2024
34. Szelestei N. László: Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon, 2024
35. Tanulmányok a ferences rend történetéből, 2025